

TUDÁS MENEDZSMENT

A Pécsi Tudományegyetem TTK
Felnőttképzési és Emberi Erőforrás Fejlesztési Intézetének periodikája

V. évfolyam 2. szám

2004. november

Tartalom

ZÁDORI IVÁN	
A tanuláshoz nincsenek határai?	3
CSERNÉ ADERMANN GIZELLA	
Kutatásmódszertani dilemmák	11
KOLTAI ZOLTÁN	
Munkamegosztás és versenyképesség az elméleti közgazdaságtanban	19
OROSZI SÁNDOR	
Tőkeáramlás és gazdasági növekedés	29
JAKAB TAMÁS	
Minőségbiztosítás a felsőoktatásban	41
SÁRI MIHÁLY	
Határátlépő kultúrák hidjai és hídverők	59
AGÁRDI PÉTER	
A Magyar Rádió utolsó 15 éve	69
FILÓ CSILLA	
Értékek, értékválasztások. Értékes választások?	87
GÁCS LILLA	
A nemek harca a humán erőforrás menedzsmentben	97
BOROSÁN LÍVIA	
A személyiségfejlesztés kognitív és szociális feladatai a 21. században	104
FÓRIS ÁGOTA	
A szótárak és a szótárírás társadalmi-gazdasági szerepéről	111
KOLTAI ZSUZSA – SÁRI SZILVIA – ZÁDORI IVÁN	
Knédli és kvargli, avagy beszámoló az olomuci nyári egyetemről	123
SZ. MOLNÁR ANNA	
Új irány a felnőttoktatás elméletében	128
CONTENTS—ABSTRACT	130

Jelen számunkat ormánsági képekkel illusztráltuk Filó Csilla cikkéhez kapcsolódva.

Megjelent az OTKA T030398 számú kutatás részeként.

Szerkesztő bizottság: elnök: Halmos Csaba, PTE TTK FEEFI tanszékvezető egyetemi docens; felelős szerkesztő: Bodó László tudományos munkatárs (bodo@human.pte.hu). Tagok: Agárdi Péter egyetemi tanár, Gajdos Jenő, a Humánpolitikai Szemle főszerkesztője; Kleisz Teréz egyetemi adjunktus, Vissi Ferenc személy- és munkaügyi igazgató.

Kiadja a PTE TTK FEEFI

Felelős kiadó: Koltai Dénes intézetigazgató, tanszékvezető egyetemi docens

Szerkesztőség: 7633 Pécs, Szántó Kovács János u. 1/b.

ISSN 1586-0698

Nyomda: G&G Kft. Felelős vezető: dr. Gárván János ügyvezető igazgató

ZÁDORI IVÁN

A tanulásnak nincsenek határai?

Bevezetés

A „fenntartható fejlődés” kifejezés az 1980-as években keletkezett, amikor a növekvő környezeti ártalmak és a természeti források várható kimerülése miatt egyre sürgetőbben vetődött fel a gazdasági és társadalmi egyensúly megszilárdításának igénye. A fenntartható fejlődés meghatározásakor három alrendszer kerül egymással kapcsolatba: a környezeti, a társadalmi és a gazdasági rendszer. Sokan cáfolják, hogy a fenntartható fejlődés megvalósítható, ugyanakkor elméletileg megszervezhető egy olyan erőforrás-használat, amely hosszú távon működőképes az emberiség számára. Ehhez azonban rendszergondolkodás szükséges és óriási önmérsékletet követel az egyébként a fogyasztás növekedésére szocializált társadalmaktól.

A fenntarthatóságra nevelés lényegében azt jelenti, hogy az oktatás kapcsolatokat hozzon létre e három bonyolult rendszer között a célból, hogy megértessük és megérthessük e kapcsolatok működési szabályait, melyet az ENSZ Fenntartható Fejlődés Bizottságának Gazdasági és Társadalmi Tanácsa a következőképpen fogalmazott meg 1998-ban: „Széles körben elfogadott, hogy az oktatás az az eszköz, amely felkészíti az állam, a vállalati és ipari világ leendő alkalmazottait, irányítóit arra, hogy segítsék a változásokat a vezetésben és a piacon, és képesek legyenek alkalmazkodni a komplex és nagyon gyorsan változó világhoz. Az oktatás a húzó ereje annak az érték- és gondolkodásváltásnak, ami elvezet a viselkedés megváltozásához. Az oktatás szerves része azon kulcskérdésekről folyó párbeszédnek, mint a szegénység, népesség, egészség, foglalkoztatás, környezetirányítás, fogyasztás és termelés, valamint a technológiaváltás, amelyek mind alapvető részei a fenntartható fejlődésnek”.¹

Lehet-e tehát a fenntarthatóságra nevelni, és ha igen, akkor milyen területeken kell ezt megvalósítani? A szakirodalomban fellelhető célok és irányok között rendre felbukkan az elemző, kritikus, rendszerben való gondolkodás fejlesztése, az együttműködés és társas készségek fejlesztése, a tudományterületen átívelő megközelítések felismerése, alkalmazása, az esélyegyenlőség, a társadalmi és kulturális különbségek elfogadtatása, az egyes szinteken történő döntéshozatal, a részvétel képességének és igényének kialakítása, valamint nem utolsósorban az élethosszig tartó tanulás koncepciója is. A következőkben a fenntartható fejlődéssel összefüggő oktatás és tanulás kérdéskörét és lehetőségeit vizsgáljuk, elsősorban a nemzetközi kezdeményezések, ajánlások és jelentések tükrében.

¹ Czippán Katalin: Az oktatás szerepe. In: Vissza vagy hova. Útkeresés a fenntarthatóság felé Magyarországon. Szerk.: Pálvölgyi Tamás, Nemes Csaba, Tamás Zsuzsanna. Tertia Kiadó, Budapest, 2002. 137. p.

Kezdetek

Az 1970-es évek elején a kibontakozóban lévő környezeti nevelés mozgalom számára nagy lökést adott az 1972-ben, Stockholmban megrendezett ENSZ-konferencia az Emberi Környezetről, ahol javaslat született arról, hogy a környezeti nevelést minden ország ismerje el és támogassa. E javaslat eredményeként 1975-ben az UNESCO és az ENSZ Környezeti Programja (UNEP) elindította a Nemzetközi Környezeti Nevelési Programot (IEEP), mely 1995-ig folytatódott. A nevelés jelentőségét és szükségességét a későbbiekben nemzetközi megállapodások sora rögzíti. A Belgrádi Charta-t 1975-ben az Egyesült Nemzetek Szervezetének konferenciáján fogadták el. Az ENSZ első olyan dokumentumában, amely a környezeti neveléssel foglalkozik, a következő célkitűzést fogalmazták meg: "...a világ népei számára tudatosítani és ismertetni kell azt, hogy a környezet és a hozzá kapcsolódó problémák megoldása és az újabbak megelőzése egyénileg és közösségekben megfelelő tudást, felkészültséget, készségeket, attitűdöket, indítékokat és együttműködési szándékokat igényel, amelyek biztosítása a környezeti nevelés feladata."² Néhány évvel később, 1978-ban a világ első környezeti nevelési kormányközi konferenciáján Tbiliszi-ben egy deklarációt fogadtak el, amely a Belgrádi Charta alapján a környezeti nevelés három alapvető célelemét foglalta össze:

- Fokozni szükséges a polgárok környezeti tudatosságát és annak felismerését, hogy a gazdasági, a társadalmi, a politikai és az ökológiai jelenségek kölcsönös függőségben és kölcsönhatásban vannak, mind a városi, mind a falusi környezetben.
- Biztosítani kell mindenki számára annak lehetőségét, hogy a környezet védelméhez és megőrzéséhez szükséges tudást, ismereteket, értékeket, attitűdöket és készségeket megszerezhesse.
- Meg kell teremteni az egyének, a csoportok és a társadalom egészének a környezettel kapcsolatos új típusú magatartási és életviteli mintáit.³

A témával foglalkozó ajánlások, deklarációk sorából érdemes kiemelni a „No limits to learning Bridging the Human Gap” címmel⁴ 1979-ben látott napvilágot a James W. Botkin, Mahdi Elmandjra és Mircea Malitza szerzők által írt Római Klub jelentést, melyben, hasonlóképpen a Klub korábbi publikációihoz, megfogalmazásra került, hogy az emberiség új korszakba lépett, de a gyors haladás és technikai fejlődés mellett számtalan „világproblémával” kell szembesülnie. A jelentés először ezen problémákat, mint az emberiség előtt álló kihívásokat veszi röviden sorra. Az egyik legkritikusabb pont a túlnépesedés. Az akkori, 1979-es jelentés szerint, még abban az esetben is, ha a születésszabályozás valamilyen formában megvalósul, az ezredfordulóra körülbelül akkora nagyságú „új” népesség lesz a Földön, mint a teljes populáció lélekszáma az I. világháború idején. Az „igazi” problémák jelentős része is ebből adódik, mert nincsenek reális stratégiák arra nézve, hogy a megnövekedett számú népesség számára ki és hogyan biztosít munkát és megélhetést, élelmiszer- és egészségügyi ellátást és nem utolsósorban oktatást. Mindez történik amellet, hogy hatalmas regionális különbségek léteznek (amik nyilvánvalóan a jelentés óta eltelt 25 évben sem csökkentek), a fegyverkezési és katonai kiadások tovább nőnek, és a

² Dr. Havas Péter: A biológia tanítása és a környezeti nevelés <http://www.korlanc.ngo.hu/cikk4.htm>, 2004. 09. 01.

³ Uo.

⁴ Római Klub. A tanulásnak nincsenek határai <http://www.narrowridge.org/limits.pdf>, 2004. 09. 01.

természet kiaknázása/kihasználása tovább folyik. A „Human Gap” kifejezés pedig arra a távolságra utal, amely a növekvő komplexitás és az emberiség alkalmazkodási kapacitásai között feszül. Az ember örökösen arra törekszik, hogy bővítse ismereteit és képességeit, hogy megbirkózhasson az őt körülvevő világ kihívásaival. A szerzők szerint a tanulás lehet a megoldás, de sokkal szélesebb értelmezésben, mint a „hagyományos” értelemben vett tanulás és az ezt lehetővé tevő oktatás és képzés: a tanulás itt egy új megközelítés és szemléletmód, amely képessé teszi az emberiséget arra, hogy a változó világban megoldásokat találjanak a felmerülő problémákra.

A történelem azt mutatja, hogy az emberi tanulás alapvetően sikeres volt, az emberi faj képes volt alkalmazkodni környezetéhez, míg akik nem voltak ilyen sikeresek, eltűntek a történelmi sülyesztőben. Kérdés, hogy ez a típusú tanulás mennyiben alkalmazható napjainkban? A jelentés szerzői két fajta tanulást különböztetnek meg: a „fenntartó” tanulást (maintenance learning), ami egy folyamatos információ elsajátításnak és alkalmazkodási módnak tekinthető (tkp. statikus időszakok tanulását jelenti), míg ezen időszakokat rendszeresen megszakítják olyan periódusok, amelyek az innovatív tanulást helyezik előtérbe. Ezen időszakok azonban sajátos „sokk-tanulásként” is értelmezhetők, valamilyen változó feltételre adott válaszként. Ez sem tekinthető újnak, a különbség csupán annyi, hogy a sokk, ami a későbbiek innovatív tanulását kiválthatja, akár végzetes is lehet. Ez a sokk számtalan formát ölthet, a háborús krízisektől kezdve az ózonpajzs végzetes és visszafordíthatatlan sérüléséig. Az innovatív tanulás egyik lényeges eleme az anticipáció, amely különféle hosszú távú alternatívákat vázol fel lehetséges megoldásként, előrejelzésekkel, szimulációkkal és modellekkel. A másik fontos elem a participáció, a döntésekben való részvétel, az „érintettség”.

A jelentés következő fejezeteiben az innovatív tanulás kereteit, valamint az innovatív tanulás ellen ható tényezőket és gátaikat vizsgálják meg (példák: fegyverkezés, telekommunikáció, analfabetizmus, nők helyzete). A IV. fejezet a szerzők néhány javaslatát tartalmazza, melyek az innovatív tanulás megvalósításának irányába hatnak (Liberation of the Fifth World: Literacy; School and Life; University and Society; The Mass Media and Visions of the Future; Learning Research). Végül a dokumentum az 1979. júniusi salzburgi Római Klub konferencia résztvevőinek hozzászólásaival, megjegyzéseivel zárul.⁵

Feladatok a XXI. századra (Agenda 21) – Kiáltvány az oktatásért

Az 1992-es Riói Föld-csúcson jelenik meg (újra) az oktatásnak a fenntartható fejlődés érdekében történő átszervezéséhez szükséges oktatási szemlélet. A konferencián elfogadott Agenda 21 az oktatás, társadalmi tudatosság és képzés fejlesztéséről szóló 36. fejezete kimondja, hogy az oktatást – az intézményi oktatást is beleértve –, a társadalmi tudatosság növelését és a képzést olyan folyamatnak kell tekinteni, amely az emberek és a társadalom számára széles körű lehetőségeket teremt. Az oktatás meghatározó eleme a fenntartható fejlődéssel összhangban lévő környezeti és etikai tudatosságnak, új értékek, viszonyulások, képességek és viselkedés kialakításának, valamint a társadalom hatékony részvételének a döntéshozatalban. Az intézményi és intézményen kívüli oktatás is elengedhetetlen az emberek hozzáállásának megváltoztatásához, hogy képesek legyenek felmérni és kezelni fejlődési érdekeiket. Ennek

⁵ Római Klub. A tanulásnak nincsenek határai <http://www.narrowridge.org/limits.pdf>, 2004. 09. 01.

érdekében a 36. fejezet felhívta a kormányokat, nemzetközi szervezeteket, vállalkozásokat és civil közösségeket a következők megvalósítására:

- Mindenki számára biztosítani kell az alapfokú oktatást és írni-olvasni tudást.
- Minden korosztály számára elérhetővé kell tenni a környezeti nevelést és a fejlődéssel kapcsolatos oktatást.
- A környezeti és fejlesztési elképzeléseket – ideértve a népesedésből eredőket is – szükséges beilleszteni minden oktatási programba, a fő problémák okainak elemzésével együtt.
- A tanulókat szükséges bevonni a környezet-egészségügyi helyi és regionális vizsgálatokba, így a biztonságos ivóvízzel, tisztasági higiénés kérdésekkel, élelmiszerekkel és az erőforrások felhasználásának környezetvédelmi és gazdasági hatásaival kapcsolatos kutatásokba.⁶

A Föld-csúcsot követően a Fenntartható Fejlődés Bizottság (CSD) az UNESCO-t tette meg a 36. fejezet témafelelőssévé. Az UNESCO feladata lett, hogy egy átfogó munkaprogram révén felgyorsítsa az oktatási reformokat, és összehangolja az oktatásban érintettek tevékenységeit. A munkaprogram hét célkitűzése a következő volt:

- A fenntartható fejlődést szolgáló oktatás pontos koncepciójának és legfontosabb üzeneteinek kidolgozása és közzététele.
- Az egyes országok oktatáspolitikájának átszervezése és a formális oktatási rendszerek átalakítása.
- Az oktatás beillesztése a fenntartható fejlődést szolgáló nemzeti stratégiai tervekbe és akciótervekbe.
- Fenntartható fogyasztási és termelési minták követésére való nevelés kialakítása minden országban.
- Az oktatásra fordított források növelése.
- Innovatív gyakorlati módszerek felismerése és közzététele.
- A társadalmi tudatosság erősítése.⁷

Az UNESCO további feladata a tagállamok kormányzatainak szakmai és technikai támogatása volt, és segítséget nyújtott a fenntartható fejlődést szolgáló innovatív oktatási szakpolitikák, programok és módszerek közzétételéhez. Emellett nemzetközi konferenciák és regionális gyakorlati szemináriumok rendezése révén az UNESCO katalizátor szerepet játszott a legfontosabb elképzelések pontosításában, a követendő elvek közzétételében, és a tapasztalatok országok közötti megosztásában (nemzetközi konferenciák és regionális műhelyek segítségével), valamint részt vett bemutatóprojektek, kísérleti tantervek és tananyagok kidolgozásában, és egy olyan nemzetközi iskolahálózat létrehozásában, melynek tagjai a békét, az emberi jogokat, az igazságosságot és a környezet megóvását tartják fő alapelveiknek.

Az UNESCO támogatásával kezdődött meg a nemzetközi Oktatást Mindenkinél (Education for All, EFA) program megvalósítása is, melynek célja nemzeti oktatási akciótervek kidolgozása és végrehajtása, lehetőség biztosítása gyermekek képesség-

⁶ UNESCO: OKTATÁS A FENNTARTHATÓ FEJLŐDÉS SZOLGÁLATÁBAN Riótól Johannesburgig: Egy évtizednyi elkötelezett munka tanulságai (Education for Sustainability From Rio to Johannesburg: Lessons learnt from a decade of commitment UNESCO, 2002). Környezeti Nevelési és Kommunikációs Programiroda és a Magyar UNESCO Bizottság kiadása. Budapest, 2003 <http://www.konkomp.hu/doc/unesco3f.pdf>, 2004. 09. 15. 8. p.

⁷ Uo. 9. p.

fejlesztésére, az alapfokú és a tudományos oktatás, valamint a családi neveléssel, az állampolgári jogokkal és kötelességekkel, a békével, a multikulturális és környezeti neveléssel kapcsolatos új megközelítések kialakításának elősegítése. Az UNESCO partnerkapcsolatot épített ki számos ENSZ-szervezettel, így többek között az UNFPA-val (*ENSZ Népesedési Alap*), a WHO-val (*Egészségügyi Világszervezet*) és az ILO-val (*Nemzetközi Munkaügyi Központ*) a népesedésre vonatkozó oktatás fejlesztésére, a WHO-val az egészségügyi ismeretek oktatásával kapcsolatos új megközelítések kidolgozására, a FAO-val (*ENSZ Élelmezésiügyi és Mezőgazdasági Szervezete*) a vidéki térségekben folyó oktatás és az élelmiszer-biztonság fejlesztésére, a WHO-val és az UNAIDS-szel (*ENSZ Közös AIDS/HIV Program*) a járvány leküzdésére, az UNICEF-fel (*ENSZ Gyermekegység*), az UNHCR-rel (*ENSZ Menekültügyi Főbiztosság*) és kiemelkedő civil szervezetekkel a krízishelyzetben lévő és háború sújtotta területek oktatásának újjászervezéséért.⁸ Az 1990-es években tartott további nagy ENSZ-konferenciák – így a bécsi emberi jogi konferencia (1993), a kairói népesség és fejlődés konferencia (1994), a barbadosi fejlődő kis szigetállamokról tartott konferencia (1994), a koppenhágai társadalomfejlődési konferencia (1995), a pekingi nőkről szóló konferencia (1995), a római világelelmezési konferencia (1996), és az isztambuli emberi lakóhelyről szóló konferencia (1996) – szintén hangsúlyozták az oktatás meghatározó szerepét.⁹

A fenntartható fejlődést szolgáló oktatás tehát a 90-es években kibontakozó szemlélet. Ez az új megközelítés minden korosztályt próbál felkészíteni arra, hogy felelősséget vállaljon egy fenntartható jövő kialakításáért és képesesek legyenek alkalmazkodni a változásokhoz. A tudásra nem csupán a kutatóintézetekben, egyetemi műhelyekben és vállalati szinten van szükség, hanem az élet minden területén, minél nagyobb tömegek, és minden korosztály számára kell elérhetővé tenni. A fenntartható elvek megvalósításához aktív, széles körű ismeretekkel rendelkező állampolgárookra, valamint megfelelően informált döntéshozókra van szükség, akik helyes lépéseket tesznek az emberi társadalomban felmerülő, egymással szoros kölcsönhatásban lévő gazdasági, társadalmi és ökológiai kérdésekben. Ennek megvalósításához szükség van egy szélesebb körű társadalmi átalakulásra, mely társadalmi tanulás, illetve az OECD elnevezésében „a társadalom környezeti érzékének fejlesztése”¹⁰ néven ismeretes. Ez nem csupán konkrét oktatási és szakképzési programokat foglal magában, hanem a szakpolitika és a törvényalkotás eszközeinek új egyéni, közösségi és vállalati magatartásminták megtanítására és ösztönzésére való felhasználását is.

Az UNESCO a Nevelés a Fenntartható Fejlődésért Évtizedében

A Fenntartható Fejlődésre Nevelés Nemzetközi Évtizede ötletét a japán kormány vetette fel először a Fenntartható Fejlődés Világesúcs (World Summit for Sustainable Development, WSSD) előkészítő bizottságában 2002. júniusában. A javaslatot a WSSD legfelső vezetésének johannesburgi konferenciáján, 2002 szeptemberében fogadták el, és három hónappal később az ENSZ Közgyűlésének 57. ülészakán egyhangúlag az UNESCO-t jelölték ki az ENSZ Nevelés a Fenntartható Fejlődésért Nemzetközi Évtizede (DESD) fő végrehajtójaként.

⁸ Uo. 9. p.

⁹ Uo. 11. p.

¹⁰ Uo. 11. p.

A 2002. augusztus 26. és szeptember 4. között lezajlott WSSD-n a fenntartható fejlődés egy sokkal jobban kidolgozott, új paradigmáját fogalmazták meg. A Politikai Nyilatkozatban (ismét) megállapították, hogy a fenntartható fejlődés három, egymástól független, egymást erősítő pilléren nyugszik, ezek a gazdasági, a társadalmi fejlődés és a környezetvédelem. Ezeket helyi, nemzeti, regionális és globális szinten kell fejleszteni (5. cikkely). A paradigmában benne van az is, hogy bizonyos kritikus tényezők, mint a szegénység, a pazarló fogyasztás, a környezetrongálás, a városi nyomor, a népességszaporulat bonyolultsága és ezek egymást erősítő hatása eredményezi az egyenlőtlenséget, a konfliktusokat, valamint az emberi jogok megsértését. A Csúcson megállapították, hogy lényegbevágó, gyakorlati lépéseket kell tenni az egymással összefüggő problémák megoldására. A johannesburgi összejövetelen, amely célként a végrehajthatóságot tűzte maga elé, többek között megfogalmazták az egészséges ivóvíz, az egészségügyi ellátás, a modern és tiszta energia elérhetőségének jogát, és az ökoszisztémák további romlásának megállítását. A fenti vállalások mellett a kormányok, nem kormányzati és kereskedelmi szervezetek között 300-nál több, a fenntartható fejlődés erősítésére irányuló önkéntes partneri megállapodás jött létre.

A fenntartható fejlődésre nevelés (ESD) víziója

A WSSD végrehajtási tervében a fenntartható fejlődéssel kapcsolatos két fő szempontot határoztak meg:

- Először: a nevelés a fenntartható fejlődés alapja, ezért az ESD céljait össze kell hangolni az Oktatás Mindenki Számára elveivel,
- Másodszor: a nevelés az értékek és magatartási formák, a jártasság és viselkedés elsajátításának fő eszköze, ezzel valósíthatók meg az életvitel terén a fenntartható fejlődéssel kapcsolatos változások az egyes országokban és az országok között. Segítségével vethetjük fel a fenntartható fejlődéssel kapcsolatos ütemtervben megfogalmazott problémákat: a nemek közötti egyenlőség, a környezetvédelem, a vidékfejlesztés, az emberi jogok, az egészségügyi ellátás, a HIV, a fogyasztási szokások kérdését.¹¹

Az ESD a következő területeken akar ugrásszerű fejlődést elérni: az alapfokú oktatás javítása, meglévő nevelési rendszerek minden szinten történő átalakítása a fenntartható fejlődés célkitűzéseinek támogatására, a közvélemény felvilágosítása. Ezeket a területeket eredetileg a korábban már említett Agenda 21 36. fejezetében jelölték ki, majd kiterjesztve, a következő megfogalmazással felvették a Fenntartható Fejlődés Bizottsága (CSD) programjai közé:

- Tudatosítani kell a közvéleményben, mennyire fontos, hogy mindenki megértse azokat az elveket, amelyeken a fenntarthatóság alapszik. Ez megkívánja, hogy az emberek fenntartható fogyasztási és termelési modelleket kövessenek, és itt kiemelkedő szerepe van a médiának.
- Tekintet nélkül életkörülményeire és foglalkozására, mindenki kapja meg a lehetőséget egész élete folyamán a neveléshez és tanuláshoz. Ehhez felül kell vizsgálni a nemzeti nevelési-oktatási irányelveket, átalakítani a formális oktatási rendszereket.

¹¹ Az UNESCO és a Fenntartható Fejlődésre Nevelés Nemzetközi Évtizede, 2005-2015. Mary Joy Pigozzi az UNESCO Minőségi Nevelés Támogatása Osztály igazgatója. Fordította Menczel György. Fizikai Szemle 2004/6. 185.o.

- Úgy kell átalakítani a jelenlegi oktatást, hogy tartalmazza a társadalmi gazdasági környezeti ismereteket, ismertesse meg a fenntarthatóság értékeit és perspektíváit. A nevelésben kapjanak helyet a fenntartható fejlődésre vonatkozó nemzeti stratégiai és akciótervek.
- Különleges képzési formákat kell kifejleszteni, hogy a társadalom minden rétege számára biztosítsák a lehetőséget, hogy munkájukat a fenntarthatóságnak megfelelően végezhessék.¹²

Az UNESCO szerepe a DESD-ben

Az UNESCO-nak mint "felelős ügynökségnek" a következő feladatokat kell teljesítenie:

- Legyen az ESD és az Évtized előmozdítója, szervezője és motorja.
- Segítse az egyes országokat, hogy képesek legyenek a fenntartható fejlődés nevelési feladatainak elvégzésére.
- Figyeljen oda a partnerekre, fogja össze kezdeményezéseiket, legyen összekötőjük az ENSZ felé, támogassa őket olyan végrehajtási tervekkel, dokumentumokkal és konferenciák szervezésével, amelyek illeszkednek a szokásos ENSZ folyamatokba.
- Ösztönözze a már működő szervezetek és hálózatok munkáját, könnyítse meg olyan új intézmények alapítását, amelyek meg tudnak felelni az ESD által támasztott hatalmas gyakorlati, követelményeknek.
- Legyen az UNESCO az új gondolatok megvitatásának fóruma, segítse az ESD-t fejlesztő stratégiákat.
- A civil szervezetekkel összefogva mozgósítsa a tömegeket a fenntartható fejlődés érdekében.
- Minden téren járuljon hozzá a jó tapasztalatok cseréjéhez.
- Mozdítsa elő az ESD-t szolgáló kutatást, gyakorlatot és innovációt.
- Támogassa és szilárdítsa meg a kevésbé ismert partnerek fontos tevékenységét.
- Keresse a jó együttműködést a magánszektorral.
- Számoljon be az ENSZ-nek a DESD-t támogató munkájáról.¹³

A célok és elképzelések tehát megfelelő formában rendelkezésre állnak, de csak az elkövetkező évek történései mutatják majd meg, hogy ténylegesen is képesek-e a lefektetett elvek a gyakorlatban is megvalósulni.

Összegzés

Fenntartható fejlődéssel összefüggő nevelési célok alig változtak az elmúlt évtizedekben, az oktatás és tanulás bizonyos tekintetben sikeres, egyre többen, egyre több programban vesznek részt, de az emberi magatartás és a világtrendek alapvetően nem változnak, a környezet állapota tovább romlik, populáció nő, várható életkor nő, környezeti terhelés nő, az éghajlatváltozás erősödik, a regionális különbségek maradnak vagy nőnek. A fentiekből következően az alábbi kérdések merülhetnek fel:

- Min kell változtatni a tényleges eredmények elérése érdekében, az oktatás, tanulás szemléletén, színvonalán, rendszerén?

¹² Uo.

¹³ Uo.

- Többet ugyanebből, vagy valami egészen mást?
- Mennyiben képes a tanulás változtatni a mutatókon az elkövetkező években az adott globális trendek mellett?¹⁴

Az emberiség történetét tekintve az utolsó nagy változás 300-350 évvel ezelőtt volt, a középkor és az újkor határán. Ennek nyomán egy klasszikus ipari kultúrán alapuló gazdaság és társadalom jött létre. Sok szempontból úgy tűnik, hogy ez a kor a végéhez közeledik és egy olyan új kor felé haladunk, amit még nem látunk tisztán. Döntés előtt állunk, hogy megvárjuk-e azt a pillanatot, amikor rá leszünk kényszerítve a változásra, vagy pedig megkezdjük azokat az adaptálási folyamatokat, amelyek a viselkedés, a fogyasztási szokások, a termelési rendszer átalakításával járnak. Olyan helyzetben vagyunk, amilyenre eddig nem volt példa. Az újdonság nem az, hogy válság előtt állunk, hanem az, hogy milyen dimenziói vannak ennek a válságnak. Eddig ugyanis mindig lokális válságok voltak: egyik vagy másik kultúra, társadalom, vagy ökoszisztéma volt válságban. Most a bolygó egész létfenntartási rendszere veszélyeztetett, ami azt először minden bizonnyal a szegényebb rétegeket, társadalmakat érinti, de a fejlett országok sem lesznek képesek magukat kivonni a hatások alól.

Végezetül érdemes Desmond Morris „The Naked Ape” című, 1967-ben Londonban megjelent könyvének néhány gondolatát idézni: „Nagy technológiai vívmányaink ellenére még mindig nagyon is egyszerű, biológiai jelenség az ember. De már jóval azelőtt, hogy népsűrűségünk elérné a maximumot, biológiai természetünk oly sok szabályát áthágjuk, hogy uralkodó szerepű fajunk egyszerűen összeomolhat. Többen úgy gondoljuk, hogy erre soha nem kerülhet sor, hiszen van bennünk valami különleges, ami a biológiai törvények fölé emel minket. Nincs. A múltban is számos izgalmas faj kipusztult, és adott esetben mi sem lehetünk kivételek.”...„Olyan derűlátó nézetek is léteznek, hogy olyan magas értelmi szintre jutottunk, hogy bármilyen helyzetet a magunk javára tudunk majd fordítani. Igen, rugalmasak vagyunk, viselkedésünk opportunisták, de ennek az opportunizmusnak is létezik határa. Ha józanul felismerjük és elfogadjuk korlátainkat, fennmaradásunk esélyei javulnak. Ez az út nyilvánvalóan nem a „vissza a természethez” naív jelszava, csupán az, hogy az értelmes, opportunisták fejlődésünket alapvető, viselkedési kötöttségeinkhez kell igazítanunk. Ha ez megtörténik, fejlődésünk „fenntartható”, ha nem, a katasztrófa elkerülhetetlen.”¹⁵

¹⁴ Déri Andrea: Nemzetközi kitekintés és Jövő. <http://www.konkomp.hu/doc/aderi.ppt>, 2004. 09. 10.

¹⁵ Desmond Morris: A csupasz majom. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1989. 168. p.

CSERNÉ ADERMANN GIZELLA

Kutatásmódszertani dilemmák

A tudományos kutatások célja a valóság minél jobb megismerése. Az ember szeretné tudását a lehető legnagyobb mértékben tökéletesíteni, hiszen ahhoz, hogy biztosan eligazodjon környezetében, és ahhoz, hogy számára kedvező változásokat tudjon előidézni benne, szüksége vannak annak feltárására, hogy milyen szükségszerű ok-okozati kapcsolatok fedezhetők fel a különböző valóságterületeken. A tudomány a valóság objektív feltárására törekszik. Az objektivitás azonban számtalan nehézséggel jár. Gondoljunk például arra, hogy bármilyen tudományterületről legyen is szó, a kutatásokat mindig emberek végzik, akik a maguk szubjektumával akaratlanul is befolyásolhatják azokat az eredményeket, amelyeket a vizsgálatok során nyernek.

Különös nehézségekkel kell szembenéznie a kutatóknak akkor, ha a kutatás alanyai emberek, embercsoportok. Az emberek viselkedését, reakcióit, teljesítményeit egy adott időpillanatban számtalan feltétel (változó) határozza meg. Az emberekkel kapcsolatos kutatások során nem hagyhatjuk figyelmen kívül azokat az egyéni különbségeket sem, amelyek az öröklés és környezet hatására alakultak ki.

Az ok-okozati kapcsolatok feltárására irányuló kutatási erőfeszítések az embert befolyásoló nagy számú változó miatt gyakran kerülnek olyan helyzetbe, hogy egy-egy emberi megnyilvánulás, magatartás, reakció tényleges mögöttesét csak valószínűsíteni tudják, de biztosan nem állíthatják, hogy egy adott okozatot milyen ok váltott ki.

A kezdő, a kutatások módszertanában kevésbé járatos kutató, esetleg a diplomadolgozatát készítő egyetemista gyakran eshet abba a hibába, hogy saját vizsgálatait alapján olyan összefüggéseket gondol szükségszerűnek, amelyek valójában félreértés vagy tévedés következményei.

Az alábbiakban elsősorban a társadalomtudományi kutatásoknak azokkal a problémáival foglalkozunk, amelyek nem abból származnak, hogy a kutatás alanyai emberek, hanem annak a következményei, hogy a kutató is ember.

A következőkben bemutatunk néhány tipikus és kevésbé tipikus, de lehetséges kutatómódszertani hibát, amelyek elkövetése befolyásolhatja a kutatási eredmények hitelességét.

A kutató lehetséges befolyása a vizsgálati eredményekre

Robert Rosenthal amerikai pszichológus több más tudóshoz hasonlóan nemcsak saját vizsgálatainak eredményeit mutatja be, de munkáiban rendszeresen foglalkozik a kutató által elkövetett módszertani hibákkal, a kutatás eredményeire gyakorolt tudatos és nem tudatos hatásokkal. Rosenthal a kísérleti és a klinikai hatás vizsgálatával foglalkozó tanulmányában a vizsgálati eredmények torzításának két lehetséges forrását különbözteti meg: az egyik a kísérletvezető vagy klinikus agyában, szemé-

ben, kezében keletkezik, a másik a kísérletvezető működésének, tevékenységének eredménye.¹

Az elsőként említett hatások függetlenek a vizsgálat alanyának viselkedésétől, ezeket Rosenthal nem interakcionális hatásoknak nevezi. A hatás másik típusa a szóban forgó szerző terminológiája szerint interakcionális, mivel a kísérletet végző személy működésével befolyásolja az alany megnyilvánulásait. Ennek egyik altípusa a kísérletvezetői elvárás-hatás.

Nem interakcionális

A kutató a vizsgálat eredményeit befolyásolhatja olyan módon, hogy nem gyakorol közvetlen hatást azokra a történésekre, amelyek feltárására törekszik. Ezt a jelenséget nevezzük nem interakcionális hatásnak. A következőkben a nem interakcionális hatások néhány típusát mutatjuk be.

A megfigyelő hatása

Néhány tudományban nagyon fontos, hogy gondos megfigyeléseket végezzünk, és pontosan rögzítsük a megfigyelés eredményeit. Azonban nem mindig könnyű dolog objektív megfigyeléseket végezni.

A megfigyelés szándékos, céltudatos észlelés, amely alkalmas arra, hogy a jelenségek keletkezésük helyszínén tanulmányozzuk, de lehetőséget ad a fejlődési-változási folyamat leírására is.

A megfigyelés eredményeit akkor tudjuk különböző jelenségek leírására és magyarázatára felhasználni, ha a megfigyelő azokat a jelenségeket rögzíti, amelyek valóban észlelhetők az adott valóságterületen. Mivel azonban a megfigyelést emberek végzik, óhatatlanul előfordul, hogy nem tudatosan torzítják azokat az eseményeket, amelyeket észleltek. Éppúgy lehetséges a meg nem történt események valós történésekként észlelése, mint a tényleges történések negligálása.

Egy klasszikus szociálpszichológiai vizsgálat ehhez a témához kapcsolódva: Tanulókat kértek fel arra, hogy nézzék meg felvételről az 1951-es Pirceton-Dartmouth futballmérkőzést. A diákok a rivális iskolákba jártak. A filmvetítés végén megkérdezték a diákokat, hogy melyik csapat hány gólt rúgott. A sport iránti lelkesedés ebben az esetben befolyásolta azokat a tényeket, amelyeket látni véltek, ugyanis az ellentáborhoz tartozók más-más eredményről számoltak be.²

A megfigyelési szituáció előidézhet interakcionális hatást is, ha a megfigyeltnek tudomásuk van arról, hogy figyelemmel kísérik viselkedésüket vagy ha a megfigyelő személyesen jelen van a megfigyelt szituációban. Ezekben az esetekben az interakcionális hatás úgy nyilvánul meg, hogy a vizsgálat alanyai másképpen viselkednek, mint szokásos körülmények között.

Gondoljunk egy olyan hétköznapi helyzetre, ami természetesen lehet egy kutatási fázis is: mi történik akkor, ha egy munkahelyen idegenek jelennek meg, és jegyzeteket készítenek arról, amit tapasztaltak. Egészen biztos, hogy a megfigyeltnek magatartása a megfigyelők hatására – legalábbis átmenetileg – megváltozik.

¹ Rosenthal, R. (2002) Experimenter and Clinician Effects in Scientific Inquiry and Clinical Practice. Prevention & Treatment, Vol. 5. Article 38.

² Hastorf, A. and Cantril, H. (1967) They saw a game: A case study. Journal of Abnormal and Social Psychology, 49. 129-134.

Interpretáló hatás – a vizsgálati eredmények magyarázatának lehetséges hibái

A megfigyelés a kutatásban a valóságra vonatkozó adatok összegyűjtésére szolgál. Az adathalmazok önmagukban nem elegendőek. Ezekből az adatokból kísérel meg a kutató következtetéseket levonni, összefüggéseket megállapítani.

Az összegyűjtött adatok magyarázata része a kutatásnak. A kutatók viszonylag ritkán vitatják más megfigyelési adatait, annál több ellentét van köztük a kutatási eredmények értelmezésében. Ugyanazon adatokból a kutatók különböző következtetéseket vonhatnak le. Gondoljunk csak arra, hogy a manapság igen elterjedt közvélemény kutatások eredményeit hányféleképpen lehet magyarázni.

A kutató megfigyelésének eredményeit is értelmezheti szubjektíven, olyan módon, ahogy az leginkább megfelel saját hipotézisének. Egy példán szemléltetve a lehetséges torzítást: a kutató feltételezése, hogy az általa megfigyelt személy agresszív egy adott szituációban. Ha a megfigyelt személy csak annyit mond a vizsgált helyzetben, hogy „Kérem, hallgassanak meg” – ezt a verbális kijelentést lehet agresszióknak és toleráns megnyilvánulásnak is értelmezni. Adott esetben a kutató hipotézisei is befolyásolják a kódolást, vagyis a fenti kérést agresszióknak is felfoghatja. Mint példánk is mutatja, a valóságnak ugyanazon jelenségei eltérő értelmezésben kerülnek a vizsgálat adatai közé, és alkalmasak lesznek arra, hogy belőlük különböző következtetéseket vonjanak le a kutatók.

A kutatóknak módjukban áll egyetérteni vagy egyet nem érteni mások következtetéseivel, de nincs joguk vitatni azokat a megfigyelési adatokat, amelyeket más kutatók egyénileg gyűjtöttek össze. Ha megfigyelési hibát tételezünk fel, akkor még egyet tehetünk: megismételjük a megfigyelést.

Az interpretációs hibát a társadalom és viselkedéstudományokban pontosabb kutatási metodikák és adatelemzési módszerek segítségével lehet csökkenteni.

Intencionális (szándékos) hatások

A szándékos torzítások a korrekt kutatásokból kizárhatók kell, hogy legyenek. Ugyanakkor a gyakorlatlan megfigyelőkkel gyakran előfordul, hogy az általuk összegyűjtött eredmények túlságosan szépek ahhoz, hogy igazak legyenek. Rosenthal idézett tanulmányában³ említ egy Cyril Burt nevű kutatót, aki három vizsgálatssorozatot végzett egyetétjű ikerpárok intelligenciájának az összehasonlítására. Az egyik kutatásban 20, a másikban 30, a harmadikban pedig 50 egyetétjű ikerpár vett részt. Mindhárom vizsgálat az ikerpárok IQ-jának összevetésekor .771-es korrelációs szintet állapított meg, ami olyan pontos egyezés, hogy alig tűnik valószínűnek.

Az eredmények szándékos torzítása főleg akkor történik meg, ha a megfigyelőnek megmondják, hogy milyen eredményeket kell produkálnia, ahelyett, hogy arra ösztönöznék, hogy járjon nyitott szemmel és nyitott gondolkodással a valóságban. Ilyen esetekben a megfigyelő szelektív észlelése szándékosan vezérelt: azokat a jelenségeket hajlandó észrevenni és feljegyezni, amelyek az elvárásoknak megfelelnek, és figyelmen kívül hagyja mindazokat az észleléseket, amelyek nem segítenek a hipotézis bizonyításában.

³ Rosenthal, R. (2002): i.m.

Interakcionális – a kutató és a kutatás tárgya közötti kapcsolat következtében fellépő – hatások

Bioszociális hatás

Tapasztalatok és adatok bizonyítják, hogy a kísérletvezető neme, kora, és faja akaratlanul befolyásolhatja a kutatási eredményeket. A kutatónak tudnia kell, hogy az alany mennyire válaszol másképp aszerint, hogy milyen bio-szociális jellemzőkkel rendelkezik a vizsgálatot végző személy. A viselkedéstudományokban többször tapasztalták, hogy ha férfi és női kísérletvezetők ugyanazokat a kísérletek végzik el, az eredmények különböznek egymástól. Rosenthal egy 1967-es tanulmányában említi egy vizsgálatot, amelyben a kísérletvezető és az alanyok közötti interakciót filmre rögzítették.⁴ Azt tapasztalták, hogy a kísérletvezetőknek csak 12%-a mosolygott a vizsgálat alatt a férfi kísérleti alanyokra, míg a női vizsgálati személyek esetében ez az arány 70% volt. A viselkedéstudományokban a kísérletvezető mosolya befolyásolhatja az alanyok reakcióit, ezért különböző kísérletvezetők esetében meg kell győződni arról, hogy a kísérleti feltételek férfi és női kísérleti alanyok esetén azonosak voltak-e. A korrektség kedvéért azonban meg kell győződnünk arról, hogy a kísérletvezetők azonos utasításokat kaptak-e, mert egyébként nem állíthatjuk biztosan, hogy az eredményekben jelentkező különbségek a bioszociális jellemzőknek köszönhetők.

Kikérdezéssel vizsgálatok esetén a kérdező neme, faja szintén befolyásolhatja a válaszokat. Női vizsgálatvezetőnek kisebb valószínűséggel számolnak be a nőkkel kapcsolatos előítéleteikről a vizsgálat férfi alanyai, mint velük azonos nemű kérdező esetén. Hasonlóképpen nagyobb a valószínűsége kedvező vizsgálati eredményeknek, ha a romákkal kapcsolatos előítéleteket roma származású kérdező kívánja feltárni.

Pszichoszociális hatás

A kísérletvezető személyisége szintén befolyásolhatja a kutatási eredményeket. A kutatók különböznek egymástól státusukban, szorongásukban, önfogadattási törekvéseikben, az interakcióik melegségében. Ezek a jellemzők befolyásolhatják a vizsgálatba bevont személyek reakcióit. A magasabb státusú kutatók például több konformista választ rögzíthetnek, mint az alacsonyabb státusúak. A melegebb attitűddel rendelkező kérdezők több kedvező választ kaptak, mint a hideg viszonyt kialakítók. Standardizált intelligencia tesztek eredményeinél is kimutatta Rosenthal, hogy a melegebb tesztelők jobb intellektuális teljesítményeket tapasztalnak a vizsgált alanyok részéről, mint a hideg kikérdezők, vagy azok, akik fenyegetően lépnek fel alanyaikkal szemben.⁵

A szituáció hatása

A nagyobb tapasztalattal rendelkező kísérletvezetők általában más válaszokat kapnak, mint kevésbé tapasztalt társaik. Különösen a szóbeli kikérdezések során történhet meg a kevesebb gyakorlattal rendelkező kutatókkal, hogy a meginterjúvolt személy hatása alá kerülnek, érzelmileg azonosulnak vele. Szintén tapasztalatlanság,

⁴ Rosenthal, R. (1967) Colvert communication in the psychological experiment. *Psychological Bulletin*, 67, 356-367.

⁵ Rosenthal, R. (1969) Unintended effects of clinician in clinical interaction: a taxonomy and a review of clinician expectancy effects. *Australian Journal of Psychology*, 21. 1-20.

esetleg a kutatásra való hiányos felkészítés eredményezheti azt, hogy a kutató saját véleményével befolyásolja a megkérdezettek válaszait.

A kikérdezés során kapott első válaszok is befolyásolhatják a kísérletvezető viselkedését, a viselkedés változása pedig befolyásolhatja a későbbi válaszokat. Ha az első néhány ember a kísérletvezető elvárásának megfelelően válaszol, nagyobb lesz a valószínűsége annak, hogy a későbbi válaszok is a kísérletvezető hipotézisét fogják erősíteni.⁶

Modell-hatás

A kísérletek megtervezésekor előfordul, hogy a kísérletvezető kipróbálja magán azokat a feladatokat, amelyeknek a teljesítését másoktól el fogja várni. A saját véleménye illetve a saját teljesítmények mintául szolgálnak a válaszok értelmezéséhez azokban az esetekben, amikor a válaszok ambivalensek vagy nehezen értelmezhetők.

A vizsgált populáció nagysága

A kutatások során számos problémát jelent a vizsgált populáció nagyságának a meghatározása. A túl kicsi mintánál előfordulhat, hogy nem mutathatók ki bizonyos változókban olyan szignifikáns különbségek, amelyek nagy mintán egyértelműen kiderülnének. Ha például a közvélemény kutatásban egy kis párt támogatottságáról akar képet kapni a kutató, egy véletlenül kiválasztott, alacsony számú populációban előfordulhat, hogy egyetlen vizsgálati személy sem tesz említést az adott pártról.

A vizsgált populáció nagy számossága is felvethet dilemmákat. A véletlenül választott nagy számú minta nem szükségszerűen reprezentálja a populációt, éppen a véletlen kiválasztás miatt előfordulhat benne egyes csoportok túl, más csoportok alulreprezentálása.

A kísérletvezetői elvárás hatása

A kísérleteket minden tudományban azzal a céllal végzik, hogy bizonyítsanak különböző hipotéziseket. A kísérletvezető ezekben a vizsgálatokban általában erősen érdekelt abban, hogy hipotéziseit igazolni tudja, aminek következtében elvárásaival képes lehet befolyásolni a kutatás eredményeit. Az elvárás-hatás különösen a viselkedéstudományokban befolyásolja a vizsgált alanyok megnyilvánulásait. Látszólag titokzatos jelenségről van szó, de hogy mégsem olyan rejtélyes ez a befolyásolás, arra mutatunk be bizonyítékokat a következőkben.

Az elvárás-hatás magyarázatára sokak által ismert példa Clever Hans, az okos ló esete.

A pszichológiában klasszikusnak számít Von Osten német matematikatanár Hans Clever nevű lovának története, amit Oscar Pfungst 1907-ben publikált. Pfungst egy berlini pszichológussal, Carl Stumffal együtt vállalkozott annak a titoknak a kiderítésére, hogy miképpen tud számolási műveleteket elvégezni Von Osten lova. A látványosság számba menő ló, miután „kiszámította” a neki feltett kérdésekre a végeredményt, patája dobbantásával jelezte az összegeket. Természetesen a pszichológusok nem hittek abban, hogy a ló megtanulhatott számolni, sokkal inkább az emberi tényezőkben keresték a tudós ló rejtélyét. A titok megfejtésére Pfungst ki-

⁶ Rosenthal, R. (1976) *Experimenter effect in behavioral research*: Erlanged edition. New York: Irvington Publishers

dolgozott egy kísérleti modellt.⁷ A vizsgálat során több független változóval dolgozott. Az egyik független változót a kérdező elvárása jelentette, amely alapján két csoportba sorolták a kérdezőket: az egyik csoportba kerültek azok, akik tudták a választ a feltett kérdésre, a másikba pedig azok, akik nem ismerték a várható eredményt. A másik független változó a kérdező és a ló térbeli elhelyezkedése volt. Az egyik szituációban a kérdező és a ló között volt vizuális kontaktus, a másikban nem. Az eredmények azt jelzik, hogy a ló csak akkor volt sikeres, amikor volt vizuális kontaktus a kérdező és a ló között, a válaszok pontossága annál nagyobb volt, minél kisebb távolságra állt a kérdező a lótól. Ha a ló nem látta a kérdezőt, jelentősen csökkent a jó válaszok száma. A másik változó vizsgálata során azt tapasztalták, hogy ha a kérdező nem ismeri a végeredményt, a ló sem tudja dobantással megadni a választ. A ló intellektuális teljesítménye tehát akkor volt megfelelő, ha vizuális kontaktusban volt a kérdezővel, és a kérdező ismerte az eredményt. Magyarázatot találtak az átvitel mechanizmusára is. A vizuális csatorna nem tudatosan közvetített információt, hiszen kísérleti körülmények között a kérdező tudatos viselkedése kontroll alatt állt. A kutatók szerint a kísérleti szituációban, amikor a ló elkezdett számolni, a kérdezők vérnyomása az izgalomtól emelkedett, majd amikor kidobantotta a helyes választ, a vérnyomás hirtelen leesett, ami a kérdezőből egy akaratlan fejmozdulatot váltott ki. Ez a kis mozdulat jelezte a ló számára, hogy hagyja abba a dobantást. Pfungst úgy vélte, ha megfigyelés korrekt volt, akkor ezt a jelenséget emberekkel végzett laboratóriumi kísérletben is ki tudja mutatni. Pfungst kísérleti alanyaira vérnyomás és légzésszám mérésére szolgáló eszközöket csatlakoztatott, és megkérte őket, hogy tegyenek fel neki kérdéseket. Clever Hanshoz hasonlóan Pfungst is koppantásokkal válaszolt. Az eredmény elsöprő volt: amikor a kopogások száma elérte azt, amit vártak a kísérleti alanyok, 90%-uk produkált egy nem szándékos vizuális jelzést, általában valamilyen mozgást. A kontrollált változókat vizsgálva Pfungst igazoltnak látta a vérnyomás-hipotézist. Ez a magyarázat Von Osten lovának okosságára is.

Néhány konkrét tanulmány a kísérletvezetői hatás bemutatására

A tudomány történetében nem egyszer előfordult, hogy különböző kísérletvezetők más-más, néha egymásnak ellentmondó hipotézissel fogtak hozzá a vizsgálatokhoz. Az ilyen kísérletek során gyakran megesett, hogy az eredmények is ellentmondtak egymásnak. Hogyan történhet meg, hogy látszólag teljesen korrekt tudományos vizsgálatok ugyanazon jelenségekkel kapcsolatban egymásnak ellentmondó eredményekhez jutnak? Az egyik lehetséges magyarázat az, hogy a kísérletvezető hipotézisei, elvárásai befolyásolják a kísérlet eredményeit. Ezt a megállapítást azonban csak akkor fogadhatjuk el, ha bizonyítani tudjuk.

A kísérletvezetői elvárás-hatás vizsgálatára módszertanilag alkalmas eljárás, hogy a kísérlet céljára két teljesen homogén csoportot választunk, mindkettőben ugyanazt a vizsgálatot végezzük el, a két kísérletvezető azonban a várható eredményekkel kapcsolatban más feltevésekkel rendelkezik. Ha igaz a hipotézis, miszerint a kísérletvezetői elvárás-hatás befolyásolja a kísérleti eredményeket, akkor azt kell tapasztalnunk, hogy a két csoport egymástól eltérő, de saját kísérletvezetőjének elvárásához közelítő eredményeket produkál.

⁷ Pfungst, O. Clever Hans (The Horse of Mr. Von Osten.) (1907) Ed. By Wozniak, R.H.Thoemmes Press. 1998.

A kísérletvezető elvárásának fent leírt hatását a Rosenthal és Fode az alábbi kísérlettel igazolta:⁸

22 kísérletvezetőt arra kértek fel, hogy mindegyikük öt patkányt próbáljon meg egy feladat megoldására megtanítani. A feladat egy labirintus végigfutása volt vizuális csatorna segítségével. A kísérletvezetők egyik részének azt mondták, hogy a patkányok különlegesen tehetségesek a labirintusban való futás megtanulásában, a másik csoportnak pedig azt mondták, hogy a kísérleti patkányok különösen nehezen taníthatók meg a feladat elvégzésére. Valójában nem volt különbség a patkányok két csoportja között. A kísérlet végeredménye az lett, hogy azok a patkányok hamarabb megtanultak tájékozódni a labirintusban, amelyekről a kísérletvezetők azt hitték, hogy tehetségesebbek.⁹

Szintén a kísérletvezető elvárásainak hatását vizsgálta Rosenthal 1966-ban 10 pszichológia szakos egyetemi hallgató segítségével.¹⁰ Az egyetemisták kísérletvezetőként dolgoztak, mindegyikük egy-egy 20 fős csoportban végzett vizsgálatot. A vizsgálatban részt vevő csoportok minden egyes tagja kapott egy fényképsorozatot, amelyek alapján meg kellett jelölniük egy -10-től +10-ig terjedő skálán, hogy milyen sikereket jósolnak az életben a képen látható személyeknek. A portrészorozathoz tartozó fényképeket valójában úgy válogatták ki, hogy a legközömbösebbek legyenek a képen látható arcok. A kísérletet vezető egyetemisták egyik csoportjával azt közölték, hogy a vizsgálati személyek akkor dolgoznak jól, ha +5-höz közeli pontokkal értékelik a fotókat, a másik csoportot viszont úgy tájékoztatták, hogy -5 körüli értékeket várhatnak. Az eredmények egyértelműen azt bizonyították, hogy azoknál a kísérletvezetőknél, akik +5 körüli értékelést vártak, a csoporttagok portrékra adott pontszámai szignifikánsan magasabbak voltak, mint a másik csoportban.

A kísérletvezetői elvárások torzító hatásának bizonyítása komoly dilemmát okozott a kísérletek eredményeinek értelmezésében. A kérdés felvethető úgy is, hogy vajon a kísérleti változó hatására következnek-e be bizonyos jelenségek, vagy azért, mert a vizsgálat vezetője várja, hogy ezek a változások előálljanak. A probléma megoldására alkalmazzák az ún. „vak kísérleteket”, amelyekben a vizsgálat vezetője nem ismeri a kutató eredeti hipotéziseit, így akaratlanul sem tudja befolyásolni a folyamatokat.

A kutatási eredményeket torzító hatások az adatgyűjtés során

A kutatási adatok összegyűjtésénél a társadalomtudományi kutatásokban a legnagyobb problémát az jelenti, hogy a komplex jelenségeket számtalan változó befolyásolja. A változók kontrollja nélkül nem lehetünk biztosak abban, hogy a vizsgált függő változókban bekövetkezett módosulásokat valóban az általunk feltételezett független változó befolyásolja-e.

A változók kontrolljában bekövetkezett hibák eredményezhetik többek közt azt is, hogy a rivális tudományos laboratóriumok egymással ellentétes eredményekhez juthatnak. Gyakran azért ismétlik meg a vizsgálatokat, mert a kutatók feltételezik,

⁸ Rosenthal, R. & Fode, K.L. (1963) The effect of experimenter bias on the performance of the albino rats. *Behavioral Sciences*, 8. 183-189.

⁹ Rosenthal, R. & Lawson, R. (1964). A longitudinal study of effects of experimenter bias on operant learning in laboratory rats. *Journal of Psychiatric Research*, 2. 61-72.

¹⁰ Rosenthal, R. (1966) *Experimenter Effects in Behavioral Research*. Appleton Century Crofts, New York.

hogy az eredeti kutatásban nem minden változót tartottak kontroll alatt. Ezek a megismétlési kísérletek hozzájárulnak a tudomány fejlődéséhez.

Rosenthal és Jacobson egy 1968-ban publikált kutatásban bemutatta az önbeteljesítő jóslatok létezését osztálytermi szituációban.¹¹ A kísérlet során tanárokkal elhittették, hogy tanulóik közül egyesek ún. késői kivirágzók, ezzel pozitív elvárásokat keltettek a tanárokból. Anélkül, hogy részleteznék az eredményeket, megjegyezzük, hogy a kísérlet során igazoltnak tűnt az elvárás-hatás létezése. Ugyanakkor a megismétlési kísérletek nem igazolták egyértelműen a hatás létezését, márpedig ha a kutatás megfelelt a tudományosság kritériumainak, akkor a megismételt vizsgálatok is hasonló eredményt kellene, hogy hozzanak. Az ún. Pygmalion-kísérletet bírálók felvetették például, hogy a tanárok tanév végén már nem is emlékeztek azoknak a tanulóknak a nevére, akiket „késői kivirágzónak” jelöltek meg a kutatók, tehát az okozat – a kiválasztott tanulók teljesítményének gyorsabb növekedése a többiekéhez képest – nem valószínű, hogy a kutatók által mesterségesen keltett elvárások következménye. A Pygmalion-kutatókat kutatótársaikkal azzal vádolták, hogy nem tartottak minden lényeges változót kontroll alatt.

Számtalan követő kísérletet végeztek el a Pygmalion-hatás létezésével kapcsolatosan, mire felismerték a kutatók, hogy az egymásnak ellenmondó eredmények magyarázata nagy valószínűséggel abban lelhető fel, hogy a kutatók által mesterségesen befolyásolt elvárások kevésbé hatnak a tanárok magatartására, mint a természetes körülmények között kialakult saját elvárások.

A megfigyelendő jelenségek kiválasztása

Normális körülmények között a kutató a vizsgálata során összegyűjt minden eredményt, majd ezeket elemezve fogalmazza meg a megállapításait.

Más esetekben viszont előfordul, hogy a megfigyelő csak azokat a szituációkat választja ki tanulmányozás céljára, amelyek várhatóan igazolni fogják a hipotézisét. Ha tegyük fel, egy új oktatási módszer sikerességét akarjuk igazolni, és a bizonyításhoz kiválasztunk egy kiváló nyelvteljesítőkkel álló csoportot, nagyon valószínű, hogy a módszer feltételezett hatékonyságát igazoló eredményeket fogunk kapni. Nem tudjuk azonban, hogy hasonló hatások következnek-e be akkor is, ha egy átlagos képességű csoport előrehaladását tanulmányoznánk a szóban forgó módszer segítségével.

Kutatásmódszertani konzekvenciák

Minden kutató vágya, hogy a valóságot a lehető legalaposabban, a maga objektivitásában ismerje meg. Mivel azonban a kutató nem fényképezőgép vagy tükör módjára leképezi le az általa vizsgált valóságterületet, hanem önmaga is – akarva vagy akaratlanul – aktív közreműködője a vizsgált jelenség feltérképezésének, elemzésének, szinte elkerülhetetlen, hogy maga is befolyásolja a tanulmányozott valóságterületet, illetve annak vizsgálati céllal való leírását. Tanulmányunkban arra törekedtünk, hogy ráirányítsuk a figyelmet a kutatási eredmények torzításának néhány lehetséges veszélyére, amit a kutatások gondos tervezésével nagy mértékben csökkenteni lehet.

¹¹ Thorndike, R.L. (1968) Review of Pygmalion in the Classroom. American Educational Research Journal 5. 708-711.

KOLTAI ZOLTÁN

Munkamegosztás és versenyképesség az elméleti közgazdaságtanban

(I. rész)

A közgazdaságtan első korai irányzatai még nem foglalkoztak a mai értelemben vett versenyképességgel, kapcsolódási pontot viszont bőven találhatunk, hiszen az országok eltérő természeti adottságai már régóta felvetették a valamilyen ágazatra, termékkörre történő specializálódás, a valamiben való versenyképessé válás gondolatát. A klasszikus közgazdaságtantól kiindulva egészen a mai modern közgazdasági elméletekig – kisszámú kivételtől eltekintve – kijelenthetjük, hogy a nemzetközi munkamegosztásról vallott nézetük megegyezik abban az értelemben, hogy a specializálódás egyértelműen támogatja a gazdaság fejlődését, a rendelkezésre álló javak mennyiségi gyarapodását, a reáljövedelmek növekedését és ezen keresztül a társadalmi jólét fokozódását. Amennyiben alaposabban megvizsgáljuk az egyes irányzatok és szerzők adott témakörben akár évszázadokkal ezelőtt megfogalmazott gondolatait, talán meglepődve tapasztaljuk, hogy az általuk leírt összefüggések mit sem veszítettek aktualitásukból és ma semmivel sem kevésbé időszerűek, mint a maguk korában, a maitól gyökeresen eltérő gazdasági és társadalmi környezetben voltak.

A klasszikus közgazdaságtanig vezető hosszú úton

A korai közgazdasági irányzatokban már nagy számban találkozhatunk olyan, elméleti alapokra helyezett összefüggésekkel, melyek középpontjában az országok közötti csereviszonyok, áru- és pénzmozgások szerepeltek.

A XVI–XVIII. századi *merkantilista gondolkodók* még meglehetősen egyoldalúan szemlélték a nemzetközi kereskedelem potenciális előnyeit és nem a cserepartnerek kölcsönösen előnyösebb pozícióját, nem a termelésben való nemzetközi együttműködés lehetőségeit tartották fontosnak, hanem pusztán a külkereskedelem kiviteli többlete révén megszerezhető minél nagyobb pénzmennyiség gyarapításában látták egy nemzetgazdaság fejlődési forrását. Éppen ezért elképzelésük még nem is tekinthető a nemzetközi munkamegosztás és versenyképesség valódi elméletének. Ettől függetlenül persze nekik köszönhetjük a külkereskedelmi mérleg alapgondolatát és ezzel szoros összefüggésben az „egyenlőtlen csere” elméletét, amely alapelveként fogalmazza meg, hogy egy ország gazdasági fejlődése nem nélkülözheti azt, hogy a külkereskedelemből származó bevétele mindenkor haladja meg azt a pénzmennyiséget, amit az exportált áruk előállítására valamint az importra fordít.¹

Az aktív külkereskedelmi mérleg mindenáron való elérése okán a merkantilisták az exportorientált iparfejlesztés elkötelezett híveinek számítottak, ahogy a hazai ipar

¹ Bővebben Cameron (1998)

védelmében a protekcionizmus, az árubehozatal vámokkal történő akadályozása mellett is érveket gyűjtöttek.

A másik korai irányzat képviselői, a XVIII. században színre lépő *fiziokraták* merőben eltérő álláspontot képviseltek a gazdaság növekedését illetően. Elméletükben már megjelenik a kölcsönösen előnyszerzés lehetősége a partnerországok számára, igaz mindez sokkal inkább még pusztán az eltérő természeti körülmények kölcsönös kihasználását jelentette. Véleményük szerint egy ország gazdasági fejlődése sokkal inkább a mezőgazdasági termelés fejlesztése, az önellátás, az országon belüli gazdasági folyamatok által determinált, semmint a merkantilizmus által hangoztatott aktív külkereskedelmi mérleg függvénye. A francia származású *Francois Quesnay* (1694-1774) és *Anne Robert Jacques Turgot* (1727-1781) nevével fémjelzett közgazdasági elmélet szerint minden gazdaság kizárólagos forrása a föld és rajta keresztül a tőkés módon működő, alapvetően árutermelő mezőgazdaság. Szerintük a mezőgazdasági termékek egy egész ország gazdagságát jelenthetik, feltéve, hogy azok bőségben vannak, magas az áruk és nagyarányú az irántuk megnyilvánuló kereslet. Ezzel szemben szerintük az ipar és a kereskedelem csak a külföldről importált javak révén lehet működőképes, ami korlátozott mennyisége és bizonytalansága okán legfeljebb kis államok számára lehet elégséges fejlődési forrás. Quesnay szerint, amikor a mezőgazdaság virágzik, az összes mesterség vele együtt fejlődik, amikor viszont a földművelést elhanyagolják, minden szárazföldi és tengeri munka vele együtt hanyatlásnak indul.

Turgot sem tartja egyenértékűnek a különböző munkatevékenységeket, véleménye szerint a földműves „... munkája a társadalom különböző tagjai közt eloszló munkák sorában megtartja ugyanazt az elsőséget, ugyanazt a kiváló rangot, mellyel az elszigeteltség korában az élelemre fordított munka a más nemű szükségletre szánt különféle munkák fölött bírt.”²

A mezőgazdaság jövedelmezőségének javítását a termelés intenzifikálásával, a növekvő tőkebefektetésekkel, a hozamok fokozásával, a termelési költségek csökkentésével, valamint új piacok feltárásával képzelték el. Liberális munkaerő-piaci politikájuknak megfelelően a mezőgazdaság eredményességében meghatározó szerepet tulajdonítanak a munkaerő érdekeltiségének, biztonságának és döntési szabadságfokának. „Mindenkinek legyen szabad földjén azon terményeket előállítani, melyeket érdeke, tehetsége s a talaj természete neki lehető legnagyobb eredményt ígérőül ajánl.”³

Szerintük az adókat nem a földre, hanem annak hozadékára kell kivetni, így elősegítve a gazdag emberek vagyonának vidékre csábítását, a befektetéseket és ezen keresztül a földművelő területek elnéptelenedésének megakadályozását.

A fiziokratizmusban a külkereskedelem szerepe még mindössze arra korlátozódik, hogy a belföldi fogyasztók jobb ellátása érdekében biztosítsa azokat a javakat, melyek az országon belül nem, vagy csak gazdaságtalanul megtermelhetők. Vagyis a nemzetközi munkamegosztás hátterében az eltérő természeti feltételekre visszavezethető importkényszer és az ennek fedezetét biztosítani hivatott export húzódik meg. A fiziokraták ezzel együtt elutasítottak mindenféle mesterséges állami beavatkozást a cserefolyamatokban, miközben elismerték a szabad kereskedelem lehetséges veszélyeit is.

² Nemzetgazdasági Írók Tára (1887), 56. pp

³ Nemzetgazdasági Írók Tára (1887), 7. pp

Az angol klasszikus közgazdaságtan nézetei

A XVIII–XIX. századi *klasszikus közgazdaságtan* képviselői már egyértelműen a szabad kereskedelem elkötelezett hívei közé tartoztak, hangsúlyozták a nemzetek közötti áru és ennek ellenértékéért a pénz szabad, korlátlan, bárminemű állami beavatkozástól mentes áramlásának fontosságát, a résztvevő cserepartnerek számára kölcsönösen előnyös hatását.

Adam Smith (1723–1790) elsősorban a *Nemzetek gazdagsága. E gazdagság természetének és okainak vizsgálata* címmel, 1776-ban megjelent könyve nyomán érdemelte ki az első közgazdasági gondolkodó megnevezést. Ebben a munkájában⁴ olyan, mai napig tartó megállapításokat tesz, hogy egy ország gazdagságának valódi fokmérője a háztartások életszínvonala, a jólétet mindig a nemzet fogyasztóinak szemszögéből kell vizsgálni, valamint az egyéni motivációk, a feltaláló – és újítókedv lendíti előre a gazdaságot a nagyobb jólét felé.

Smith a gazdaság működésének alapját az emberi természetben rejlő spontán ösztönökre és hajlamokra vezette vissza. Egyrészt a jobb életkörülmények elérésének szándékára, miszerint „...alig van egy-egy olyan pillanata az embernek, amikor teljes mértékben elégedett az adott helyzetével, és nem kívánna azon változtatni, vagy nem kívánná azt valamilyen irányban megjavítani”⁵, másrészt, mint másik fontos közös emberi motiváló tényezőre, amely a „...hajlam a cserélgetésre, a cserekereskedelemben, vagyis arra való hajlam, hogy az ember az egyik jószágot más jószágra váltsa át.”⁶

Véleménye szerint a nemzetek gazdagságának növeléséhez a társadalomnak ki kell aknáznia ezeket a természetes ösztönöket, nem szabad elnyomni az önérdeket követőket, mivel a személyes érdek erősebben és tartósabban motivál, mint a jótékonyosság, az önzetlenség, vagy más nemes késztetések. Ez utóbbiakra nem bízhatja jövőjét a társadalom (a klasszikusnak számító smith-i idézet szerint: „Ebédünket nem a mészáros, a serfőző vagy a pék jóindulatától várjuk, hanem attól, hogy ezek a saját érdekeiket tartják szem előtt.”⁷)

Smith szerint, ha mindenki a saját érdekét követi, az az egész társadalom virágzását fogja előidézni. „... bár általában nem a közösség érdekét akarja előmozdítani, és nem is tudja, mennyire mozditja azt elő. Ő ... csak saját nyereségét keresi ... Ebben is, mint sok más esetben, láthatatlan kéz vezeti őt egy cél felé, melyet ő nem is keresett.”⁸

Mivel csak az egyén tudja igazán, hogy mit akar, éppen ezért az embereknek maguknak kell érvényesíteniük érdekeiket, ezzel szemben, ha mindenki a közjó érdekében akarna cselekedni, akkor legalább annyit kéne tudniuk másokról, mint saját magukról.

A láthatatlan kéz maga a szabadpiac, „a piaci verseny arra ösztönzi az önérdekű embert, hogy ha reggel felkel és körülnéz a világban, ne azt termeljen, ami neki tetszik, hanem amire másoknak szükségük van. Ne annyit gyártson, amennyit ő akar, hanem amennyit szomszédai szeretnének. És ne olyan áron, amiről ő álmodozik, hanem amennyit az általa végzett munka felebarátai számára megér.”⁹

⁴ Smith (1992)

⁵ Smith (1992), 342. pp

⁶ Smith (1992), 23. pp

⁷ Smith (1992), 24. pp

⁸ Smith Ádám (1940), I. kötet, 449. pp

⁹ Buchholz (1998), 36. pp

Ez a jól működő szabadpiac nem engedi meg, hogy a gazdasági szereplők nyersanyagokat, erőforrásokat tékozzoljanak el értéktelen dolgok előállítására, hiszen az árak és profitok mindennél pontosabban jelzik a vállalkozóknak, hogy mit és milyen áron érdemes előállítani, ahogy kivételes eseteket leszámítva, hosszú távon egyik iparág sem tehet szert extraprofitra, aránytalanul magas haszonra. Mik is lehetnek ezek a kivételes esetek? Smith erre a kérdésre is magyarázatot ad, érvelésében két okot is megemlít. Az új szereplők piaci megjelenésének, és ezen keresztül az árak és profitok leszorításának lehetnek külső akadályai (pl. a természeti erőforrásokhoz való korlátozott hozzáférés lehetősége), de ugyanezt idézi elő bizonyos érdekcsoportok, piaci szereplők összejárása, vagy bármi, ami a szabad kereskedelem korlátozását eredményezheti. (pl. a tanoncidő szabályozása, szabad költözés tilalma, monopóliumok piaci megjelenése).

Smith szűken vett témánk a munkamegosztás és versenyképesség szempontjából is máig érvényes megállapításokra jut. Véleménye szerint a társadalom gazdagsága két tényezőtől függ, a termelőmunkával foglalkozó lakosság hányadától, vagyis a munkakinálattól és a munka termelékenységétől, amelyre a munkamegosztás bír kiemelt befolyásoló erővel.

Smith a munkamegosztásnak alapvetően két fajtáját különbözteti meg. Az üzemen belüli specializáció hátterében a részmunkát végző munkás ügyessége, jártassága, ezen keresztül az időmegtakarítás, a technikai tökéletesítés, találmányok, újítások lehetősége húzódik meg.

„A munkás, aki ezt a mesterséget ... nem tanulta ... aligha tud akár csak egy tűt is elkészíteni naponta, húszat pedig már semmi esetre sem. Az a mód viszont, ahogyan ezt a mesterséget ma üzik, a gombostűkészítést nemcsak egészében teszi önálló iparrá, hanem számos olyan ágra is osztja, amelyből a legtöbb szintén különálló iparág. Az egyik ember drótot húz, a másik egyenget, a harmadik szabdal, a negyedik hegyez, az ötödik csúcsot köszörül, hogy ráilleszthessék a fejet. ... Így azután a gombostűkészítés fontos mestersége mintegy tizennyolc külön műveletre oszlik. Egyes helyeken mindegyiket külön kéz végzi ... Láttam egy ilyenfajta kisebb manufaktúrát, ahol csak tíz ember dolgozott ... és ahol minden egyes személy ... négyezer-nyolcszáz tűt készített naponta. De ha valamennyien külön-külön, egymástól függetlenül dolgoztak volna, anélkül, hogy bármelyikük is külön képzést kapott volna, úgy bizonyos egyenként nem húsz, de talán még egy gombostűt sem tudtak volna megcsinálni.”¹⁰

Máshol így fogalmaz a szerző: „A legmesszemenőbb munkamegosztást megvalósító iparágakban használt gépeket eredetileg jórészt egyszerű munkásemberek találták fel. Mivel mindegyikük csak egy-egy igen egyszerű művelettel foglalkozott, természetesen azon volt, hogy elvégzésére könnyebb, gyorsabb módszert találjon. Mindenki, aki sűrűn látogat manufaktúrákat, gyakran láthat ilyen ügyes gépeket, amelyeket munkás talált fel, hogy velük a maga munkáját meggyorsítsa és megkönnyítse.”¹¹

Vagyis Adam Smith a munkamegosztás hatását kettős értelemben vizsgálja, egyrészt termelékenyítő hatásáért, másrészt a technológiai haladásban játszott szerepéért dicséri.

¹⁰ Smith (1992), 16. pp

¹¹ Smith (1992), 20. pp

Ettől eltér a társadalmi termelésben az egyes ágazatok, vállalatok közötti munkamegosztás. Ez utóbbi esetében Smith alapjaiban haladja meg a fiziokrata gondolkodókat, mivel szerinte minden termelési ág képes értéktöbblet termelésére.

Úgy gondolta, hogy a munkamegosztás önmagában még nem jelenti egy ország meggazdagodását, ehhez a termelők, szállítók, falvak és városok közötti szabad kereskedelem is szükséges. Smith a maga korában különös jelentőséget tulajdonít a városoknak. Szerinte a városok ugyanúgy szakosodhatnak, mint az emberek. Véleménye szerint a városok termelési szerkezete a mezőgazdasággal való cserén alapul, a köztük lévő kapcsolatrendszerben pedig nélkülözhetetlen a kereskedelem, a kereskedő szerepe. Nem véletlenül gondolja úgy, hogy a kereskedelemmel is foglalkozó államok általában magasabb jövedelem felhalmozásra képesek, mint a kereskedelmi tevékenységet nélkülözők.

Smith a jólét és a munkabér közötti kapcsolatról arra a megállapításra jut, hogy a munkabérek nem a leggazdagabb, hanem az éppen virágzó, vagyis leggyorsabban fejlődő országokban a legmagasabbak.

„... a virágzó városokban gyakran nem mindenki kap elegendő munkást, ... az ország távoli részein viszont kevés a tőke minden munkáskéz foglalkoztatására, s így ott a munkások versengenek egymással a munkaalkalomért, ami által csökkentik a munkabéreket és emelik a tőkeprofitot.”¹²

Témánk szempontjából megint csak lényeges megállapítása, hogy a különböző foglalkoztatási ágazatok teljesen eltérő profitrátát hozhatnak létre, amit többek között befolyásol a kockázat, a munkaerő minősége, a tőkebefektetés mértéke, a tőkekapacitások lokális jellege (úgy mint vidék vagy nagyváros), az európai gazdaságpolitikák, az ipar jellege vagy éppen a bérszabályozás formája. Smith hasonlóan összetett magyarázathoz jut a földtulajdonos jövedelmének a vizsgálatakor. Véleménye szerint a földjáradék nagyságát közvetlenül az egyes megtermelt termékek piaci ára alakítja, közvetett módon azonban mindez a föld adottságainak, termékenységének függvénye, de szerepet játszik benne a termőhely és a piac távolsága, az utak minősége, a csatornák, hajózható folyók megléte vagy éppen a monopóliumok szerepe.

Szerinte egy ország csak úgy gyarapodik, ha piaca bővül, vagyis egyre nagyobb térségek kapcsolódnak be a kereskedelembe. Ahogy fejlődnek a szárazföldi és vízi szállítási útvonalak, úgy csökkenek a kereskedelemmel kapcsolatos költségek, válik biztonságosabbá és gyorsabbá a szállítás, aminek természetes következményeként egyre több falu és város lép be a piacra, elmélyítve a munkamegosztást és egyben fokozva ezzel az egyes települések és magának az ország egészének a gazdagságát is. Természetesen mindez a kedvező folyamat túlmutat az országhatárokon, ami jól megmutatkozik a hajóipar és a navigációs technikák fejlődésének a XVIII. századi Anglia és a gyarmatok közötti kereskedelmi kapcsolatokra gyakorolt pozitív hatásában.¹³

Az általa megfogalmazott *abszolút előnyök elmélete* abból az alapgondolattal indul ki, hogy bár a cserében résztvevő két ország egyaránt képes két különböző terméket előállítani, mégis indokolt lehet közöttük a munkamegosztás, amennyiben a munka termelékenységében (az egységnyi munkaidőre eső termékmennyiség nagyságában), illetve ennek fordítottjaként a munkaráfordítások költségeiben (vagyis az egységnyi termékmennyiség előállítására fordított összmunka-ráfordításban) kimu-

¹² Kaposi (1996), 106. pp

¹³ Bővebben Cameron (1998)

tathatók nemzetközi különbségek. Az elmélet szorosan épít a munkaérték-elmélet azon alapgondolatára, hogy a termék ára nem más, mint az előállítás során jelentkező munka költsége.

Smith hangsúlyozta, hogy Anglia csak nyerhet egy olyan kereskedelmi ügyleten, ha olcsóbban tud megvásárolni egy terméket egy másik országtól, mint amennyibe annak előállítása neki kerülne. Gazdaságilag hibás döntésnek gondolja, ha egy ország erőforrásokat pazarol el valamilyen drágán megtermelhető árua ahelyett, hogy azt saját versenyképes termékeire fordítaná. De ez megfordítva is igaz, miszerint az országoknak csak azokat a termékeket szabad importálniuk, amelyek előállításában egy másik ország élvez abszolút előnyt. A koncepció lényege valahogy úgy foglatható össze, hogy amennyiben az egyik ország olcsóbban, vagyis magasabb termelékenységssel tud előállítani egy terméket, míg a partnerország egy másik termék esetében bír hasonló képességgel, akkor célszerűvé válik az abszolút előnyöknek megfelelően szakosodniuk, vagyis az adott terméket nem csak saját, de a másik ország számára is termelniük. Amennyiben ez bekövetkezik, mindkét ország, mindkét termékből nagyobb mennyiséget fogyaszthat, mintha önellátásra rendezkedne be, mivel a két termék belső cserearányainál, relatív árainál kedvezőbb nemzetközi cserearány alakul ki. A két ország között a cseréből és munkamegosztásból származó előnyök megoszlása is attól függ, hogy a kialakult nemzetközi cserearány mennyivel kedvezőbb a két termék belső cserearányánál. (A modell mellett, hogy mindössze két országra és két termékre értelmezhető, leginkább abban mutat hiányosságot, hogy feltételezi az abszolút előnyök országok közötti nagyjából arányos eloszlását, vagyis nem ad megfelelő magyarázatot arra az esetre, amikor az egyik ország mindkét termék termelésében abszolút előnyt élvez, vagyis a partnerország mindkét termék esetén abszolút hátránnyal küzd. Részleges megoldásként a későbbiekben David Ricardónál a komparatív előnyök elmélete szolgál.)

Éppen az előbbiek okán Adam Smith kíméletlenül bírálta a külföldi termelők elleni védelemért lobbyzó kereskedőket, ahogy az ezt bármilyen formában támogató kormányzatot, hiszen ezek tevékenységükkel a nagyobb gazdasági gyarapodástól fosztják meg a világot.

Ezzel a véleménynel teljes összhangban az állami szerepvállalást három területre javasolja korlátozni, az ország biztonságáról való gondoskodásra, az igazságszolgáltatásra, valamint a közintézmények (oktatási rendszer, úthálózat, csatornák stb.) fenntartására. Ez utóbbi állami feladatkörön belül az oktatás jelentőségét Smith külön is hangsúlyozza.

Elismeri, hogy „Annak az embernek, akinek egész életét néhány egyszerű művelet végzése tölti be, amely műveleteknek eredménye is talán mindig vagy csaknem mindig ugyanaz, nincs alkalma, hogy képességeit kifejtse, és hogy találékonyságát ...gyakorolja ... Természetes tehát, hogy elveszti az ilyen szokások gyakorlatát és általában olyan tudatlan és ostoba lesz, amilyen emberi lény csak lehet.”¹⁴ Ennek elkerülésére az oktatást hívja segítségül, hangsúlyozva, hogy egy iskolázott munkás nagyobb valószínűséggel használja az agyát a monoton munkavégzés során, kreatívabb és hajlamosabb az újításokra, mint tanulatlan társa. Az új ötletek jövedelmező beruházásokról, találmányokról kiegészülve a szabad kereskedelem lehetőségével, töretlen gazdasági növekedést és növekvő lakossági jólétet eredményeznek.

¹⁴ Smith (1940), II. kötet, 294. pp

Szerinte, ha az áruk, a pénz, a tőke és a munka mobilitása szabad, akkor a társadalom a lehető legracionálisabban, leoptimalisabban hasznosíthatja mind gazdasági, mind emberi erőforrásait. Ennek érdekében követelte a szabad munkaerő-áramlás útjában álló akadályok (pl. kötelező tanoncidő) felszámolását, a földek teljesen szabad adás-vételét, az ipar és a bel-, valamint külkereskedelem állami túlszabályozásának megszüntetését (pl. fogyasztási adó eltörlése).

A nemzetközi munkamegosztás és az ennek hátterében meghúzódó versenyképesség újabb, korábbinál fejlettebb koncepciója az angol klasszikus közgazdaságtan másik kiemelkedő alakja, *David Ricardo* (1771-1823) nevéhez fűződik. Az általa megalkotott *komparatív előnyök tanában* úgy fogalmaz, hogy egy országnak a nemzetközi munkamegosztásban betöltött szerepköre mindig kettős összehasonlításon alapul. Miután meghatározta azt, hogy melyik terméket tudja olcsóbban előállítani, mint a másik ország (kimutatta a smith-i értelemben vett abszolút előnyöket és hátrányokat), azt is meg kell vizsgálnia, hogy melyik termék esetében nagyobb az abszolút előnye, illetve melyik termék esetében kisebb az abszolút hátránya, másként megfogalmazva, hol jelentkezik komparatív előnye a másik országhoz viszonyítva. Egy ország számára az biztosítja a versenyképességet, ha egy külkereskedelmi csere-folyamatban csak egy terméket állít elő, és azt cseréli el, másként megfogalmazva specializálódik arra az áruira, melyben nagyobb a viszonylagos (komparatív) előnye. Természetesen a modell több termékre és több országra való kiterjesztése jóval összetettebb problémát eredményez. Bár Ricardo vizsgálata nem lép túl a bilaterális keretein, elméletének továbbfejlesztői arra a megállapításra jutottak, hogy az embereknek és országoknak mindig arra a tevékenységre érdemes szakosodniuk, amiért cserébe a legkevesebb dologról kell lemondaniuk. Másként megfogalmazva a mindenkori specializációt az határozza meg, hogy melyik országban kisebb relatíve (a másik országhoz képest) az egyik termék egységnyi mennyiségű termelésnövekményére jutó feláldozott mennyiség a másik termékből, vagyis minek alacsonyabb az alternatív költsége, opportunity cost-ja. A komparatív előnyök elve természetesen egyben jól alkalmazható a nemzetközi munkamegosztás magyarázatára, például Ricardo korában egy anyaország és egy gyarmat külkereskedelmi előnyrendszerének bizonyítására is.

Az általa megfogalmazott elmélet szervesen kapcsolódik a Smith nevéhez fűződő abszolút előnyök tanához, hiszen Ricardo átveszi a munkaérték-elméletet, valamint nemzetközi dimenzióban alkalmazza elődje felfogását a spontán piaci folyamatok racionalitásáról, az önérdék követésének gazdasági növekedést biztosító szerepéről. Véleménye szerint a szabad áruipiac törvényeinek nemzetközileg korlátlan érvényesülése, az egyes országok érdekérvényesítésén keresztül egyben a jólét globális növekedését eredményezi, amihez egy világméretű munkamegosztás és specializáció biztosít megfelelő hátteret. Smith véleményével összhangban Ricardo azt gondolta, hogy a verseny fokozza a szorgalmat, jutalmazza a kezdeményezést, a legcélravezetőbben él a természet adta erőforrásokkal, s végső soron hozzájárul az országok közötti kapcsolatok szorosabbá válásához.

Gondolatmenetének lényege az, hogy a szabad kereskedelem attól függetlenül tesz lehetővé több fogyasztást a háztartások számára, hogy a cserepartnerek gazdaságilag mennyire fejlettek, a külföldi eladások pedig egyben munkahelyek teremtését is jelentik.

Szerinte a gazdasági növekedés elképzelhetetlen tőkefelhalmozás nélkül. Ricardo világosan megkülönbözteti az egyes gazdasági területek befektetési igényét,

eszerint a mezőgazdasági befektetéseknek egyértelműen határt szab az, hogy „... az élelmiszer iránti keresletet minden embernél a gyomor szűk befogadó képessége korlátozza, ellenben a kényelmesebb és díszesebb házak, ruhák, fogatok és berendezési tárgyak iránti keresletnek úgy látszik nincs korlátja vagy biztos határvonala.”¹⁵. Ezt a jelenséget a XIX. század első évtizedeiben megfigyelhető felgyorsult városiasodás és industrializáció csak tovább erősítette.

Ricardo szerint az igazi jövedelemtermelő ágazat az ipar, míg a mezőgazdaság egy szükséges ágazat szintjére korlátozódik. Ez persze nem jelenti azt, hogy az agráriumban ne keletkeznének jövedelmek. A mezőgazdasági példánál maradva az ún. „csökkenő hozadék törvényében” Ricardo fokozott figyelmet szentel a különböző minőségű földek miatt jelentkező eltérő jövedelmezőségnek. „Mihelyt a társadalom haladásával másodrendű termőföldet is művelés alá vesznek, az elsőrendű földön nyomban földjáradék keletkezik, s ennek nagysága a két föld minőségének különbségétől függ. Amennyiben harmadrendű föld is kerül művelés alá, a másodrendű földön keletkezik azonnal járadék, s ezt, mint az előbbi esetben, ismét a termelőerők közötti különbség szabályozza. Ugyanekkor az elsőrendű föld járadéka is emelkedik ...”¹⁶

Ricardo rávilágított arra is, hogy mivel a lakosság gyarapodása egyre rosszabb minőségű talajok művelésbe vonását eredményezi, a magasabb költségek és a kereslet fokozódása miatt a mezőgazdasági árak növekednek. Ennek következménye, hogy a munkásoknak is magasabb fizetést kell adni, emiatt csökken a vállalkozások haszna, amit csak tovább rontanak a több mezőgazdasági bérlő megjelenésére visszavezethető magasabb bérleti díjak. A munkabér az a tényező, amely nagyban befolyásolhatja a felhalmozást, a bérek emelkedése a profitrátát, és ezen keresztül a felhalmozást is jelentősen csökkentheti. Mindez a kapcsolat persze ellentétes előjellel is lejátszódhat.

„Nem szabad azonban azt gondolni, mintha a munka természetes ára, még ha élelmiszerben és egyéb szükségleti cikkekben fejezzük is ki, teljesen változatlan és állandó lenne. Változik ugyanabban az országban is különböző időkben, és nagyon lényegesen különbözik országok szerint. Lényegében a nép megszokott életmódjától függ. Az angol munkás bizonyosan azt tartaná, hogy bére a természetes szint alatt van, és semmiképpen sem elegendő a család fenntartására, ha abból csak burgonyára telne és csak vályogkunyhóban lakhatna belőle. És mégis elegendőnek tekintik már az ilyen szerény életigények kielégítését is az olyan országokban, ahol „az ember élete olcsó”, igényei tehát könnyen kielégülnek. Abból a kényelemből, amelyet ma Anglia egyszerű otthonaiban élveznek, sokat fényűzésnek tartottak volna történelmünk korábbi folyamán is.”¹⁷

A két szerző közötti véleménykülönbséget nagyon leegyszerűsítve valahogy úgy foglalthatnánk össze, hogy míg Smith a mezőgazdaságban konstans, az iparban pedig növekvő hozadékkal kalkulált, addig Ricardo valamivel pesszimistábban az ipar területén állandó, míg a mezőgazdaságban csökkenő hozadékot feltételezett. Milyen megoldás kínálkozik akkor egyáltalán a gazdasági növekedésre?

Ricardo így adja meg a választ: „A profit természetes iránya tehát csökkenő, mert a társadalom és a gazdaság fejlődésével a szükségessé váló élelmiszertöbbletet

¹⁵ Kaposi (1996), 118. pp

¹⁶ Ricardo (1991), 39. pp

¹⁷ Ricardo (1991), 59.-60. pp

egyre több munka árán lehet csak megszerezni. A profit alakulásának ezt az irányzatát, mintegy nehézkedési törvényét, szerencsére időnként megakasztja a szükségleti cikkek termelésére szolgáló gépi berendezések tökéletesedése és a mezőgazdasági tudományok terén haladás, ezek feleslegessé teszik a termeléshez korábban szükséges munka egy részét, és ezáltal csökkentik a munkás elsőrendű szükségleti cikkeinek az árát.”¹⁸

Ricardo egyértelműen támogatta az olcsó gabonaimportot, mivel szerinte az önmagában alacsonyabb árakat, így iparcikkekre fordítható nagyobb jövedelemhányadot és magasabb profitrátát eredményezhet. Vagyis nála a külkereskedelem is egy lehetséges befektetési formaként értelmezhető.

Az angol klasszikusok elméleteinek egyik tanulsága az, hogy a gazdag országok protekcionizmusukkal egyrészt stagnálásra ítélik a kevésbé fejlett nemzeteket, de ugyanakkor beszűkítik saját gazdasági növekedésük lehetőségét is.

A teljesség igényével azonban azt is el kell ismernünk, hogy egy nemzetgazdaság külgazdasági kapcsolatainak és specializációjának a klasszikus szerzők által javasolt meghatározása csak meglehetősen komoly egyszerűsítő feltételek elfogadása mellett érvényes, alkalmazásuk éppen ezért inkább csak rövidtávon és szűk körben lehetséges. A mai közgazdasági szerzők legfontosabb kritikai érvei gyakorlatilag az alábbiakkal kapcsolatban jelennek meg:¹⁹

- a technikai fejlődéstől és a munkaerő minőségétől, képzettségétől való elvonatkoztatás,
- a szállítási költségek, az infrastrukturális fejlődés figyelmen kívül hagyása,
- a termelés bővülése során jelentkező ún. növekvő volumenhozadék szerepétől való eltekintés,
- az állami beavatkozástól mentes szabad kereskedelem feltételezése,
- a termelési tényezők nemzetgazdaságon belüli teljes körű kihasználtságának és korlátlan helyettesíthetőségének tényként történő elfogadása,
- ezzel egyidejűleg viszont a nemzetközi tényezőmobilitás kizárása,
- a nemzetközi monetáris problémák figyelmen kívül hagyása,
- bizonyos termékek előállításánál jelentkező természeti vagy technikai monopóliumok lehetőségének kizárása,
- a keresleti tényezőkben megmutatkozó eltérések lehetősége, a cserében résztvevő partnerországok különböző fogyasztási szerkezete és preferenciái miatt jelentkező hatások figyelmen kívül hagyása,
- végezetül pedig magának a versenyképességen alapuló szakosodásnak a gazdasági, technikai és társadalmi következményeitől, ezen keresztül a komparatív előnyök átalakulására, jövőbeni megváltozására gyakorolt hatásától való eltekintés.

Jelen tanulmány, mint a címben választott témakör első fejezete terjedelmi korlátok miatt sem vállalkozhat arra, hogy a felvetett kérdések mentén továbbfejlesztett, a klasszikus közgazdaságtan óta született jelentős számú elméletet bemutassa. Erre a szerző egy későbbi munkájában tesz kísérletet.

¹⁸ Ricardo (1991), 76. pp

¹⁹ Bővebben Szentes (1995)

Felhasznált irodalom

- Buchholz, Todd G. : Új ötletek halott közgazdászoktól, Európa Könyvkiadó, Budapest 1998
Cameron, Rondo: A világgazdaság rövid története a kőkorszaktól napjainkig, Maecenas Könyvek, Budapest 1998
Emberek, akik megváltoztatták a világot, A reneszánsztól a felvilágosodásig, 1492-1789, Kossuth Kiadó, 2003
Kaposi Zoltán: A gazdasági folyamatok és a közgazdasági gondolkodás kapcsolata a 18. században, JPTE, Pécs, 1996
Nemzetgazdasági Írok Tára II. kötet, Quesnay és Turgot munkáiból, Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, Budapest, 1887
Ricardo, David: A politikai gazdaságtan és az adózás alapelvei, KJK, Budapest, 1991
Smith, Adam: Nemzetek gazdagsága, E gazdagság természetének és okainak vizsgálata, KJK, Budapest 1992
Smith Ádám: Vizsgálódás a nemzeti vagyonosság természetéről és okairól, Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, Budapest, 1891
Smith Ádám: Vizsgálódás a nemzetek jólétének természetéről és okairól, I.-II. kötet, Magyar Közgazdasági Társaság, Budapest, 1940
Szentés Tamás: A világgazdaságtan elméleti és módszertani alapjai, Aula Kiadó, 1995

A kőrösi református templom

OROSZI SÁNDOR

Tőkeáramlás és gazdasági növekedés

A fejlett nyugat-európai országok és Japán teljesítményét elemezve Erdős Tibor már majdnem fél évszázada eljutott az „utolérési effektus” gondolatához. Nem elsősorban a külföldi tőke, mint pótlólagos erőforrás szerepére koncentrált, hanem a fejlett gazdaságokban már meghonosodott magasabb technikai szintű gyártóberendezések átvételét, a gazdaság korszerűsítésének lehetőségét emelte ki. Elméletének ez az alappillére jelent meg legújabb, nagyszabású kötetében^{/1} is, kiegészítve a beáramló tőke szerepének hangsúlyozásával.

Az Európai Unióhoz 2004-ben csatlakozott tagállamok többsége – akárcsak az úgynevezett feltörekvő országok – tipikusan tőkében szegény gazdaságok, felzárkózásuk a globalizálódó világ gazdaságban külső tőke bevonása nélkül szinte *reménytelen* vállalkozás. A statisztika hivatalok, gazdaságtudósok intézetek ontják a külföldi tőke súlyát jellemző adatokat, ezek azonban általában csak a *közvetlen* szerepvállalást (a GDP hány százalékát állítják elő, az export mekkora részét termelik meg, a munkavállalók mekkora hányadát foglalkoztatják a külföldi érdekeltségű vállalkozások) tükrözik. A külföldi (multinacionális) vállalatok tényleges jelentősége – az *kumulatív kapcsolatokat* is figyelembe véve – még az így kimutatottnál *lényegesen jelentősebb*.

A multinacionális vállalatok megjelenésének kumulatív hatásai

A továbbiakban néhány ismert közgazdasági mechanizmus érvényesülését, hatását elemezzük, amelyeket a betelepülő multinacionális cégek leányvállalatai indukálnak. Az általuk megindított túlsorduló (spillover) effektusok közül csak a fontosabbak következményeit kívánjuk bemutatni.

Modernizációs, korszerűsödési hatás bontakozik ki annak következtében, hogy a betelepülő vállalatok hozzák a világceg gyártósorait, technológiáját, technikáját, több tekintetben kisugározzák ennek hatását a hazai tulajdonú gazdasági társaságokra is. Nem elhanyagolható e relációban az a fokozottabb piaci elvárás, magasabb követelményszint sem, amelyet hazai beszállítóikkal szemben támasztanak.

A legnyilvánvalóbb, legkönnyebben felmérhető hatása a *külföldi érdekeltségek által befizetett adóknak* van. Ezek olyan pótlólagos költségvetési bevételek, amelyek felhasználhatók a gazdaságpolitikai célok megvalósítása érdekében. Az esetek többségében a leányvállalatok által fizetett adók –beleértve az ott foglalkoztatott munkavállalók bére után befolyó személyi jövedelemadót és a bérek járulékait is – többszörösét teszik ki a számukra nyújtott adókedvezményeknek. Már ez összefüggés nagyban indokolja a feltörekvő országok között dúló „*adóháborút*”. A befolyó adók és a nyújtott kedvezmények „*nettó egyenlegének*” felhasználásával elérhető teljesítménynövekedést is a tőkebeáramlás következményének, eredményének célszerű tekintenünk.

A *multiplikátor-hatás*² a külföldi érdekeltségű vállalkozások által foglalkoztatott munkavállalók bérén, mint a háztartások jövedelmének egyik alapvető komponensén keresztül hat fogyasztási cikkek keresletének alakulására, végső soron a gazdaság teljesítményére. *Kereslet-korlátos* gazdaságban az így képződő jövedelmek nélkül összehúzódna a kereslet, még szűkebb válna a keresleti korlát, a gazdaság teljesítménye pedig multiplikálódva csökkenne.

A fogyasztási cikkek iránti kereslet e *közvetlen növekménye* mellett azonban további *közvetett*, kumulatív nagyságok is megjelennek. A külföldi érdekeltségű gazdasági társaságok munkavállalói diszponibilis jövedelmükből *más* – fogyasztási cikkeket előállító – *vállalatok termékeit* vásárolják, mégpedig jövedelmük fogyasztási határhajlandóságuk (Marginal propensity to consum; MP_C) szerinti hányadában:

$$\Delta AD = \Delta C_1$$

A megfogalmazódó kereslet-többség hatására ezeknek a fogyasztási cikkeknek a termelését is bővítik, a gyártó vállalatok ennek érdekében több munkát vásárolnak, dolgozóik összességében nagyobb jövedelmet érnek el. A munkavállalók ezt – ugyancsak az MP_C mértékében – fogyasztási cikkek vételére fordítják. A hatás így gyűrűzik tovább vállalatról vállalatra:

$$\Delta AD = \Delta C_1 + c\Delta C_1 + c^2\Delta C_1 + c^3\Delta C_1 + \dots + c^n\Delta C_1$$

kiemelve ΔC_1 -t

$$\Delta AD = \Delta C_1 * (1 + c + c^2 + c^3 + \dots + c^n)$$

A zárójelben egy konvergens mértani sorozat található, melynek összege: $S = 1/(1-c)$

$$\Delta AD = \Delta C_1 * 1/(1-c)$$

Ahol:

(Δ)AD: az aggregát kereslet – Aggregate demand – (növekménye)

ΔC_1 : a külföldi érdekeltségű vállalatok munkavállalóinak béréből fogyasztási cikkek vásárlására fordított összeg

MP_C : fogyasztási határhajlandóság (Marginal propensity to consume), a levezésben c -vel jelöljük

A kereslet-növekmény nemzetgazdasági mértékét a következő példa átgondolása alapján érzékelhetjük. A német érdekeltségű vállalatok mintegy 200.000 munkavállalót foglalkoztatnak hazánkban, akiknek a nettó átlagbér (92.000 forint), mellett évi 220 milliárd forint jövedelmet folyósítanak. Ebből a fogyasztási határhajlandóság 7/8-os értéke esetén 193 milliárd forintot költenek fogyasztási cikkek vásárlására. Ez – a multiplikátor-hatást is számításba véve, annak értékével „felszorozva” – 1546 milliárd forint többlet-keresletet jelent. (Ennél jóval alacsonyabb, 2/3-os MP_C esetén a számított értékek: 147 illetve 441 milliárd forintot tesznek ki.)

1.) A *hozzáadott érték-multiplikátor*³ azon a tényen alapul, hogy a külföldi érdekeltségű vállalatok termelésükhöz nyilván *hazai* gyártású anyagokat, alkatrészeket, félkész-termékeket is felhasználnak. Ezek vásárlása önmagában is növeli a célszág gazdaságában megfogalmazódó aggregát keresletet, sőt ez a kereslet-többség is továbbgyűrűző, multiplikatív növekményt eredményez.

$$\Delta AD = A_1 * 1/(1-av')$$

Ahol:

A_1 : a külföldi érdekeltségű vállalatok által termelésükhöz vásárolt anyagok, alkatrészek, félkész-termékek iránti kereslet; av' : a hazai hozzájárulás (added value) aránya, együtthatós formában

Az $1/(1-av')$ egy *speciális multiplikátor*, mely a hazai hozzájárulás mértékén alapul. (Levezetése analóg az előzővel, ezért szerepeltetésétől eltekintünk.)

Nyugat-Európában az ezredforduló előtti évtizedekben gyakorta írták elő a letelepülő vállalatok számára a *hazai termékhányad* bizonyos mértékét. Ez részükről a *vámhatárokon belülre* kerülő, konkurens országbeli importőrök – tipikusan csak összeszerelő – tevékenységének korlátozását célozta. E veszély elhárítására-kezelésére a magyar gazdaságpolitikának sem ártana figyelnie, legalább az Unión kívüli országok vállalatai viszonylatában.

2.) *Közvetett munkapiaci hatáson* ez esetben azoknak az eddig figyelmen kívül hagyott foglalkoztatottaknak a bérén és fogyasztási keresletén áttételeződő effektust értjük, akik nem a külföldi érdekeltségű cégek alkalmazottai, de ők maguk vagy vállalkozásaik azok számára végeznek szolgáltató tevékenységet (pénzügyi, biztonsági, infrastrukturális szolgáltatások, takarítás, stb.). Szerepük analóg a hozzáadott-érték multiplikátor esetében tárgyalttal. Az eltérés mindössze annyi, hogy ezek a munkavállalók nem anyagot, alkatrészt termelnek, hanem szolgáltatásaikért kapnak bérjövédelmet. Indokolt figyelembe vennünk továbbá az e csoportba tartozó munkavállalók fogyasztásának multiplikatív hatását is.

Nem mellékes mindezek mellett az a körülmény sem, hogy azok a munkavállalók, akik a beáramló működő tőke révén jutnak közvetlen vagy közvetett foglalkoztatási lehetőséghez, nem igényelnek munkanélküli ellátást.

A külföldiek érdekeltségében lévő vállalkozások szerepével összefüggésben gondolnunk kell arra is, hogy a vizsgált hatások valójában csak a zöldmezős beruházások tekintetében nyilvánvalóak. A privatizált állami tulajdon bázisán létesült külföldi érdekeltségű vállalkozások *hazai tőkét szorítottak ki*, ezért – első közelítésben – csak „átvették” azok szerepét. A privatizációban háttérbe szoruló hazai vállalkozók azonban minden bizonnyal más területeken fektetik be tőkéjüket, nem utolsósorban a külföldi működő tőke révén bővülő aggregát kereslet, táguló piaci lehetőségek közepette.

A nemzetközi munkamegosztás magyarázata a komparatív költségek elmélete alapján

A stocholmi iskola két kiemelkedő reprezentánsa, Heckscher és Ohlin⁴ 1920-as években – alapvetően a határtermelékenységi elmélet, a GET valamint a Ricardo által kifejtett komparatív költségek elméletének bázisán – arra a következtetésre jutott, hogy a *tőkében gazdag* országok *tőke-intenzív*, a relatíve *sok munkával* bíró nemzetgazdaságok *munka-intenzív* technológiával előállítható termékeket gyártanak.

Feltételezték, hogy a rendelkezésre álló termelési erőforrások *homogén* egységei alkotják a tényezőkínálatot, továbbá a termelési eljárások minden vállalat számára *szabadon* hozzáférhetők.

E feltételek közepette minden vállalat azonos (határ)termelékenységek mellett lenne képes előállítani a termékeket, s azokat a tökéletes piacon adottságként megjelenő árakon tudná realizálni. Mivel a termékek (világpiaci) árában nincs különbség, a szükséges fizikai ráfordítások pedig mindenütt egyenlők, ezért a költségek és profitok differenciáit kizárólag a ráfordítások országonként *eltérő* árai idézhetik elő. A tényezőárak különbségei viszont azon alapulnak, hogy minden nemzetgazdaságban más és más a tényezőpiacokon a kínálat- és a kereslet viszonya.

Heckscher és Ohlin logikus, a GET tételeit adekvátan tükröző teóriája azonban legalább annyira eltávolodott koruk gazdasági realitásaitól, amennyire közel állt a neoklasszikus eszmékhez. A későbbi Nobel-díjas W. Leontief 1954-ben az USA külkereskedelmi forgalmának empirikus elemzése során kimutatta, hogy az Egyesült Államok, mint a *tőkében leggazdagabb ország munkaigényes* cikket exportál, importja viszont tőkeigényes termékekből tevődik össze. A szakirodalomban Leontief-paradoxonnak⁵ nevezett összefüggés kifejezte az elmélet és a praktikum ellentmondását, amelyet csak jóval később az *emberi tőke elmélete*⁶ oldott fel.

Az USA kivételében szereplő áruk *közvetlen* emberi munka tartalma bizonyítottan magas, de ez *más minőségű*, más képzettségű munka, mint a nagy népességű, fejletlen országokban kínált emberi erőforrás. Az USA és a fejlett országok *emberi tőkéjében* hatalmas mennyiségű *absztrakt tőke* koncentrálódik, szemben a fejlődő gazdaságok minimális képzettségű munkakínálatával. A népesedési felesleggel küzdő országok képzetlen munkával előállított termékeire csak korlátozott igény mutatkozik a világpiacra, az ott keresett áruk gyártásához viszont nem rendelkeznek megfelelő tudású munkavállalókkal.

Végül soron az *erőforrások homogenitásának posztulátumát* cáfolta meg a gyakorlat, és ezt tükrözte a Leontief -paradoxon. Nem elhanyagolható az a körülmény sem, hogy a korszerű termelési eljárások hozzáférhetősége a valóságban erősen *korlátozott* (szabadalmak, licencek, know-how-k, ipari titkok, stb.). Mindezek a körülmények nyilvánvalóvá tették a második világháborút követő évtizedekben a tökéletes piacok rendszerére épülő Heckscher – Ohlin teória erősen *korlátozott* érvényességét, magyarázó funkciójának jelentős hiányait, életidegenségét.

Napjainkban viszont – paradox módon – a nagy nemzetközi vállalatbirodalmak ellenőrzése alatt végbemenő globalizációs folyamatban a teória bizonyos elemei ismét relevánssá váltak. A nagy tőkeerővel bíró korporációk ott létesítenek leányvállalatot, ott hoznak létre termelőegységet, ahol az a legnagyobb profittal kecsegtet. Az alapításhoz az anyavállalat által is alkalmazott fizikai tőkejavakat, technológiát telepítik bárhová, bármelyik nemzetgazdaságba. Ebben a feltételrendszerben – mesterséges kialakított körülmények között – ismét érvényes:

- a multinacionális vállalatok által kivitt gépek tekintetében a fizikai tőkejavak homogenitásának feltevése
- a termeléshez technikai peremfeltételeként szükséges, hogy a cél-országban megfelelő képzettségű és *számú* munkavállaló álljon rendelkezésre, tehát e relációban is megvalósul a homogenitás.

A nemzeti bérszintek különbségeinek szerepe a cél-ország megválasztásában

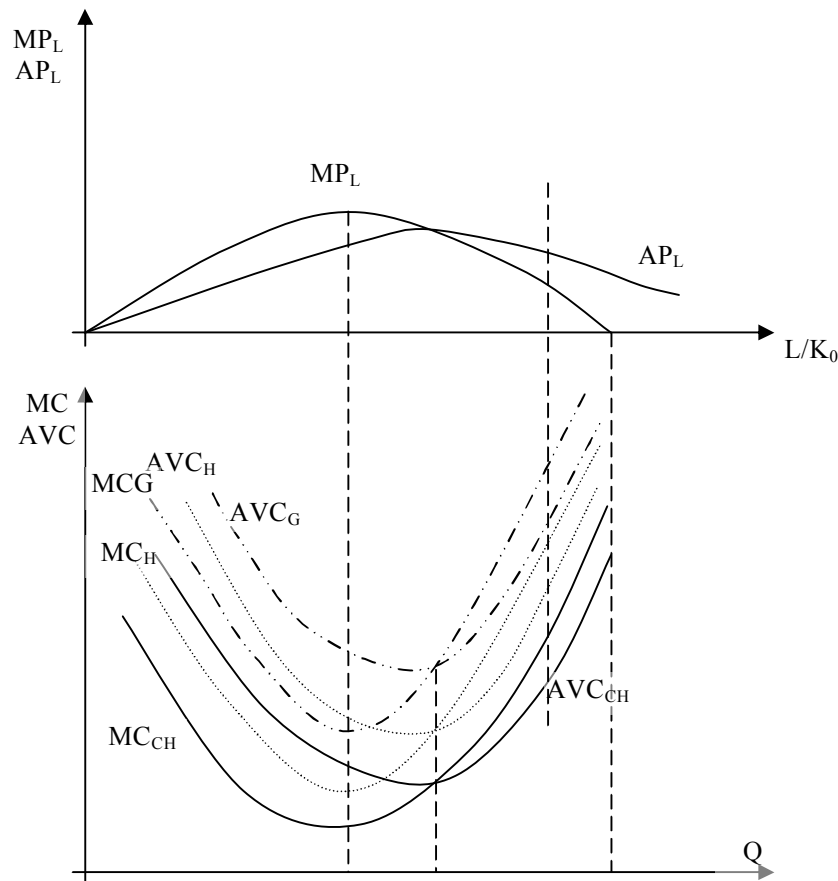
A fejlett országokból kiáramló tőke *három hullámát* különbözteti meg a szakirodalom:

- egyszerű fizikai (betanított, részben: szak-) munkát igénylő gyártás (cipő- és textilipar, összeszerelés),
- egyszerű számítógépes tevékenység (bankkártyák könyvelése),
- tervezés, kutatás, fejlesztés.

Tanulmányunkban először az *első hullámban* tapasztalható tőkeáramlást vizsgáljuk, azt is kezdetben egy egyszerű modell feltételei között, alapvetően a bérköltségek szempontjából!

Egyszerű modellünkben feltételezzük, hogy a leányvállalat alapítását tervező multinacionális cég az anyaországban felvett hitelből, az ismert szállítótól szerzi be a szükséges fizikai tőkejavakat. Utóbbiakon elemzésünk e szakaszában csak gyártósorokat, *gépeket*, felszereléseket értünk. Ezen az alapon a kamat és az értékcsökkenés költségei bármely cél-országban azonosak, gyakorlatilag ez vonatkozik az anyagköltségekre is. E költség-nemeken túlmenően egyelőre csak a *bérköltségeket* vesszük figyelembe.

A nagyvállalat döntésében tehát az adott kvalifikációjú munka nemzeti bérszintjeiben mutatkozó különbségeknek tulajdonítható meghatározó szerep.

1. sz. ábra: A termékegységgel kapcsolatos költségek alakulása a nemzeti bérszínvonal függvényében

Ahol: AP_L : a munka átlagtermelékenysége (Average productivity of labor); MP_L : a munka határtermelékenysége (Marginal productivity of labor); AVC : átlagos változó költség (Average variable cost); MC : határköltség (Marginal cost); w : egy-
ségnyi munka bére (wage)

A termelés technikai dimenziói a modellben figyelembe vett mindhárom cél-
országban (Németországban, Magyarországon és Kínában) azonosak. Adott gépek-
kel bárhol az adekvát képzettségű munkavállalók termelnek, így az *átlag- és határ-
termelékenységi* függvények mindhárom gazdaságban *azonos menetűek*. Az ábra
alsó részben elhelyezkedő határ- és átlagváltozó költség-függvények *helyzete a
nemzeti bérszintek eltéréseinek mértékében* különbözik. Ez a következő levezetés
alapján belátható:

$$AVC = TVC/Q$$

mivel egyszerű modellünkben:

$$TVC = w * L$$

ezért:

$$TVC/Q = w * L/Q$$

mivel L/Q a munka átlagtermelékenységének reciproka:

$$w * L/Q = w/AP_L$$

azaz:

$$AVC = w/AP_L$$

Ahol: TVC : összes változó költség (Total variable cost); L : munkamennyiség
(Labour); Q : mennyiség (Quantity).

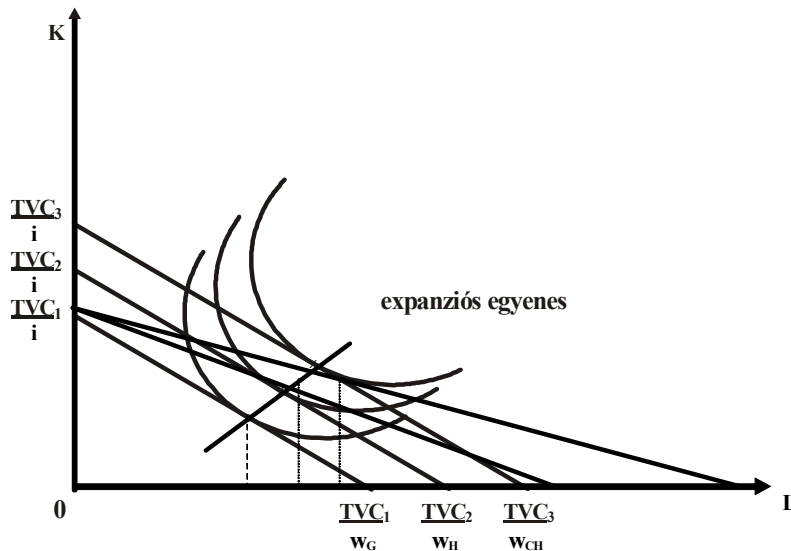
Mivel az összefüggés jobb oldalán w nemzetgazdaságok szerint differenciált,
 AP_L mindenütt ugyanakkora, ezért az egyes cél-országokban az átlagváltozó költsé-
gek a nemzeti bérszintek eltéréseinek mértékében különböznek.⁷

Egyértelmű, hogy a német vállalatnak például az otthoni termelésnél előnyösebb
Magyarországon létesíteni termelőegységet, de a kínai leányvállalat még a magyarnál
is alacsonyabb költségszínvonallal, nagyobb profittal működhet. (Az analógia ked-
véért: egy szoftvermérnök a Siemensnél egy órára 40 eurót kap Németországban, 14-
et Portugáliában, 13-at Lengyelországban, 8-at pedig Csehországban. A pécsi szék-
helyű OK Magyar Kesztyű KV azért fejleszt Kínában, mert ott csak nyolcada a
bérek színvonala a magyarnak⁸.)

A termelés *adott* nagysága mellett a németnél alacsonyabb magyar vagy kínai
bérszint *megtakarítást* eredményez az alapításhoz szükséges pénztőkében (tőke-
minimálás). Ezt is befektetve a vállalat több gépet szerezhet be, újabb munkavállalókat
alkalmazhat, ezzel *fokozhatja* kibocsátását (output-maximálás). Ezt fejezik ki a
2. sz. ábrán a TC_1/i pontból induló, egymáshoz képest elforduló isocostok, az ala-
acsonyabb nemzeti bérszinteknek megfelelően növekvő abszcissa-tengelymetszetek.
Az elforduló isocostok magasabban fekvő isoquantokat érintenek. Mivel a technoló-
gia, a fizikai tőkejavak technikai színvonala adott, ezért a termelési tényezők bővíté-
se során *nem változik* azok aránya. Ez egyenértékű azzal, mintha a bázisnak tekintett
német tényezőár-arányok mellett emelkedett volna a befektetett tőke nagysága.
Geometriaileg ez azzal fejezhető ki, hogy az elfordult isocostok és az azokat érintő

isoquantok érintési pontjához az eredeti (német tényezőár-viszonyokat kifejező) isocosttal párhuzamos új isocostokat rajzolunk. Az érintési pontokat összekötő vonal ez esetben is az *expanziós egyenes*. Ez modellünkben azt fejezi ki, hogy az alacsonyabb nemzeti bérszintekből adódó „megtakarításból” változatlan tényező- és tényezőár-arányok mellett bővíthető a termelés.

2. sz. ábra: A nemzeti bérszintek eltéréseinek hatása a kibocsátás nagyságára

Ahol: w_G : egy órai munkabér Németországban; w_H : egy órai munkabér Magyarországon; w_{CH} : egy órai munkabér Kínában; i : kamat (interest)

Természetesen a nagyobb termelési volumen elérésének lehetősége is kedvezően hat a realizálható profit tömegére. A leányvállalat alapítása a (német) nagyvállalatoknak tehát két szempontból is előnyös Magyarországon vagy Kínában:

- az alacsonyabb bérszínvonal következtében magasabb a termékegységre jutó profit
- a Németországi feltételekhez képest kisebb bértömeg kevesebb tőkelekötést igényel, az így megtakarított tőkével nagyobb kapacitás hozható létre, amivel növelhető az output és a profit, illetve a felszabaduló tőke másutt felhasználható.

A rendszerváltást követő időszakban hazánk nagyon kedvező pozíciót foglalt el a cél-országok rangsorában, ami egyszerű modellünkben alacsony nemzeti bérszínvonalunk eredménye. A valóságban azonban sokkal árnyaltabb, összetettebb a helyzet, további érdemi tényezőket is be kell vonnunk elemzésünkbe.

Az egyszerű modell kiterjesztése

Több lépésben terjesztjük ki modellünk hatókörét, olyan tényezőket is figyelembe veszünk, amelyek kívül esnek nemcsak az előzőekben alkalmazott egyszerű, hanem

a gyakorta csak a legfontosabb összefüggésekre koncentráló mikroökonómiai modellek határain is.

1. A nemzeti bérszintek különbségei mellett a vállalatok számára lényeges költség-tételt jelentenek a *bérek terhelő járulékok és adók* (eddig elemzéseinkben e tételről elvonatkoztattunk). Nyilván a formálisan a munkavállalókat terhelő (jövedelem)adókat is a bruttó bérek tételén belül a vállalatok fizetik. Természetesen a járulékok és a jövedelmek kulcsainak színvonala és struktúrája intenzíven befolyásolja az átlagköltségeket, illetve a profitokat.

A (munka)jövedelmek függvényében kivetett adók jelentősen módosítják ugyan a nemzeti bérszínvonalak differenciái által kondicionált helyzetet, növelhetik, vagy csökkenthetik az utóbbiak által determinált különbségeket, de csak ritkán eredményeznek meghatározó változást. (Legyen két ország nettó bérszínvonala például 200, illetve 100 euró, az országonként egységes adókulcs pedig 13 és 30%⁹. Ez esetben a bruttó bérek színvonala 230 és 143 euró. Példánkban az adók hatására csökkent a munkatényezővel kapcsolatos költségek közötti különbség, de a nagyságrendi reláció tekintetében továbbra is meghatározó maradt a nettó bérszintek közötti eltérés. Amennyiben az első ország béreinek szintje csak 120 euró lenne, ez az adók figyelembe vételével 138 eurós bruttó bérköltséget jelentene. Ez esetben már a jövedelemadók eltérő mértéke lenne a meghatározó a különbségek alakulásában.)

2. A bérköltségek differenciái alapján kialakult bruttó profitok különbségeit tompíthatják vagy fokozhatják a *vállalati nyereségadók*. A régebbi uniós tagországok átlagában ezek valamivel meghaladják a 25%-os mértéket. Nyilván az új tagok, illetve feltörekvő országok ennél kisebb adókulcsokkal próbálják a befektetőket számukra kedvező döntésre bírni. A vállalati nyereségek adókulcsainak csökkentése *látványosan* és érdemben hat az adózott nyereség tömegére. Kitűnő példa erre az írek 12,5%-os adókulcsa, amely a felét sem érte el tavaly az uniós átlagnak.

3. Egyszerű modellünk felvázolásánál fizikai tőkejavakon elsősorban a gépeket, felszereléseket értettük, elvonatkoztattunk az ingatlanoktól. Ezt azért tettük, mert a nagyvállalatok csak előbbieket hozhatják az anyaországból, utóbbiak (mint non tradeable javak) fogadó-országbeli nemzeti árszintje viszont *differenciált* költségterheket jelent telepítendő leányvállalataik számára. E tényező hatását térségünkben különösen felerősítette a hetvenes években az állami tulajdon kedvező feltételek mellett bekövetkezett privatizálása, mely lehetőséget a külföldiek számára is kiterjesztették a környező országok.

A privatizáció a stock jellegű *egyszeri tőkekiadás* mérséklésével és folyamatosan, flow jelleggel, az *értékcsökkenési leírás* alacsony nivóján keresztül egyaránt erős tőkevonzó feltételt jelentett. Valószínűsíthető, hogy a privatizációs hullám eliminálódása egyik meghatározó tényezője a tőke-import visszaesésének.

4. A működő tőke áramlását befolyásoló nagyszámú tényezők közül a továbbiakban még néhány olyan faktort emelünk ki, amelyek hatása nem érinti *közvetlenül* a termelés átlagköltségét, ennek ellenére a tőkeexportőrök döntéseiben komoly szerepet játszanak.

- Közülük horderejét tekintve talán a nemzeti *valuta alul-* vagy *felülértékeltsége* a legfontosabb. (Leányvállalata alapítása során a fogadó országban egy 10

millió \$ tőkét befektetni kívánó multinacionális cég számára nem közömbös, hogy a bankok dollárjait 270 vagy 205 forintos árfolyamon váltják-e át.)

- A cél-ország földrajzi fekvése nemcsak a szállítási költségek szempontjából bír fontossággal, hanem az új piacok meghódítása tekintetében is kiemelkedő a szerepe.
- A kiszemelt ország uniós tagságának várható időpontja a nem-uniós országokban működő nagyvállalatok számára a vámhatárok mögé kerülés lehetőségét hozhatja közelebb. A „rég” uniós országok cégei pedig azért törekszenek a vámhatár közelébe, mert az Unió nyújtotta előnyök nagy része ott is kihasználható, ugyanakkor minimalizálják szállítási költségeiket.
- A fogadó országok által nyújtott „állami ösztönzők” – egyedi adó és beruházási kedvezmények, ingyenes, vagy kedvezményes áron biztosított telephely, infrastrukturális beruházásokhoz való hozzájárulás – ugyancsak tekintélyes összegű tőke-megtakarítást tehetnek lehetővé.

A Német-Magyar Ipari és Kereskedelmi Kamara (NMIKK) hetven, hazánkban működő német és francia vállalat körében végzett felmérést, amiből kiderült, hogy a cégek a döntéseiket befolyásoló *legfontosabb* tényezőnek a cél-ország *gazdasági* – és ezzel együtt *politikai* – *stabilitását* minősítették. A *bizonytalan* rövid távú költségelőny és profit eszerint kevésbé vonzó, mint a kissé mérsékeltebb, de stabil hosszú távú profit.

Miért esett vissza a működő tőke beáramlása hazánkba?

A kilencvenes években a beáramló külföldi működő tőke katalizálta gazdasági növekedésünket. A multinacionális cégek kiemelten kedvező lehetőségnek tekintették befektetéseik számára gazdaságunkat, mert:

- relatíve alacsony volt a bérszínvonalunk,
- kiemelten kedvező elbánásban részesültek (már az Antall-kormány is nagyvonalú lehetőségeket biztosított számukra, de még 2000-ben is az összes adókedvezmény 79%-át külföldi nagyvállalatok kapták),
- a megrázkódtatások nélkül lezajlott rendszerváltás a régióban különösen stabil és kiszámítható gazdasági és politikai feltételeket biztosított számukra,
- élhettek a privatizáció nyújtotta kedvező befektetési lehetőségekkel,
- az Unió – akkor még szűk körűre tervezett – bővítése kivételesen jó megítélést biztosított hazánkban.

2001-et követően egyre kevesebb tőke áramlott gazdaságunkba. Ez nem jelenthetett váratlan fordulatot, mivel több kutatóintézet is – többek között a MTA Világ-gazdasági Kutató Intézete (személy szerint Inotai András) – már 1998-ban jelezte a tőkebeáramlás várható apadását. A jelenség illetően alakulásában több tényezőcsoport hatása összegeződik.

1. A nálunk működő leányvállalatok átlagköltségének alakulását, annak komponenseit több tényező is kedvezőtlen irányban befolyásolta, ezzel szemben néhány – velünk versenyben lévő – ország javítani tudott a feltételeken.

A költségek tekintélyes, ágazatonként differenciált hányadát jelentő béreket tekintjük elemzésünk e részében is kiindulási alapnak. A külföldi befektetők szempontjából nemzeti bérszínvonalunk alakulása több dimenzióban is kiemelkedően fontos:

- A gazdaságpolitika egyik „hüvelykujj-szabálya” szerint a bérek növekedési üteme nem haladhatja meg a termelékenység változásának mértékét. A 2000. utáni években megsértettük ezt a követelményt, a bérek nivója – kiemelten a bérpiramis alapja, a minimálbér – gyorsan, a termelékenység növekedését jóval meghaladó ütemben emelkedett. Szükségszerűen romlott világgpiaci versenyképességünk, ezzel párhuzamosan csökkent esélyünk a már letelepedett tőke hazánkban tartására is.
- A néhány éve – korszerű technikai nívón – alapított leányvállalatoknál aligha vált szükségessé a gépek, felszerelések cseréje, azaz nem valósult meg jelentősebb mértékű megtestesült technikai fejlődés (bodied technical progress). A jóval kisebb jelentőségű meg nem testesült műszaki haladás (unbodied technical progress) mellett a tevékenység során történő tanulás (learning by doing) növelte a munka hatékonyságát, de nyilván csak szerény ütemben. Összességében a leányvállalatoknál realizálódó termelékenység-növekedés feltehetően elmaradt a nemzetgazdaság átlagától, ugyanakkor a dinamikus bérszínvonal-növekedés következtében emelkedtek azon munkapiaci szegmensekben is a bérek, amelyekről a szükséges emberi erőforrásokat beszerezték. Ebből következőleg szinte minden bérszínvonal-emelkedés kedvezőtlenül hatott a bennünket érintő tőke mozgásra.
- A nemzetközi nagyvállalatok új egységeik létesítésénél, illetve a régiek áttelepítésénél mérlegelésénél komparatív elemzéseket végeznek. Döntésüket egy adott időhorizonton értelmezett nemzeti bérszint-különbségek határozzák meg. Az esetben is hátrébb kerülhetünk tehát a cél-országok rangsorában, ha nem vétünk a „hüvelykujj-szabály” követelménye ellen, de más nemzetgazdaságokban a miénknél kisebb mérvű a bérek emelkedése.

2. Az adók, mint költségtényezők tekintetében az uniós átlaghoz képest versenyképesek vagyunk, mind a *teljes adótartalmat*, mind a *társasági adó* mértékét tekintve. A velünk együtt csatlakozott országok esetében azonban csak Szlovéniában magasabb 0,4 százalékponttal a teljes adótartalom, a térség nem uniós tagországaival összehasonlítva még kedvezőtlenebb ránk nézve a helyzet. A tőkeimport növelése érdekében (is) több ország bevezette az egykulcsos SZJA-rendszert. (Kiepitésében az észtek játszották Európában az úttörő szerepet, még 1994-ben 26%-os kulcs mellett egységesítették a terheket. Hozzájuk csatlakoztak 1995-ben a lettek (20%), majd 2001-ben az oroszok (13%). Megemlítendő közvetlen szomszédunk és versenytársunk, Szlovákia idén bevezetett 19%-os rendszere.)

3. A *monetáris feltételeink* alakulása több szempontból is kedvezőtlenül befolyásolta a gazdaságunkat érintő tőke mozgást.

- Az euró felértékelődése a dollárhoz képest hátrányosan érintette a számunkra lokomotív szerepet betöltő uniós országok növekedését, a forint erősödése az euró relációjában még tovább korlátozta gazdasági potenciálunk kibontakozását.
- A jegybanki alapkamat – s az erre épülő piaci kamatok – magas nivója (növekedése) ugyancsak negatívan befolyásolta a gazdaságunkba irányuló működő tőke áramlásának intenzitását. Ezt a hatást tovább erősítette, hogy mindez mérséklődő infláció mellett valósult meg, azaz a reálkamat növekedése meghaladta a nominális kamatláb emelkedésének mértékét.

4. A világpolitikában, a világ gazdaságban végbement *kedvezőtlen változások* mindenütt erősen korlátozták a tőke kivitelt:

- a világ gazdaság mindhárom centrumában lelassult a növekedés, a piacok alig bővültek, ezért mérséklődtek az új befektetések
- a fejlett országokból kiáramló működő tőke negatívan érinti azok növekedését, foglalkoztatási szintjét, ezért – mint Schröder vagy Kerry gazdasági programjából kitűnik – igyekeznek kedvezőbb feltételek biztosításával hazai fejlesztésekre ösztönözni a nagyvállalataikat
- a 2001. szeptemberi terrortámadás mindenütt óvatosabbá tette a befektetőket, érzékenyebben reagáltak a cél-országokban végbemenő politikai változásokra

5. A legtöbb – a külföldi befektetésekért velünk versenyző, alacsonyabb bérszínvonalal és kedvezőbb adózási feltételekkel jellemezhető – országban *konzolidálódott* a politikai és gazdasági helyzet, ennek következtében csökkent versenyelőnyünk.

6. Az 1999. decemberében Helsinkiben hozott döntés a „Big Bang”-ről, az Unió egyszerre tíz országgal történő bővítéséről rontott kiváltságos helyzetünkön, erősen „*leértékelte*” *pozícióinkat* a külföldi tőke szemszögéből.

7. A privatizáció nagyrészt lezajlott, a relatíve kedvező befektetési lehetőségek vonzása csökkent

Politikai programokban, de a „szakirodalomban” is gyakran olvashatjuk az uniós fejlettségi szint mielőbbi elérésére irányuló óhajt, ami különös gyakorisággal fogalmazódik meg az átlagbérek tekintetében. Ez csak a várt gyors gazdasági fejlődés bázisán valósulhat meg. (Májusi belépésünk 1,0; jövődő monetáris uniós tagságunk egyes számítások szerint további 0,6-0,9 százalékpontos emelkedést alapozhat meg növekedési ütemünkben.) Többek között ebben rejlik az Európai Unióhoz történt integrálódásunk értelme. A gazdasági törvényszerűségekből azonban az következik, hogy a felzárkózás mértékével *fordított arányban* alakul versenyelőnyünk, azaz fokozatosan csökken. Ezt tükrözi, hogy a tőke-vonzó képesség rangsorában 1992 óta 43 hellyel szorultunk hátrébb.

Versenylelőnyünk csökkenésében természetesen a gazdaságpolitikai hibák is komoly szerepet játszottak. Bár a gazdaság más metszetét fejezi ki, de ebben a dimenzióban is bír információ-tartalommal: konvergencia-indexünk 2002. októbere és 2003. júniusa között 76 pontról 72 pontra csökkent.

Szeretnék visszautalni a tanulmány elején megfogalmazott feladatra: eddig a tőkeáramlás *első hullámát* elemeztük. Levont konklúzióink is – a tőke vonzó és -megtartó képességünk csökkenésével kapcsolatosan – *ebben a feltételrendszerben* fogalmazódtak meg.

Más kép rajzolódik ki a tőkeáramlás *második és harmadik hulláma* tekintetében. E relációban mutatkozik versenyelőnyünk, de ennek megtartásához-fokozásához komoly erőfeszítéseket kell tennünk. A második és harmadik hullámban érkező tőke fogadásához képzett munkát, modernizált háttérágazatokat és infrastruktúrát, korszerű és hatékony monetáris feltételeket kell biztosítanunk.

Az AT Kearney USA-beli tanácsadó cég vizsgálatai szerint az ügyviteli feladatok (irodai háttérmunka: back office) kiszervezésére irányuló döntés 40 százalékban a költségektől, 30-30 százalékban az üzleti környezettől, illetve a munka minőségétől függ.

Mindenképpen át kell gondolnunk és alakítanunk *képzési struktúráinkat*! Azokban a szegmensekben kell versenyképesnek, gazdaságilag vonzónak lennünk, amelyekben kevésbé fejlett versenytársainknak egy ideig nem lesz felzárkózási esélyük, nem tudnak eleget invesztálni az emberi tőkébe. Gazdaságilag indokolt például a felsőfokú képzésben a „bolognai elveknek” megfelelő súlypont-áthelyezés: az egyetemi (Master) képzés helyett a főiskolai jellegű szakképzést (Bachelor) kell dinamikusabban fejlesztenünk. (Hasonló képzési-oktatási koncepció alapozta meg többek között Írország látványos gazdasági növekedését is.)

Az államnak minden – az uniós szabályokkal összhangban levő – lehetőséget meg kell ragadnia ahhoz, hogy gazdaságunk vonzza a működő tőkét. A tőke és a személyek szabad áramlása következtében a két tényező mindenképpen egymásra talál. Fejlődésünk szempontjából azonban korántsem mindegy, hogy a jelentős investícióval képzett munkavállalók hagyják-e itt gazdaságunkat, vagy a multinacionális cégek létesítenek nálunk leányvállalatokat.

Más körülmények, más kérdés elemzése során fogalmazta ugyan meg Keynes következő gondolatát: „Ha tehát nem találunk valami új kiutat, úgy ... a problémának csupán egyetlen megoldása lehetséges: a munkanélküliségnek akkorának kell lennie, hogy a társadalom kellő szegénységben maradjon...”, de több tekintetben napjainkban is érvényesnek tekinthető. Nem a tőkeáramlás első hullámát kell vonzánunk alacsony, versenyképes bérű munkavállalókkal – ez a „szegénység” konzerválását jelentené –, hanem a második és harmadik hullámot képzettebb dolgozókkal, modernizált gazdasággal.

Jegyzetek, hivatkozások

^{1/} Erdős Tibor: Fenntartható gazdasági növekedés; Akadémiai Kiadó, 2003.

^{2/} Ez esetben multiplikátoron *kiadási* multiplikátort értünk.

^{3/} A multiplikátornak ezt a típusát a szerző értelmezte a keynesi beruházási és a fő áramlat kiadási multiplikátorának analógiájára.

^{4/} Az alapvető tételket Heckscher vezette be, majd Ohlin fejlesztette tovább Interregional and international Trade; 1935. (Magyarul: Interregionális és nemzetközi kereskedelem, KJK 1981.) c. művében.

^{5/} Leontief, W. W.: Domestic Production and Foreign Trade: The American Capital Position Re-examined

^{6/} Az már Leontief elemzéséből is kiderült, hogy a termelés szűk keresztmetszete a szakképzett munka, amelynek „termeléséhez” hatalmas befektetés szükséges az emberi tőkébe. A feltörekvő országok viszont GDP-jük döntő részét az alapvető szükségletek kielégítésére fordítják, képzésre, a humán tőke fejlesztésére csak elenyésző tőkét tudnak áldozni.

^{7/} Hasonló módon bizonyítható a határköltségek függése is a nemzeti bérszintektől.

^{8/} Dunántúli Napló, 2004. 10. 7-i szám, 1. o.

^{9/} Számpéldánk annyiban „erőltetett”, hogy – mint az Európai Unió esetében is megjelenik – a fejlettebb országok esetében általában magasabb az adóteher, ezért az adózás inkább növeli, mintsem csökkenti a költségek különbségeit.

JAKAB TAMÁS

Minősegbiztosítás a felsőoktatásban – nemzetközi kitekintés az ezredfordulót követően

A felsőoktatásban megvalósuló minősegbiztosítási vagy inkább már minőségfejlesztési tevékenység elemzése során két irányt kell szemügyre vennünk.

Egyik oldalról az egyes országok felsőoktatási színvonalának összehasonlításáról van szó. A minőség felsőoktatási nemzetközi értelmezésének másik szempontja az, amikor azt tekintjük, hogy az egyes intézményekben, sőt kultúrákban az üzleti szektor minőség értelmezése mennyire terjed át a felsőoktatási intézményekre.

Amennyiben az első megközelítést vesszük, akkor azt látjuk, hogy az a folyamat, amely megpróbálja összemérni az egyes felsőoktatási intézmények azonos szakjainak színvonalát, nem más, mint az akkreditáció folyamata. Az akkreditáció értelmezése ebben az aspektusban az, hogy az egyes országok felsőoktatási struktúrája, illetve egyes szakjai szakmai minősége mennyire koherens.

Az akkreditáció mint minőséghitelesítési tevékenység helyzete nemzetközi összehasonításban eléggé vegyes képet mutat. Olyan általánosan kötelező, az intézmények egyes karainak, illetve szakjainak életét hosszú távon meghatározó, kötelező jellegű akkreditációs folyamat, amely hazánkban valósul meg, nem megszokott a nemzetközi gyakorlatban. Ezért aztán eléggé érdekes ennek a gyakorlatnak a megítélése: míg itthon a kezdeti ellenállást a beletörődés és a kötelezettségek szolgái jellegű végrehajtása követte, addig nemzetközi vélemények példaértékűnek és követendőnek tartják a magyar példát.

Az akkreditációs folyamat elsődlegesen „holland import”: azonban, míg Hollandiában az ily módon kidolgozott akkreditációs rendszert annak korlátjai miatt legfeljebb ajánlják megvalósítani (ez az ún. HBC értékelési rendszer), nálunk meg is valósították.

Léteznek azonban bizonyos szegmensekben nemzetközi összehasonlításban is kötelező akkreditációs eljárások. Mindenekelőtt az amerikai orvosi felsőoktatás akkreditációs tevékenysége emelendő ki. A nem akkreditált orvosképző helyek által kiadott diplomákat az Amerikai Kórházak Szövetsége nem ismeri el, és tagjai nem is alkalmazzák ilyen orvosokat.

Angliában is ismert az akkreditáció fogalma. Az egyetemek szabadon választhatnak, hogy egy kidolgozott eljárásnak alávetik-e magukat. Amennyiben igen, és az sikeres, az megjelenik a nagyközönség előtt is; ezzel a minősítéssel az egyetemek és főiskolák mint versenyeszközzel élhetnek. Figyelembe kell azonban venni azt is, hogy a tradíciók országában ez a versenyeszköz meglehetősen korlátozott.

Ismeretes továbbá az európai akkreditációs rendszer, a CRE is. Ennek az elvileg összeurópai elismerést adó akkreditációs folyamatnak azonban komoly valós hatása nincs: az akkreditációs tevékenység elsősorban az egyetemi menedzsment folyamatára irányul.

Az akkreditáción túllépve, van még egy folyamat, amelyet az egyes országok felsőoktatási színvonalának összehasonlításánál figyelembe kell venni. A kreditrendszerrel van szó. Látszólag nem sok köze van a minőséghez a kreditrendszernek, azonban, ha egy kicsit közelebbről megvizsgáljuk a kérdést, akkor a kezdeti véleményünket meg kell változtatnunk.

A kreditrendszer az egyes egyetemek különböző tárgyainak összemérését teszi lehetővé – elviekben. Már a fogalom, az összemérés, azaz benchmarking is minőségügyi fogalom, de a tartalom, amelyet a kreditek jelentenek, is kielégíti az összemérést. Arról van szó, hogy ugyanolyan nevű, tartalmú tárgyaknál, a tárgy tartalmának összehasonlításával el lehet dönteni, hogy az elviekben ugyanolyan nevű tárgyak a valóságban azonosak-e. Az összemérés alapján el lehet végezni azt a minőségügyi tevékenységet, amely az összes tárgy ismeretében meg tudja állapítani, hogy az adott szakot melyik képző helyen tartják a legmélyebben, a legalaposabban. Hozzá kell tenni, a kreditrendszernek nem ez az elsődleges tanulmányi szerepe, de mivel van ilyen szerepe is, nem csodálkozhatunk, hogy az európai felsőoktatás ebben a kérdésben nem képes ötről hatra jutni. A nyilvános összemérés egyben az egyes szakok sajátos know-how-ját is elárulná: erre a „levetkőzésre” semelyik szakgazda sem vállalkozik.

A másik kérdéskört vizsgálva azt kell tekintetbe vennünk, hogy mennyire jelenik meg a minőségügy üzleti értelmezése a felsőoktatásban. Két irányban kell haladnunk. Először meg kell vizsgálni, hogyan áll a szabványos minőségbiztosítás helyzete az egyes európai országokban. Másik oldalról megvizsgálandó, hogy a TQM mint minőségfilozófia hogyan érvényesül a felsőoktatásban.

A szabványos minőségbiztosítás helyzetét tekintve felemás a helyzet. Egyrészt, majd minden országban megindult az a folyamat, hogy bizonyos egyetemek és főiskolák elsősorban saját menedzsmentjük működésének szabályozására bevezették az ISO 900x szabványt. A folyamat európai összehasonlításban nagyjából a kilencvenes évek második felében indult meg. Németországban spontán módon, de például Franciaországban kormányzati támogatással. A folyamat megítélése kettős: azok az intézmények, amelyek kiépítették a szabványos működés rendszerét, teljes elkötelezettségükről és odaadásukról tesznek tanúbizonyságot. Az ISO minőségügyi szabvány felé el nem kötelezett intézmények viszont enyhén szólva is szkeptikusan fogadják a szabvány alkalmazhatóságát a felsőoktatásban.

A TQM mint vezetési filozófia „begyűrűzése” a felsőoktatásba elsősorban az önértékelés révén jelenik meg. Az önértékelés mint mérési technika a TQM egyik nagy fejlesztése. Megvalósulási formái számosak.

A továbbiakban tekintsük át néhány, a tárgykör szempontjából jelentős ország felsőoktatásának helyzetét részletesebben, a minőségbiztosítás/minőségirányítás szempontjából.

1. Minőségügy a brit felsőoktatásban

A Major korszak reformjainak eredményeként jelen állapot szerint a következő folyamatok figyelhetők meg. Az intézményi minőségügy, valamint finanszírozás kérdéseivel az alábbi jelentős szervezetek foglalkoznak:

- CVCP (Committee of Vice Chancellors and Principals),
- HEFC (Higher Education Funding Council = Felsőoktatási Finanszírozási Tanács), ez a szervezet területenként önálló tanáccsal (Anglia, Wales, Skócia) rendelkezik. Állam által irányított testület azzal a feladattal, hogy a felsőokta-

tási intézmények által felajánlott tanulmányok tekintetében és a minőségi eljárás megítélésében felelősséget vállaljon azért, hogy a mindenkor finanszírozás ellátást területenként meg tudja állapítani.

- QAC (Quality Assessment Committees = Minőségbiztosítási Tanács), aminek a képviselői a felsőoktatási intézményekhez, az iparhoz, a gazdasághoz tartoznak. Tevékenységével támogatja a HEFC-et.
- HEQC (Higher Education Quality Councils = Felsőoktatási Minőségbiztosítási Tanács). A felsőoktatási minőségértékelési (akkreditációs jellegű) tevékenységben vállal szerepet.

Mivel az egyes testületek jogköre és feladatrendszere nem teljesen tisztázott, ezért jelenleg legalább 4 különböző értékelési eljárás létezik az angol felsőoktatásban:

1. A záróvizsgán nyújtott teljesítmények alapján történő értékelés.
2. Bizonyos szakok szokásos hivatásorientált értékelési eljárása.
3. A HEQC vizsgálati eljárása (a QAC közreműködésével).
4. A HEFC értékelése.

Számunkra a második kettő értékelési eljárás a fontos.

A HEQC vizsgálati eljárása felállította a felsőoktatási intézmények primer felelősségeit egy optimális minőség menedzsment érdekében, így szolgálva a tanítási, tanulási folyamatok szervezésének javítását, emellett ezek minőségi standardjait is. Azonban nem tesz rangsort a teljesítmények alapján a felsőoktatási intézmények között.

Ezt a vizsgálati eljárást a felsőoktatási intézmények kérésére vezették be. Az eljárás az intézmény és a szakok önálló értékelésére épül, amelyek eredményei értékelési jelentésben fogalmazódnak meg. Az önálló értékelés a felsőoktatási intézmény minőségbiztosítási rendszerén alapszik a szervezet egészére és részegységeire nézve, mint pl. a tanulmányi folyamat alakítása és átvizsgálása, tanítási módszerek és hallgatókkal való kapcsolatok alakulása, az akadémiai standardok, pl. a személyiségfejlődés biztosítása. A különböző szakok értékelési jelentését három külső szakértő készíti el. A négynapos látogatás alatt - amit a HEQC szervez, a szakértők az összes résztvevő szakterület képviselőivel beszélnek - mind a hallgatókkal, mind a tanárokkal az intézmény eseményeiről, az értékelési munkában szereplő témakomplexumokról. Az értékelési megbeszélések végén egy zárójelentésben összegyűjtik a szakértői véleményeket, az eredményeket, az ajánlatokat. A főiskola felkéri őket, foglaljanak állást azért, hogy a szükséges intézkedéseket meg tudják tenni. A jelentéseket belső publikációban hozzák nyilvánosságra azért, hogy így az 5 évente ismétlődő értékelésekhez járulékos információkat nyerjenek, hogy a fellépő változásokat nyomon tudják követni.

A HEFC által országszerte elterjedt, és a szakterületre jellemző értékelési eljárásai azt a szándékot követik, hogy az államilag megkövetelt tanulmányi irányok kielégítő minőségűek legyenek, a minőségi javulások értékelési jelentéseit nyilvánosságra hozzák, hogy végül a finanszírozás megalapozott, a teljesítmény pedig honorálva legyen.

Ez az eljárás is az egyetemen lévő szakok kapcsolatának belső és külső analízisének alapszik. A szakok jelentései pl. arról nyújtanak felvilágosítást, hogy milyen módon határozzák meg a tanulmányi célt, és ezt hogyan szövik bele a tanmenetbe,

hogyan gondoskodnak a hallgatókról, zajlott-e vita a tanítás illetve a tanulás minőségéről, volt-e előrelépés a személyzet fejlődésében, és hogy a tanulmányi segéd-eszközöket sikeresen vezették-e be.

A QAC és szakértői a fenti értékelési jelentéseket olyan szempontból analizálják, hogy a látogatások a szakokon sikeresnek tűnnek-e vagy nem. Minden jelentést a 3 alábbi kategóriából eggyel értékelik:

- kiváló,
- kielégítő vagy
- nem kielégítő.

Azonban a HEFC korlátozott kapacitásainak köszönhetően az összes szakot a szakértői csapatok nem tudják meglátogatni. Ezért az ilyen látogatások csak akkor előre láthatóak, ha a szakértők a szakjelentések alapján azzal a kialakult benyomással rendelkeznek, hogy a szóban forgó szakok minősége kiváló vagy a képzés minősége kétségbe vonható. Azon szakok közül, amelyek teljesítőkéességét kielégítőnek találták, csak néhányat szűrőpróbaszerűen látogatnak meg. Ha egy helyről úgy ítélik meg, hogy szükségsszerű a meglátogatása, akkor a QAC a csapatot olyan szakmai specialistákból állítja össze, akik elvégzik a szakok helyzetének vizsgálatát direkt megfigyeléssel (előadáson, szemináriumon stb.): a tanmenet, a tanterv, a belső jelentések, a statisztikai adatok, a vizsgabizottság jelentéseinek- és a diplomamunkák áttekintésével; a hallgatók és a tanárok kikérdezésével azért, hogy megfelelő minőségű képet kapjanak. Minden egyes látogatás végén a csapat szóban informálja a kart az eredményekről. Az írott zárójelentésben megjelenítik az erősségeket és a gyengeségeket, és azt hogy a képzési folyamatot együttevén kiválónak, kiemelkedőnek vagy nem kiemelkedőnek tekintik. E mellett a kiválónak megítélt kart további egyéb eszközökkel segítik, a kiemelkedők esetében a támogatási forrásokat azonnal nem csökkentik, és azok, amelyek nem kielégítőek, és semmi javulás nem várható, ott viszont a támogatási forrásokat csökkentik.

A zárójelentést csak a kiválónak és a kiemelkedőnek ítélt karok esetében publikálják. Azért a nem kiemelkedőnek ítélt karok is kapnak finansziális hozzájárulást. Mindenesetre az eddigi értékelések alig 1%-át ítélték a legalacsonyabb kategóriába tartozónak.

A HEFC által vezetett értékelési-eljárás 3 évente rangsort állít fel a felsőoktatási intézmények esetében azzal a szándékkal, hogy a kutatási- és pénzügyi eszközöket a kiválónak ítélt kutatási területekre koncentrálják.

1. táblázat: Az angol akkreditációs értékelési rendszer

Megítélési rangsor	Financiális rangsorolás	
5	4	minden téren nemzetközi és nemzeti szempontból kimagasló
4	3	nemzeti, részben nemzetközi szempontból kimagasló, minden tudományág tekintetében nemzetközileg kimagasló, néhány tudományág esetén egyidejűleg nemzetileg kimagasló a tudományágak összességét tekintve
3	2	tudományágak többségét tekintve nemzetileg kiemelkedő vagy néhány tudományág tekintetében nemzetközileg kiemelkedő
2	1	tudományágak fele tekintetében nemzetileg kiemelkedő
1	0	nemzetileg szinte semmilyen tekintetben sem kiemelkedő tudományág

Forrás: Richter (1996)

A szakértőcsoportok megítélése ellen, a kutatási források és lehetőségek elvesztésének tekintetében a karok számára nincs tiltakozási lehetőség. A rangsorolás eredményét a rangsorolás ténye után publikálják.¹

2. Minőségügy a francia felsőoktatásban

Egy felsőoktatási intézmény minőségi kritériumait Franciaországban az alábbiak határozzák meg:

- egyetem vagy Ecole,
- a tanulmányi követelmény színvonala,
- a végzősök száma, a lemorzsolódási arány együttesen,
- a szociális háttér,
- a hírnév, mint külső keretfeltétel,
- a Grande ECOLE esetében pedig a versenyképesség.

Az intézmény értékelések a Nemzeti Értékelési Bizottság (COMITÉ NATIONAL D'ÉVALUATION 1985) megalapításával váltak rendszeressé. Ez a bizottság független az Oktatási Minisztériumtól, 17 tagból áll, amelyből 11-en a felsőoktatási intézményekből származnak, akiket a köztársasági elnök választ 4 évre. Azonban a tagok fele két évente cserélődik. A bizottság munkáját titkárság támogatja. A bizottságnak az a törvényes feladata, hogy elemezzen, és ajánlatokat készítsen a felsőoktatási politika problémáinak megoldására, illetve átvizsgálja az egyetemeket és a GRANDES ECOLE-kat és más képzési irányokat, amelyek az Oktatási Minisztérium vagy más minisztériumok alá tartoznak.

A CNE felelősségi körei az alábbiak:

- az Oktatási Minisztérium hatáskörébe tartozó intézmények értékelése,
- más minisztériumokhoz tartozó, de az oktatást érintő részlegek értékelése,
- horizontális értékelés végzése az oktatási rendszer területén.

A CNE tevékenysége intézményeket, nem személyeket értékel. A CNE értékelői külső szakértői-független segítséget kérhetnek az értékelések elvégzéséhez. Az értékelés során az intézmény célkitűzésein keresztül az ügyfél kapcsolattartás és a tanári képzési feljegyzések mind tárgyként szerepelhetnek. Minden értékelt intézmény kötelező értékelési pontja a tanítás folyamatának értékelése.

Minden vizsgálat 12-18 hónapig tart, ami alatt a bizottság egy külső és egy belső értékelést folytat. A belső értékelés (tkp. önértékelés) keretei között a vezetőség kidolgozott az intézmény egészére, és a kari igazgatók a saját karukra vonatkozó önálló értékelési jelentéseket, amelyek pontos felvilágosítást nyújtanak az aktuális helyzetükről. Az értékelési szempontokat az alábbi táblázat mutatja.

2. táblázat: A francia akkreditációs értékelési rendszer

Oktatásértékelés szempontjai	Kutatásértékelés szempontjai	Menedzsment értékelés szempontjai
1. Felsőoktatási politika (célok)	1. Keretfeltételek: oktató/kutató arány	1. Keretfeltételek: hallgatók, oktatók, kutatók, ügyintézők
2. Hallgatók (profil, tanulmányi helyzet stb.)	2. Tudományos tevékenység	2. Finanziális erőforrások

¹ Az összefoglalás alapjai a következő tanulmányok voltak: Richter (1996)

3. Oktató/hallgató arány	3. Kutatáspolitikai: külső, belső (regionális/nemzetközi)	3. Ráfordítás hallgatók szerint
4. Eredményességi helyzet		4. Ráfordítás oktatók szerint
5. Szakmai tanulmányok időtartama		5. Infrastruktúra állapota
6. Munkaerő-piaci elhelyezkedés		6. Tárgyi felszerelés
7. Oktatói továbbképzések		7. Tanulási folyamat minősége
8. Továbbképzési szakirányok		8. Felsőoktatás-politika (regionális/nemzetközi)

Forrás: Richter (1996)

A CNE értékelő bizottsága az értékelésről beszámolót készít. Az egyes intézményi éves beszámolót prezentáció formájában adják a Minisztérium tudtára, plenáris ülésen. Ezt követően publikálják az eredményeket.

Az értékeléseket nyomon követik. A nyomon követés folyamata a minőségmutatók figyelemmel kísérése miatt vált nélkülözhetetlenné. Az észlelt problémákra adott megoldási javaslatok bevezetését vagy be nem vezetését is ezeken a nyomon követő látogatásokon tudják megvizsgálni.

Az Oktatási Minisztériumon kívül a Mezőgazdasági és Halászati Minisztérium felelős a mezőgazdasági oktatásért, a Munkaügyi és Szociális Minisztérium aktív szerepet vállal a szakképzésben, illetve a munkaerőpiac és az oktatás összehangolásában, valamint az Ifjúsági és Sportminisztérium, és a Kulturális Minisztérium együttesen szerepet vállal a fiatalok oktatási programjainak, illetve a nemzetközi együttműködés létrehozásának területén.

Az 1984-es felsőoktatási törvény szabályozása alapján az egyetemek saját hatáskörükben döntenek belső működési struktúrájukról és saját, belső használatú szabályozásaikról.

Alapfelépítésük és felelősségi köreik:

- Igazgató Tanács, mely a szabályozások meghatározásáért, költségvetés elfogadásáért, számlák jóváhagyásáért, szerződések és megállapodások érvényesítéséért és együttműködési egyezmények hitelesítéséért felelős.
- Tudományos Tanács, mely a kutatás területét azonosítja, valamint az oklevél kiállítási jog felelősségében játszik szerepet, itt döntenek az oklevelek tartalmáról és az esetleges változásokról.
- Egyetemi Tanács, mely az egyetemi életet felügyeli, tanácsadó, és szociális szerepe van, a hallgatók számára nyújtott szolgáltatások (könyvtár, dokumentációs központ, hallgatói iroda, kollégiumok) illetve a nemzetközi kapcsolatok területén játszik szerepet.

1989-ben új törvény által szabályozták a felsőoktatási intézmények működését. Az 1984-es törvények alapján meghatározott éves költségvetési kötelezettséget négyéves beszámolási kötelezettség váltotta fel, teret adva ezzel az egyetemnek önállóságának.

Minden intézmény tudományos tervezést kell, hogy folytasson, a nemzeti prioritásoknak és a helyi igényeknek való megfelelés mellett. Ezt mindig a meghatározott minisztériumnak kell benyújtani (tehát, ha például mezőgazdasági tanulmányokról beszélünk, akkor a Mezőgazdasági és Halászati Minisztériumnak).

Minden, a felsőoktatásban részt vevő magániskolának lehetősége van állami elismerésért folyamodni a francia államhoz.

Az alábbi kritériumoknak kell megfelelni:

- Először is, a tanítás hossza és felvételi követelmények területén: majd az órarendek, tanterv, tanítási módszerek, és a tanári kar akadémiai tapasztalata alapján nyújtott kiválóság, de legalábbis a nemzeti szabályozásoknak való megfelelés.
- Az oktatási intézmény épületének és felszerelésének megfeleltetése.
- Törvényes státusz egyesület vagy vállalat esetén.
- Pénzügyi helyzet: a bevételek és kiadások összhangja és tisztasága.

Állami elismerést az Oktatási Minisztérium ad. Ezáltal lehetővé teszi, hogy az adott intézmény állami támogatásokat vagy kölcsönöket kapjon. Ugyanakkor az állami elismerésű intézményekben várható az állami felülvizsgálat is. Állami elismerésű diplomát az Oktatási Minisztérium jóváhagyásával lehet csak kiadni, de minimális követelmény az öt éves sikeres működés.²

3. Minőségügy a svéd felsőoktatásban

Svédországban a Nemzeti Felsőoktatási Intézet felelős a felsőoktatásban működő minőségügyi rendszerek felügyeletéért, támogatásáért és értékeléséért. Mindemellett foglalkozik még a felsőoktatási intézményekre vonatkozó információ terjesztésével (disszemináció). Ez az intézmény bonyolítja le a felsőoktatási rendszerek minőségügyi felülvizsgálatait (audit) is, és nemzeti értékelést is végez. A nemzeti értékelés vonatkozhat felsőoktatási programokra és intézményekre, de akár ezek részeire, mint pl. vizsgákra is. 2001. óta az Intézet rendszeres időközönként tárgy- és program értékelést végez. Az értékelés minden intézmény számára kötelező, és ingyenes.

Minden felsőoktatás részét képező program értékelésre kerül legalább egyszer hat év folyamán. Az eredményeket szakújságokon és az Interneten keresztül teszik közzé. A kilencvenes évek elejétől életbe lépő új értékelő rendszer bevezetésével egyre inkább az ellenőrző funkció erősítésére helyezték a hangsúlyt.

Az egyetemek és főiskolák az értékelést saját fejlődésük nyomán követésére alkalmazták. Az értékelés általában az intézmény keretein belül történt meg. Az 1993-as felsőoktatási törvény kötelezővé tette az egyetemek és főiskolák számára is az oktatási tevékenység rendszeres értékelését. Társadalmi elvárássá vált a felsőoktatás garanciális, minőségi oktatása. A minőségbiztosítási rendszer az új erőforrás-elosztási rendszer alapkövetelménye lett (alapvetően a mennyiségi eredmények figyelembe vétele mellett). A Felsőoktatási Intézet segíti az egyetemeket és főiskolákat abban, hogy az állandó szinten tartott, és fejlesztett oktatási minőséget biztosítani tudják ügyfeleik számára.

Minden egyetem és főiskola saját maga felelős az intézmény oktatási minőségéért. A felsőoktatási szabályozás kijelenti, hogy a minőségfejlesztés az oktatók és a tanulók közös felelőssége. A minőségfejlesztés szervezése tesz különbséget az intézmények között. Minden oktatási intézménynek képesnek kell lennie egy három évre vonatkozó minőségfejlesztési tervet felmutatni. Ezeket a terveket, és az ebben megjelölt fejlesztési tevékenységeket a Felsőoktatási Intézet értékeli, a minőségfejlesztési program keretein belül.

² uo.

Minden minőségfejlesztési mérés kiinduló pontja, hogy a diákok lehetőséget kapnak a saját tanulmányaikért való felelősség vállalásra, mind tartalmi, mind pedig szervezési szinten. Ugyanakkor az egyetemek és főiskolák is felelősséget vállalnak azért, hogy a diákok megkapják a szükséges támogatást a kurzusok közötti választás lehetőség, illetve a tanulmányok felsőbb szinten való folytatása szintjén. Nem csak a diákok, de a tanárok és kutatók, valamint a tudományos élet további szereplői is felelősséget kell, hogy vállaljanak a szakterületükön végbemenő változások, fejlődés figyelemmel kíséréseért, az új pedagógiai megközelítések alkalmazásáért, illetve más kiegészítő erőforrások (könyvtárak, egyéb felszerelések) felhasználásáért, hogy minél magasabb fokon tudjanak megfelelni a kitűzött céloknak.

Az értékelési program az alábbi területeket foglalja magában:

1. Az iskola feltételei és felszereltsége
2. A szabályozási elvek és fejlesztések
3. Belső körülmények
4. Tanítási folyamat és tevékenységek
5. Iskolai teljesítmény és eredmények

Az oktatási intézményekben működő minőségügyi rendszerek értékelését az alábbi három értékelési funkcióra alapozzák:

1. Tárgyak és programok értékelése. 2001-től kezdődően a Felsőoktatási Intézet minden felsőoktatásban részt vevő intézménynél rendszeres értékeléseket végez. A posztgraduális programok értékelésére minden hatodik évben kerül sor.
2. Oklevél-kiállítási jog. Az oklevél kiállításának jogát a Felsőoktatási Intézetben keresztül lehet kezdeményezni, az értékelést az Intézet (néhány esetben az állam) végzi, meghatározott kritériumok szerint, alapos vizsgálat után.
3. A felsőoktatásban dolgozó intézmények munkájának nemzeti szintű értékelése. Az egyetemeknek és főiskoláknak rendelkezniük kell minőségfejlesztési tervvel, és éves szinten be kell erről számolniuk az államnak. A Felsőoktatási Intézet értékeli ezeket a terveket. Miután 1999-től 2002-ig bezárólag minden intézményt értékelték, egy egyszerűsített értékelési modellt vezettek be.

Az értékelés/felmérés akkreditáció formájában történik, egy értékelő csoport jelentése alapján. Ez a csoport az intézmény minőségügyi rendszerét vizsgálja meg, és meghatározott szempontok szerint végzi az értékelést, melyet az Intézetnek ad be. Az Intézet által meghatározott értékelési szempontokat folyamatosan fejlesztik és ellenőrzik a tanárok, aktív kutatók és tudósok bevonásával.

A minőségi ismérveket minden kritériumra kiterjesztik. Ezek a kritériumok a következők: tanári kompetencia és fejlődés, kutatói tevékenység, az oktatás tartalma és szervezése, tárgyak és oktatási szintek, részletesség, széles látókör, a posztgraduális továbbképzési lehetőség, értékelés és minőségügyi rendszer, hallgatói arány, egyenlőség, internacionalizáció, kiegészítő eszközök (mint pl. könyvtár) minősége és elérhetősége, kirendeltségek és felszerelés, a kiválasztási feltételek és felvételi vizsgák, pénzügyi és szervezeti tervezés és vezetés, hosszú távú stabilitás, kritikai és kreatív szellemi környezet.

Az oklevél-kiállítási jog ellenőrzése két funkciót szolgál: az engedélyezési szintek ellenőrzés alatt tartását és kiadását. Fontos funkció ezen kívül, hogy a kis és közép méretű főiskolák fejlődését segítse. Ezt folyamatos felelősségi kör bővítéssel,

egyéni oklevél-kiállítás jog teremtésével, kutatási területek azonosítási jogával érik el, és néhány esetben az egyetemi címet is sikerült már megkapni ezen az úton.

1998 óta, az Intézet által végzett auditok központjában egyre inkább a minőség, mint a minőségügyi rendszer értékelése áll. Az értékelések fejlődést előmozdító hatását egy kétoldalú megközelítés mérsékeli: az ellenőrzés és fejlődés az érem két oldala. A nemzeti értékeléseket egyre változatosabb témakörökben kezdeményezték és vitték véghez.

Változásként jelentkezett az auditori csoport jellegét illetően, hogy 2000-től kezdve ugyanazok az auditorok látogatták meg az összes auditálandó intézményt, így az összehasonlítás lehetősége sokkal kézenfekvőbbé vált, mint a régi rendszerben, amikor is különböző auditor csoportokat használtak. Az eredményeket közzétették, és a legjobb gyakorlatot összegyűjtötték, majd publikálták. Az oklevél-kiállítás jog felülvizsgálatával viszonylag nagy számban vonták vissza egyes intézményeknek a jogosultságát, ami a médiában is nagy visszhangot keltett.

2001 januárjában egy új értékelési rendszert vezettek be, újat abban a tekintetben, hogy külön értékelést vezettek be a tárgyakra és egy másikat a programokra. Az új rendszert kiterjesztették a posztgraduális tanulmányok értékelésére is, és meghatározott időközönként ismétlik őket. Az oktatás minősége és a minőségügyi rendszer eredményei állnak az értékelés központjában.

A 2000-es év folyamán a Felsőoktatási Intézet egy hatéves látogatási tervet dolgozott ki az értékelésekre, és az iskolákkal együtt határozta meg azokat a tényezőket, amelyekre az értékelést alapozták. Háttér információként szolgált még az adott intézmény folyamatrendszere, a bevezetett változások, és oktatási eredmények is.

Figyelembe vették még az értékelés előkészítésénél az előzetes rendszerismertet, a tanulói motivációt és tájékozottságot, a tanári kompetenciákat, az oktatási célokat, azok megvalósításának lehetőségeit és mértékét, a szervezeti felépítést, és az információhoz való hozzáférést a szervezeten belül. Érdekes még azt is figyelni, hogyan szabályozzák a tanulmányok frissen tartását, másképpen, hogyan jutnak el a szakmai újdonságok, kutatási eredmények a tanárokig, a tanárokon keresztül a diákokig (vagy az egyik iskolai részegységtől a másikig). Mennyire hatékonyak a vizsgák, mennyire érvényes az intézményi környezetre a kritikus és kreatív szemlélet.

Az önértékelést benyújtják a Felsőoktatási Intézetnek, és ott egy erre kijelölt szakértői gárda értékeli az eredményeket. Ezt egy látogatás követi, a szakértők a helyszínen vizsgálják meg a minőségirányítási rendszer – önértékelés alapján – általuk kiválasztott területeit. Javaslatokat tesznek az általuk kívánatosnak ítélt változásokra.

A harmadik szint egy 1-3 éves szakasz után jön, amikor is a javaslatok nyomán született helyesbítő/megelőző tevékenységeket és azok sikerességét vizsgálják meg, egy nyomon követő audit folyamán. Ha szükséges, akkor az Intézet interjúkkal, kérdőívekkel (pl. a tanári kar, a diákok, vagy más érdekelt felek által kitöltött) segíti saját munkáját, hogy a változások sikeres bevezetését vizsgálja.

Az önértékelést kérdéslista alapján végzik. Az önértékelés tartalmának kérdéseire a Felsőoktatási Intézet ad választ az intézményeknek. A kérdéslista mellett, tudományterületenként kiegészítő listákat lehet igénybe venni. Fontos, hogy az intézmények saját profiljuknak megfelelő kérdéslistákkal is kibővítsék a mindenki által alkalmazott listát, hiszen az egyéni oktatási tervek is jelentős részét képezik a rendszernek. Az auditor bizottság saját meglátásai szerint további területek elemzését kérheti az intézménytől.

A külső értékelők funkciója az, hogy együttműködve az adott osztállyal, illetve témafelelősökkel, betekintést nyerjenek és következtetéseket vonjanak le az adott oktatási program minőségét illetően. Alapot kell tudniuk adni az oktatási intézmény fejlesztési terveinek is. Amikor a külső értékelők megkapják az önértékelést, először mindegyikük önállóan tanulmányozza azt. Ezt követően megbeszélést szerveznek, és együtt megtervezik az intézmény látogatását.

Mielőtt az auditorok közzé tennék a jelentésüket, az oktatási intézménynek joga van átnézni a megfigyeléseket, és saját véleményének hangot adni.

Ezt követően a Felsőoktatási Intézet döntést hoz arról, hogyan kezeljék az értékelés eredményét. A riport végleges formáját ők adják meg, és az auditori csoport által hozott javaslatokat is ők hagyják jóvá. Értesítik az adott oktatási intézményt a riport általános eredményéről.³

4. Minőségügy a német felsőoktatásban

A német felsőoktatás és kutatás problémái alapvetően gazdasági és társadalmi tendenciákat tükröznek. A gazdasági tendenciák felvázolásáról később lesz szó, a társadalmi tendenciák egyértelműek: egyszerre jelenik meg az igény a fiatalok mind nagyobb számú beiskolázása iránt, ugyanakkor erősödik a társadalmi nyomás az egyetemek/főiskolák hatékonyabb működése terén. Az adófizető polgárok ezen a területen is kontrollálni akarják befizetett adójuk „jó” elköltését. Ezt a folyamatot oktatási oldalról a színvonal kérdése erősíti: a polgárok hatékonyan működő, gyermekeiket befogadni képes, ugyanakkor minél magasabb színvonalon szolgáltató egyetemet akarnak látni. Ezek a követelmények alapvetően érvényesek a kutatásra is, azzal a megszorítással, hogy a gyermekeiket befogadni képes kritériumot a gazdaság és a társadalom számára produktív, hasznosítható kutatási eredmények követelménye helyettesíti. Ezek az alapvető követelmények az állami források relatíve szűkülésével találkozhatnak; ebben a helyzetben a konfrontáció a következő alapproblémákban csapódik le:

- a tömegegyetemek problémája, azon belül,
- a finanszírozás kérdése, valamint
- a hallgatói létszám leépítésének (a tanulmányi idő csökkentésének a kérdése, illetve,
- a kutatás finanszírozás, kutatási teljesítményértékelés és a hasznosítható kutatási eredmények problematikája.

Rendkívül jelentős minőségi problémája a német felsőoktatásnak a tömegegyetemek kérdése. A teljes szakspektrumot kínáló, gyakorlatilag felvételi nélkül a hallgatókat befogadó intézmények a viszonylag megfelelő infrastrukturális kiépítettség és az oktatói leterhelés növekedése révén szívták magukba az érettségizett fiatalokat. A jobbára csak egyetemi kimenetekkel rendelkező intézmények pedig túlnőtték magukat, az egykori tervezett létszámok 1,5-2-szerese tanul a legnagyobb egyetemeken, így pl. a berlini Freie Universität 28 ezer hallgatói helyen több, mint 60 ezren.⁴ Az oktatói leterheltség a társadalomtudományi szakokon szembetűnő, a hatalmas előadódtermek megléte nem egyszer megenged 1:80, 1:100, vagy akár 1:140-es oktató/hallgató arányt. Az ilyen tömegegyetem tulajdonképpen abból a „megnem-támadási szerződésből”, abból a közös szociális tudatból tudja fenntartani magát,

³ Az összefoglalás alapjai a következő tanulmányok voltak: Papp (2002a)

⁴ Greiff (1991)

hogyan általános vélekedés szerint úgy sem megy be mindenki egyszerre a tanszék-re/karra. Ha ezt a kölcsönös szociális megegyezést felborítanák, akkor egyszersmind összeomlanának ezek az intézmények.⁵

A probléma gyökere és végső oka egyértelmű: a tanulmányi idő, azaz a hallgatók által az egyetemen eltöltött idő hossza. Müller⁶ vizsgálatában kimutatja hogy az átlagos tanulmányi időt legalább két szemeszterrel túllépők aránya 10 szak viszonylatában 8-28 % között mozog. Ugyanakkor még szembetűnőbb adatok kerülnek napfényre, ha ugyanezt az adatot a BaföG (Bundesausbildungsförderungsgesetz, német felsőoktatás támogatási törvény) által támogatott tanulmányi idő túllépésénél vesszük szemügyre. Ebben az esetben a túllépők aránya 60 és 92 % között mozog. Ez az adatsor rendkívül akut problémára irányítja figyelmünket. A német hallgatók tanulmányi idejének egy részét gyakorlatilag az egyetemnek kell finanszírozni, hiszen azt nem vállalja át senki sem (nem ismeri el sem a szövetségi, sem a tartományi vezetés ezt a plusz költséget).

Schneider-Wolf⁷ tanulmányukban a problémát matuzsálem-szindrómának nevezik, hiszen elvégzett nemzetközi összehasonlító vizsgálatok alapján a német fiatalok átlagéletkora a legmagasabb az első diploma megszerzésekor: 27,9 év. Ugyanakkor a hasonló adat az angol fiatalok életében 22,8 év, a japánok esetében 23,3 év. Tanulmányukban azt is kiemelik, a problémát a késői beiratkozás is fokozza, aminek az az alapvető oka, hogy Németországban 13 év tanulás kell az érettségi megszerzéséhez. Azt is ki kell emelni, hogy a gazdasági aktorok párhuzamot vonnak az oktatás minősége és az oktatásban eltöltött idő között, és ennek alapján szelektálnak a gazdasági szakot elvégző pályakezdők között. A különféle gazdaságtudományi szakokon 11,5-13 szemeszter a tanulmányi idő, az elérhető minimális 8-8 és féllel szemben.

A megoldáshoz a tanulmányi idő csökkentését kell célul kitűzni, hiszen alapvetően ez okozza a „dugulást”. Müller fent idézett felmérésében azt emeli ki, hogy ehhez alapvetően a képzési kínálat növelése és az oktatói személyzet bővítése szükséges. Lényeges azonban a tanulmányi szervezet munkájának javítása, a jogtanácsadás is. Greiff idézett cikkében ennél tovább megy: a gigantomania végét hangoztatja, vagy Ernst F. Schumacherrel élve: the small is beautiful, azaz a kicsi szép, még hozzá akkor, ha a tömegegyetemeket lebontják, és megkezdik a szakegyetemek/szakköziskolák kiépítését. Kiemeli a professzori felelősség visszaállítását, azaz a professzori elmozdíthatóságot. Összegzésül megállapítja, az egyetemektől mint diplomagyárártól meg kell szabadulni. Koch⁸ hasonló javaslatokat fogalmaz meg. Éles kritikával kijelenti, ma a német egyetem nem más, mint államilag támogatott professzori korporatizmus, hivatali tudományos vállalkozás, munkahelyi rizikó nélkül. Javaslaival azonban már tovább megy, és a tömegegyetem problémát egyben a tömegegyetem finanszírozásának, illetve egyáltalán az egyetemek finanszírozásának megoldásával kapcsolja össze. Véleménye szerint is a szakköziskolák felé történő elmozdulás a döntő lépés, ahol az egyes egyetemek és főiskolák professzorainak, illetve oktatóinak versenyezniük kell egymással.

Straubhaar⁹ is a versenygondolatból indul ki, de tovább megy. Szerinte a megoldás az egyetemek privatizálása lenne: állami beavatkozásnak ugyan maradnia kell,

⁵ uo.

⁶ Müller (1990)

⁷ Schneider-Wolf (1991)

⁸ Koch (1991)

⁹ Straubhaar (1995)

mert a felsőoktatás külső gazdasági hatást, mégpedig pozitív externáliát hordoz, de az államnak elég lenne a keretfeltételek maradását és az esélyegyenlőséget biztosítania. Ennek megfelelően nem a kínálatot, hanem a képzési keresletet kellene szubvencionálnia. Az egyetemek pedig versenyeznének a hallgatókért, így a hallgatók, a hallgatói választás általi kontroll ellenőrizné az egyetemek működését, ez pedig a leghatékonyabb.

A kutatás-finanszírozás problematikája egy másik olyan tényező, amelyet a német felsőoktatási és reformtörekvések relevánsan érintenek. A probléma lényege, amellyel mind az állam, mind a kutatási élet szereplői egyetértenek:

- a kutatás területén válság van, illetve
- ez a válság társadalmi kihatásokat hordoz.

A megoldások körül azonban vita van, ezen vitákat alapvetően két törésvonal határozza meg:

- a tudománypolitikai törésvonal, valamint
- a belső egyetemi újraelosztás gátja.

Egyik törésvonal mentén sem jutnak az érdekeltek dülőre. A tudománypolitikai törésvonal esetében a konfliktust az okozza, hogy az egyetemi oldal szerint az alacsony kutatási teljesítmény oka a források szűkössége. Ez úgy jelentkezik/jelentkezett, hogy a 80-as évek elejétől a továbbra is dinamikusan növekvő hallgatói állomány, és így az oktatási tevékenység finanszírozásának fedezésére a kutatási forrásoktól vontak el pénzt. Ezzel párhuzamosan az oktatói leterheltség növekedett, igaz a fennmaradó munkaidőben a kutatási idő részaránya is nőtt.

Az állami oldal (szövetség, tartományok) szerint a forrásoktól függetlenül csekély az egyetemek és kutató intézetek tudományos teljesítménye. Igaz, ezt a vélelmet az állami oldal elvégzett kutatási teljesítmény értékeléssel nem támasztotta alá. Az állami vélelem mögött az áll, hogy a társadalom, a gazdaság számára nem használható kutatások folynak: a források szűkülése éppen arra irányul, hogy versenyre kényszerítse a kutatókat.

A belső egyetemi újraelosztást a felsőoktatási kerettörvény – elvileg – gyökeresen megváltoztatta. Elfogadásáig a szövetségi minisztérium a kutatási támogatást (Drittmittel) közvetlenül a tanszékekre utalta, jórészt egyedi megállapodás és ahhoz kapcsolódó lobby tevékenység eredményeképp. A törvény elfogadása után e támogatást az egyetem kapta, és az egyetemi, illetve a kari tanácsoknak joga eldönteni a támogatás elosztását. Mivel azonban a tanácsokban azok voltak/vannak többségben, akik a régi rendszer szerint is előny élveztek, ezért az elosztási rendszer megváltoztatása a gyakorlatban gyökeres változást nem hozott. A rendszer gyakorlati bedugulását az állami politika irányítói is érezték, így a redisztribúción további eszközökkel igyekeznek finomítani. Ennek kapcsán három lehetőség áll rendelkezésükre:

- a személyes (a professzor személyének szóló) támogatások rendszerének fenntartása,
- a kutatási támogatás (Drittmittel) pályázati rendszerű alakítása, és ezzel a konkurencia megteremtése, valamint
- az egyes tartományi minisztériumok által létrehozott központi kutatási alapok.¹⁰

¹⁰ *Schimank* (1995)

Az első és a harmadik lehetőséget valamelyest korlátozza egymást. Az első esetben arról van szó, hogy a tartományoknak lehetőségük van arra, hogy bizonyos forrást személyre szólóan ítéljenek egyes professzoroknak a lehetőség szerint a „legjobb” professzorok kiemelése biztosítható ezzel. A harmadik variáció szerint viszont ezeket az ad personam adott forrásokat lejártukkor a tartományok nem hosszabbítják meg, hanem egy alapba gyűjtik és más, pályázati rendszerben elnyert támogatásokhoz adják, szintén pályázati rendszerben.

5. Minőségügy az amerikai felsőoktatásban

Az USA-ban a felsőoktatásért jórészt az államok vállalnak felelőséget, mint a szövetségi kormány. Fontos kivétellek (mint pl. a katonai akadémiák) azonban a szövetségi kormány végzi. A főiskolák, egyetemek kb. 57%-át (ahová a diákok 23%-a jár) non-profit magán iskolák alkotják.

A szövetségi kormánynak 2 funkciója van, ami egyenlő fokot biztosít a magán és az állami iskoláknak. Az egyik az anyagi oldal, amit garantálnak, a másik a kutatások finanszírozása.

A 2000-es évben 15 millió diákot vettek fel, ennek 57% nő, 77%-az állami intézménybe jutott be, 57% teljes értékű diákként, 38% 2 éves kiegészítő (előkészítő) főiskolára fog menni.

Az amerikai magániskolákban a hatalom a kormányzószerv kezében van, amit általában igazgatóságnak hívnak, és tagjaik társadalmi pozíciója befolyásol másokat. Gyakran kompenzáció nélkül adakoznak, csupán hatással szeretnének lenni a főiskolára. Az amerikai állami iskolák szintén egy kormányzó szerv kezében vannak, akit választanak, vagy a kormányzó jelöli ki, és az állam jóváhagy. Ez képviseli a közérdeket és a főiskola vagy az egyetem érdekeit, közvetít a felek között. A kormányzó szerv két legfontosabb felelőse, hogy kinevez egy vezetőt, akit vagy elnöknek vagy kancellárnak hívnak. Másik felelőssége a támogatás, megbecsülés. Ha szükséges, elmozdíthatja a vezetőt, vagy megbízhatja fontos feladatokkal. Megvédi az elnököt esetlegesen a tantestülettől, közintézmény esetén az állami vezetéstől. A korlátozott hatalom ellenére az amerikai egyetemek tantestületei nagy befolyással bírnak, főleg a tanterv, programtervezés, promóció és kutatások felett. Ez különösen érvényes a kutató egyetemek esetében, ahol támogató tantestület működik.

6. Minőségügy a magyar felsőoktatásban

Visszatérve a magyar fejlődésre, érdemes elvégezni azt az összehasonlítást, hogy az akkreditációs tevékenység és az üzleti életből vett, ISO 9001:2000 szabványon alapuló minőségfejlesztési tevékenység összeméréséből milyen eredmény adódik.

A magyar akkreditációs eljárás sokrétű, különféle esetekre vonatkozik. Az eljárások közül ismeretes a programakkreditáció, amikor egy-egy tanulmányi program értékelésére kerül sor. A programakkreditáció Magyarországon szakok akkreditációját, szakirányú továbbképzési szak akkreditációját, valamint akkreditált iskolarendszerű felsőfokú szakképzés akkreditációját jelenti. Beszélhetünk új szak létesítésének akkreditációjáról, valamint már létező szak más intézményben történő indításának akkreditációjáról.

Az akkreditáció másik formája az intézményi akkreditáció, amikor egy-egy felsőoktatási szervezet (kar, vagy egyetem) egészének akkreditációjáról van szó. Ebben az esetben megkülönböztetjük a létező szervezeti egységek akkreditációját az újonnan alapított szervezetek előakkreditációs eljárásától.

Összefoglalóan az alábbi táblázat segít eligazodni a magyar akkreditáció különféle formáiban:

3. táblázat: Akkreditációs formák a magyar felsőoktatásban

Akkreditációs formák	Érintett felek					
	AIFSZ	szak			kar	intézmény
		alapkép-zés	szakirányú továbbképzés	távokta-tási képzések		doktori iskola
program	X	X	X	X		
előakkreditáció	X	X	X	X	X	X
intézmény					X	X

Forrás: MAB (2002)

Mivel a legtöbb akkreditáció a szakok akkreditáláskor történik, ezért ennek a követelményrendszere lesz dolgozatunk tárgya. Természetesen az összehasonlítás biztosítása céljából az ISO követelmények érvényesülését is egy szak esetére fogjuk elemezni.

A szakkal szemben támasztott akkreditációs követelmények a Magyar Akkreditációs Bizottság (MAB) 2002/2/IV. sz. MAB határozatával elfogadott anyagban található meg. A határozat az értékelés minimumkövetelményeit fogalmazza meg. A minimumkövetelmények a következő területekre terjednek ki:

személyi feltételek, kutatás helyzete, infrastrukturális feltételek.

Ezek a feltételek tudományágtól független követelmények, amelyeket egyrészt speciális tudományági előírások kiegészíthetnek, másrészt pedig a távoktatási képzéseknek léteznek további követelményei. Mivel a fenti követelményrendszer az összességében mérhető, ezért ennek ismertetésére kerül sor azzal, hogy a távoktatási képzések során további követelményeket is teljesíteni kell.

Az akkreditációs értékelés személyi feltételei az alábbiak:

4. táblázat: Személyi feltételek a magyar akkreditációban

	Főiskola	Egyetem
A szakon oktatók munkaviszonya	A szak tanterve által meghatározott tanórák 60%-át teljes állású oktatók lássák el.	
Szakfelelős	Teljes állású főiskolai tanár / egyetemi tanár / egyetemi docens. Egyidejűleg csak <u>egy</u> akkreditált szakért legyen felelős. A szak egy tantárgyának tantárgyfelelőse is legyen.	Teljes állású egyetemi tanár, kis szaknál legalább egyetemi docens.
Szakirány-felelős	Vezető oktató	
Főtárgyak tantárgyfelelősei	Vezető oktatók, akik 80%-ban teljes állásúak	
Zárvizsgatárgyak tantárgyfelelősei	Vezető oktatók.	
A gyakorlati tárgyak oktatói	A nem kifejezetten alapozó és elméleti tárgyak oktatásában veyenek részt legalább 5 éves szakmai gyakorlattal, mesterségbeli tudással rendelkező szakemberek.	

Forrás: MAB (2002)

A kutatási helyzet értékelése az alábbi szempontok szerint történik meg:

Főiskolai szak esetén:

- A szak tudományágában legyen legalább egy, lehetőleg tudományos műhellyel bíró alapvető kutatási terület, mely *országosan elismert*.
- Az oktatók rendszeresen publikáljanak és mutassanak fel kutatásfejlesztési és/vagy oktatásfejlesztési eredményt.

Egyetemi szak esetén:

- A szak tudományágában legyen legalább három (kis szakok esetén legalább egy) tudományos műhely, melyek közül legalább egy nemzetközileg elismert.
- Az oktatók rendszeresen publikáljanak tudományos folyóiratokban és mutassanak fel tudományos és kutatásfejlesztési eredményt.

Az infrastrukturális feltételekre a következőket állapítja meg a MAB határozata:

A szakok infrastrukturális alapfeltételeinek folyamatos (időarányos) biztosítása az alábbiak szerint:

- a mindenkori hallgatói létszámnak megfelelő elhelyezés (tantermek, laboratóriumok, tanszéki szobák) hallgatók, oktatók és segéderők számára a képzések igényeinek megfelelően;
- a képzés oktatási eszközigénye az egész ciklusra;
- a képzést szolgáló szervezeti, hivatali struktúra működtetése;
- Tanszéki, kari vagy egyetemi könyvtár, amelyben az illető tudományág, interdiszciplinális terület legfontosabb folyóiratai megtalálhatók vagy elektronikusan elérhetők. Szakkönyvtálla tartalmazza a tantárgyi tematikák irodalomjegyzékében felsorolt könyveket.
- Olyan korszerű szolgáltatásokat nyújtó informatikai hálózat megléte, amelyhez a hallgatók rendszeresen és szervezett formában hozzáférhetnek.
- Legyenek meg a diplomamunkák és szakdolgozatok elkészítésének kutatási, tervezési, mérési feltételei.
- A gyakorlati oktatás számára biztosítani kell az infrastrukturális feltételeket, illetve gyakorló helyeket.

Ez a követelményrendszer a személyi feltételeket tekintve az egyes szakmai felelősökkel szemben támaszt minőségi követelményeket. Ezt kiegészíti a gyakorlati tárgyak oktatásánál a gyakorlati szakemberek biztosításának minőségigénye. A kutatás helyzetét tekintve eléggé homályosan fogalmaz a határozat: igazából egy kritériumot tekintve nemigen lehet egyértelműen elemezni ezt a pontot. Az az egy kritérium is nehezen értelmezhető azonban, mert a tudományos műhelynek ismertetőjegyeit, kritériumát már nem adja meg az anyag. Az infrastrukturális feltételek elemzésénél azt találjuk, hogy az már eléggé egyértelmű szinte minden esetben, különös tekintettel a második és a negyedik pontra.

Az ISO 9001: 2000 követelményrendszere jól ismert, a vonatkozó szabványban meghatározott. A szabvány követelményei, és ezáltal egy vállalat értékelésének lehetősége négy alapvető tartalmi elem köré csoportosul:

- vezetés felelőssége,
- gazdálkodás az erőforrásokkal,
- termék előállítása,
- mérés, elemzés, fejlesztés.

A szabvány tételesen mintegy ötven követelményt tartalmaz. A vezetés felelőssége követelményfejezetben az alábbi követelmények találhatók:

- a vezetők elkötelezettsége,
- vevőközpontúság,
- minőségpolitika,
- tervezés.
- szervezeti intézkedések,
- vezetőségi átvizsgálás.

A gazdálkodás az erőforrásokkal fejezetben az alábbi főkövetelmények találhatók meg:

- általános követelmények,
- emberi erőforrások,
- infrastruktúra,
- munkakörnyezet.

A termék előállítása kulcsfejezet a szabványban. A felsőoktatási rendszerek vizsgálatánál természetesen a „termék” a felsőoktatási szolgáltatás, azaz az értéknövelő tudás átadása az azt megvevő hallgatóknak. A legfontosabb követelmények az alábbiak:

- termék-előállítás megtervezése,
- vevővel kapcsolatos folyamatok,
- tervezés és fejlesztés,
- beszerzés,
- előállítás és szolgáltatás nyújtása,
- megfigyelő és mérőeszközök kezelése.

A mérés, elemzés, fejlesztés fejezet a minőségügyi szakmai követelményeket tartalmazza. A legfontosabb követelménypontok a következők:

- általános útmutatás,
- figyelemmel kísérés,
- nem megfelelő termék kezelése,
- adatok elemzése,
- fejlesztés.

A két követelményrendszer összehasonlításánál az ISO követelmények szerint csoportosításból indulunk ki, hiszen hipotézisünk az, hogy ez a követelményrendszer átfogóbb, mint az akkreditációs. A folyamatszémleletűséget követve, a vizsgálat tárgya a minőségügy által értelmezett három alapvető folyamat, a

- vezetői folyamatok,
- az értékteremtő folyamatok, és
- a fenti két folyamatot kisegítő, támogató folyamatok.

Az alábbi táblázat megadja az összehasonlítás eredményét.

5. táblázat: Az ISO 9001:2000 és
a MAB akkreditációs követelményeinek összehasonlítása

Folyamatok	ISO 9001 követelmények		Akkreditációs követelmények
Vezetői folyamatok	Vezetők elkötelezettsége	=	Küldetésnyilatkozat
	Vevőközpontúság	≈	Küldetésnyilatkozat
	Minőségpolitika	=	Küldetésnyilatkozat
	Minőségügyi célok és tervezés	=	
	Szervezeti intézkedések	=	Vezető oktatók, felelősök rendszere, szervezeti ábra
	Vezetőségi átvizsgálás	=	
	Vevőelégedettség mérés	≈	Oktatói munka hallgatói véleményezése
	Oktatási folyamatok mérése	=	kidolgozott mutatók az oktatók megoszlására, a hallgatók megoszlására, az oktató-hallgató arányra, az egyes tantárgytipusok megoszlására.
	Belső auditok	=	
	Oktatás és kutatás fejlesztése	=	Tanterv fejlesztés, tankönyv, jegyzet írása, publikációs tevékenység
Értéktérítő folyamatok		=	Vezetői önértékelés
	Az oktatástervezés folyamatának megtervezése*	=	
	Vevővel kapcsolatos folyamatok	=	
	Oktatás és kutatás tervezése	=	Tantervek, tantárgyleírások, kutatási projektek.
	Beszerezés	=	
	Előállítás és az oktatási, kutatási szolgáltatás nyújtása	≈	Hallgatók ellenőrzési rendszere
Támogató folyamatok	Megfigyelő és mérőeszközök kezelése*	=	
	Emberi erőforrások biztosítása	=	oktatói státuszfeltételek
	Információáramlás	=	hazai és nemzetközi kapcsolatok, szervezeti tagságok
	Infrastruktúra.	=	infrastrukturális feltételek
	Munkakörnyezet.	≈	infrastrukturális feltételek
	Nem megfelelő szolgáltatás kezelése	=	
	Oktatási, kutatási és kapcsolódó folyamatadatok elemzése	≈	Az előírt mutatók változásának nyomon követése az éves jelentésekben
	Helyesbítő tevékenység	=	
	Megelőző tevékenység	=	

* az oktatási szolgáltatásra nem jellemző folyamatok, szerepük itt csak teoretikus.

A jelölések jelentése: = egyértelmű megfelelés, ≈ részleges megfelelés, amelyik cellában nincs szöveg, ott egyáltalán nincs megfelelés. (Forrás: saját szerkesztés)

A három folyamatnál összesen huszonnégy részfolyamatot különítettünk el, azaz az ISO 9001-es szabvány mintegy ötven követelményét fele ennyi nagyobb egységbe csoportosítottuk. Azt lehet megállapítani, hogy az akkreditációs értékelés követelményrendszere ezek közül egyáltalán nem foglalkozik tizenegy követelménnyel, míg öt esetben azt lehet állítani, hogy az akkreditációs eljárás csak érintőlegesen foglalkozik azokkal.

A nem érintett követelmények önmagukért beszélnek, azok elemzésére nincs szükség. Érdemes megvizsgálni azonban az öt részlegesen teljesülő követelményt:

- vevőközpontúság. Nyílt deklarálása ugyan nem akkreditációs követelmény, azonban a kialakult szokás azt mutatja, mégis megteszik az intézmény vagy akár a szak vezetői.
- Vevőelégedettség mérés. Az akkreditációs követelmények alapján nem kell mérni a munkatársi elégedettséget, jóllehet igen jelentős belső értékesítési folyamatokat tapasztalhatunk. Példaként elegendő kiemelni a tanulmányi osztályok oktatókra gyakorolt tevékenységét, vagy akár az oktatásszervezést.
- Előállítás és az oktatási, kutatási szolgáltatás nyújtása. Az oktatási folyamat megvalósulásának ellenőrzése nem tárgya az akkreditációs követelménynek.
- Munkakörnyezet. Ez nem közvetlenül, csak az infrastrukturális feltételek által közvetetten meghatározott.
- Oktatási, kutatási és kapcsolódó folyamatadatok elemzése. Ebben a követelményben önmagában nagyon erős az akkreditációs rendszer, csak éppen az adatelemzések felhasználása, a PDCA ciklusnak megfelelően a vezetői tervezési folyamatokba való visszacsatolása hiányzik. Ezért indokolt itt is a részleges megfelelés.

Mindössze egy olyan követelmény adódik, a vezetői önértékelésé, amelynél kimondható, hogy ilyet az ISO rendszer nem követel meg. Figyelemmel a tizenegy nem teljesített, illetve öt részben teljesített követelményre, elmondható, hogy mintegy ötven százalékos az átfedés a két rendszer között, másként megfogalmazva, az ISO 9001-es szabvány nagyjából dupla annyit követel meg a szervezettől, mint az akkreditációs értékelés követelményrendszere.

Felhasznált, hivatkozott források

- Greiff, B. (1991): Diogenes falsch verstanden: Tonnenideologie an der Universität. In: Leviathan 2.sz.
- Papp, B (2002a): A svéd oktatási rendszer – és az alkalmazott értékelési módszerek. Kézirat, Bp., Minőség az oktatásban Leonardo da Vinci projekt
- Richter (1996): Evaluation des Hochschulwesens in verschiedenen europäischen Ländern. In: ZSE, Heft 2.
- Koch, C. (1991): Staat und Universität. In: Leviathan 4.sz.
- MAB (2002): A MAB 2002/2/IV határozata az akkreditációs követelményekről. www.mab.hu
- Müller, S. (1990): Die Studiendauer als Problem. In: WiSt 3.sz.
- Schimanck, U. (1995): Probleme der westdeutschen Hochschulforschung seit den siebziger Jahren. In: Leviathan 1.sz.
- Schneider, W.-Wolf, B. (1991): Das Methusalem-Syndrom. In: WiSt 4.sz.
- Straubhaar, Th. (1995): Die Privatisierung der Universitäten - ein Weg aus der Bildungskrise! In: WiSt 2.sz.
- Az idegen nyelvű folyóiratok rövidítései:
WiSt: Wirtschaftswissenschaftliches Studium
ZSE: Zeitschrift für Education

SÁRI MIHÁLY

Határátlépő kultúrák hídjai és hídverők

A címadásban bizonyos optimizmus és veszélyek sejtetése rejlik. Veszélyforrás az, hogy egy specifikus kulturális minta (a társadalom kulturális téri lenyomata) két vagy több részre szakadva jelenik meg, s a részek autonóm fejlődésében a divergens elemek is szervesültek nyolcvankét esztendő alatt, így akarnak-e a részek újra eggyé válni? Az optimizmusunkat támasztja alá viszont az, hogy létező hidakról, a hídverők folyamatos munkájáról beszélhetünk. Kérdés, hogy milyen állapotban vannak a hidak? A hídverők technikai tudása, elkötelezettsége, száma, az új hidak építésének forrásai elegendőek-e?

Régióink épsége és régió-fogalmaink

Európa történetében voltak hídverők. Nagy Ottó ezerharmincegy évvel ezelőtt a quedinburgi „Európa-konferencián”¹ az európai államok rendszerébe fogadta be a formálódó Magyarországot, Lengyelországot, s politikai és gazdasági megállapodást kötöttek. Pontosan háromszáz évvel ezelőtt Montesquieu „Európa egységéről” leírt gondolatai is a lehetséges európai integrációt mint interregionális és internacionális gazdasági és kulturális kapcsolatokat fogalmazták meg. „Európa nem más, mint egy hatalmas, több kisebb népből összeállított nemzet.” „a művelt nemzettek szinte egyetlen nagy köztársaság tagjaként tekinthetők, hatalmuk alapja a gazdaság.”² A hídverők folyamatot építenek, a hídégetőknek percek vannak.

A hídégetők és a szögesdrótos-aknazárás határépítők is éltek Európában és a világon, de nevüket jobb elfelejteni.

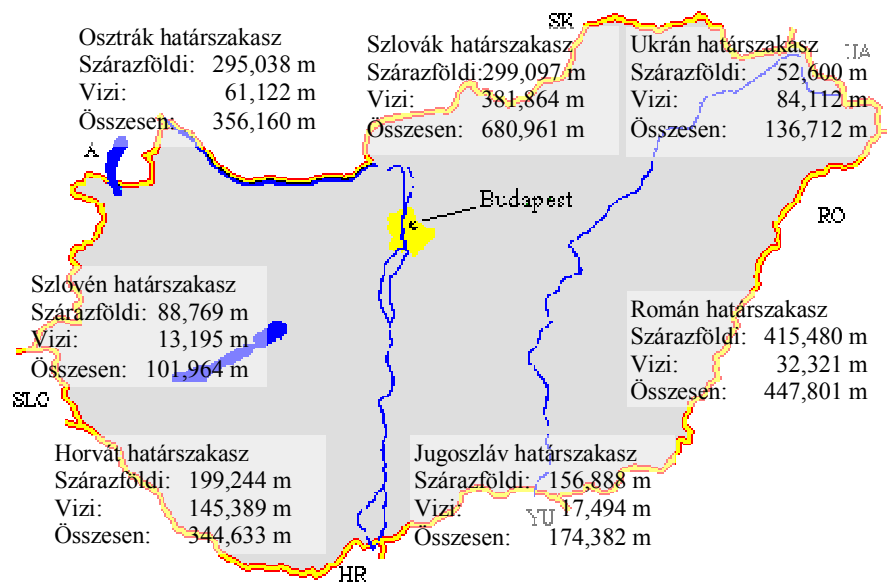
Az Európai Unió egyszerre államok és régiók integrációja. Minden kornak van olyan kihívása, amelyre csak az adott kor embere tud válaszolni, ha ezt elmulasztja, az idő átlép felette, más megoldások szülehetnek. Az európai integráció képződmény, eredmény és folyamat is egyszerre. 2004. május elsején a belépő országok integrációja, mint eredmény jelent meg, de a regionális téri rendszerek egész és sérült alakzatai kerültek be az európai szervezetbe.

A Magyar Köztársaság államhatárainak szlovén, osztrák, szlovák szakaszán a regionális terek is az EU „államának” részévé váltak 1139 kilométer és nyolcvanöt méter hosszon. Az Ukrajnával, Romániával, Szerbia-Montenegróval és Horvátországgal érintkező határterek, a határregiók magyarországi territóriumai az európai integráció területéhez, a túloldal régió részei – 1103.537 kilométer hosszon – az egyes, csatlakozni kívánó államokhoz tartozik, azok integráns része.

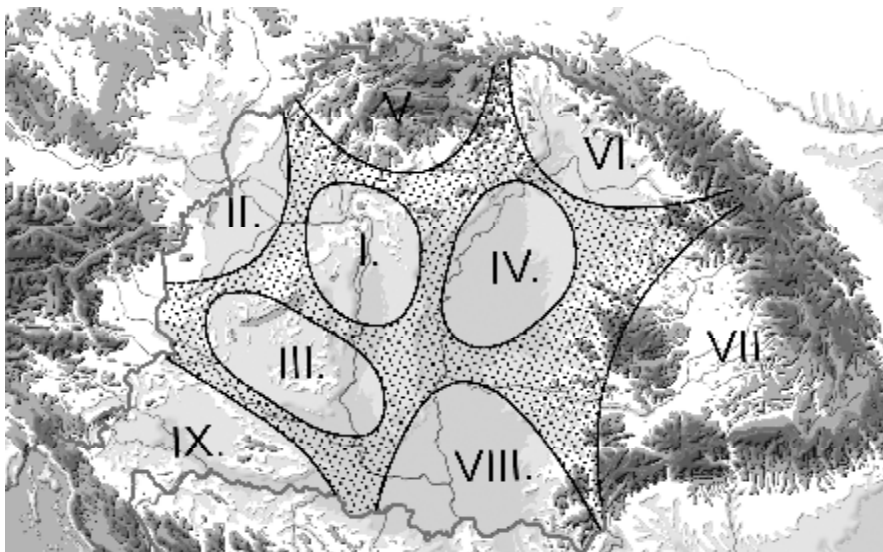
¹ Prof. Dr. h. c. János Gulya: Der Hoftag in Quedlinburg. Kézirat. A szöveg elhangzott 2002. Okt. 23-26 VII. Congresso cultura Europea, Pamplona Universidad de Navarra. 2-5.p.

² Montesquieu: Európa egységéről. Phönix Kiadás, Budapest, 1943. 35.;37..38.; 54.p.

A magyar államhatárok a Kárpát-medencében a történetileg kialakult regionális rendszert átmetszik, ábránk szerint egyetlen ép régió létezik hazánkban.³

A Magyar Köztársaság államhatárai

Magyarország történelmi régiói

A hídverőknek tisztában kell azzal is lenni, hogy a regionalizációnak nem csupán történeti kontextusa van, abban gazdasági, jogi, igazgatási, politikai, kulturális,

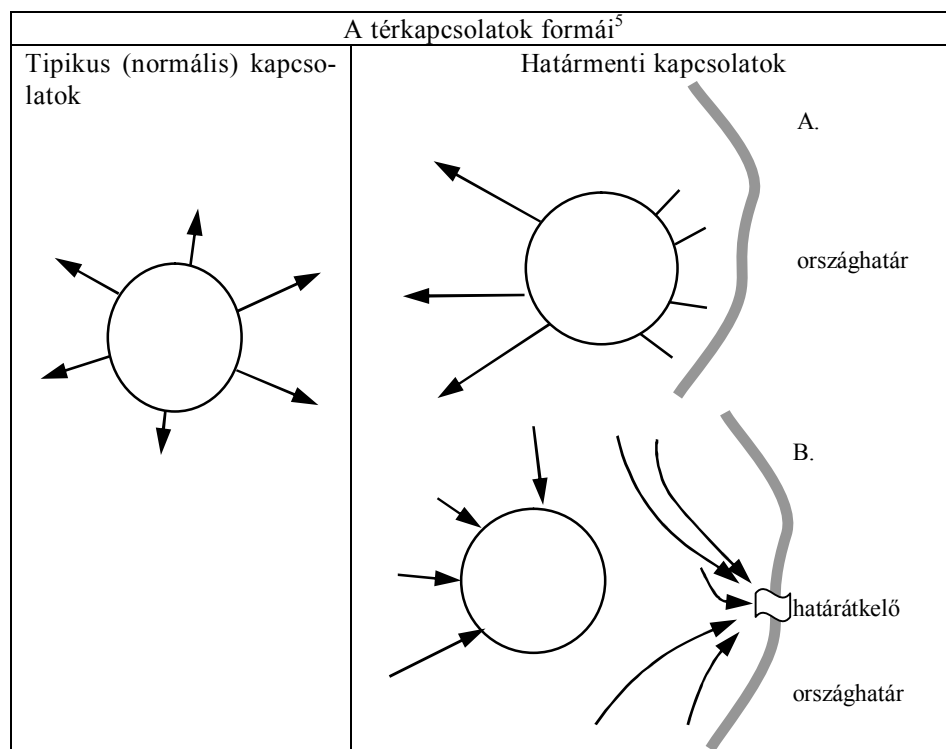
³ A dolgozat nem vállalja fel a régiótípológiák bemutatását. Elfogadjuk, hogy vannak a történelmi régiók mellett ipari régiók, tervezett régiók, társulások alapon keletkezett régiók, városrégiók, statisztikai-tervezési régiók, euró-régiók- makrorégiók.

strukturális és a jövőképet érintő összetevők is érvényesülnek⁴, így a „változó geometria” jellemzi a történeti régióinkat is.

Mindezek függvényében beszélhetnénk együttműködő változó történeti régiók (interregionális) hídjairól, amelyek építése térségünkben gyerekcipőben jár, illetve vizsgálhatjuk a határmenti szétszakított régiók területi integritása irányába mutató intraregionális hidakat, amelyek állapota, tartalma, „kötőanyaga” eltérő mennyiségi és minőségi mutatókkal rendelkezik. A feladatunk itt az utóbbi. A vizsgálatnál több okból el kell vetni az ideologikus poszt-nacionalista virtuális határrevízió nézőpontját, ehelyett a strukturális-funkcionális közelítésnek adjunk teret, amely figyelembe veszi a két részterület aszimmetrikus fejlődését és a „változó geometria” tényét is.

A kultúra hídjai

A kádár-i szocializmus második (záró) korszakában is voltak állam vagy megyék közötti, határtérségi települési vagy intézményi együttműködések, amelyek hatósági és pártkontrollal a szocialista népek közötti megbonthatatlan barátságot és a proletár-internacionalizmus kiteljesedését voltak hivatottak bizonyítani, illetve a magyar kultúra reprezentálása történt a nem szocialista államokban. A jelen hídjaitól abban különböznek ezek, hogy a hetvenes-nyolcvanas években épült kapcsolatok egy ideológia és politika kellékei, kísérői voltak, a maiak egy működő komplex társadalmi rendszer alapfunkciójához tartoznak.

⁴ Kaiser Tamás: A regionalizáció „változó geometriája”. In.: Regionalitás- lokalitás a 21. században. (Szerk.: Beszteri Béla és Mikolasek Sándor) MTA Veszprémi Területi Bizottsága, Komárom, 2001. 107-115.p.

⁵ Dr. Tóth József: Mindentudás Egyetemén elhangzott előadásának szemléltető grafikája

A regionális határ menti téri kapcsolatokat az aktorok és finanszírozók szerint célszerű osztályozni. Az Európai Unió alapjai, abból eredő pályázati alapok a nemzetközi aktoraink, a Nemzeti Fejlesztési Terv országos finanszírozást és állami szereplőket feltételez, a statisztikai és tervezési régiók, megyék és kistérségek, települések együttműködését biztosító hidak építői sem elhanyagolhatók, mint ahogy az intézmények, szervezetek és vérségi kötelékek, barátságok keskeny ösvényeit összekötő szűkebb „gyaloghidak” sokaságát sem szabad félretenni.

- Az EU strukturális alapjai: a Regionális Fejlesztés Európai Alapja, az Európai Szociális Alap, az Európai Agráralap; illetve a Kohéziós Alap számos lehetőséget kínál és kínál a regionális fejlesztésre. Az EU AGENDA reform költségvetési – 2006-ig kinyúló – tervezetében a SAPARD évenkénti alapja 520 millió, a kohéziós eszközök alapja, az ISPA 1040 millió, a PHARE strukturális eszközök alapja 1560 millió euróval gazdálkodhat.
- Az EU a nyolcvanas évek közepétől a területfejlesztési politika részévé tette a határon átnyúló együttműködést, s az előcsatlakozási alapokból 1995–2003 között 135 millió euró-t adott át határmenti fejlődésében leszakadt térségek felzárkóztatására. A PHARE INTERREG I-II-III CBC (Cross – Border Cooperation) programjai a határok inneni és túli közös terület fejlesztését finanszírozták/finanszírozzák nagyprojektek (nagyberuházások 2 millió euróig) és kisprojektek (önkormányzatok, nonprofit szektor, kisvállalkozások számára. 5–50 ezer euró pályázható. A magyar-román, magyar-szlovén, magyar-osztrák, magyar-szlovák együttműködések fő tartalma ugyan nem a szűkebb értelemben vett kulturális együttműködés, hanem minden együttműködés alapja: a vízügyi beruházások, gazdaságfejlesztés, elkerülő utak, ipari parkok, szennyvíztisztítók, hulladéklerakók, információs központok, konferencia központok, határátkelőhelyek, kerékpárutak. Az INTERREG-programok lehetnek háromoldalúak is, azonban a csatlakozott és előcsatlakozási szakaszban levő államok határrégiói pályázhatják.
- A LEADER (a vidéki térség innovációja, a vidéki régiók kezdeményezéseinek, a civil társadalmának támogatása), az EMPLOYEMENT (NOW, HORIZON, YOUTHSTAR: nők, csökkent munkaképességű emberek és fiatalok munkaerő piaci esélyeit támogató alprogram), 2000-től az EQUAL komplex program állt és áll rendelkezésre.
- A Nemzeti Fejlesztési Terv is mozgósít a költségvetési törvényben meghatározott összegeket határ menti terek fejlesztésére is. A megvalósításhoz országos, regionális és megyei apparátus jött létre és működik 1996-tól. A NFT-ben, annak operatív programjában és egyes régiók stratégiai és operatív terveiben nem csak a kultúra hídjainak tervét, hanem annak költségvetési fedezetét is fellelhetjük. Az egyes területi szintek tanácsai az állami, a nonprofit és a vállalkozói szektorokat összefogva terveznek, a NUTS III-V szintjén konkrét vállalkozói, állami, nonprofit aktorok szerepelnek.
- A testvérvárosi kapcsolatok is alkalmasak a határmenti régiótörédek tradícióinak helyreállítására, az új szervesülést segítheti. A kapcsolatok két típusát érdemes itt elválasztani: egyrészt a térbeli közelség elve szerint hasonló nagyságrendű-funkciójú települések komplex együttműködésére alapozott térszervezésről beszélhetünk (Eszék-Pécs; Záhony-Csop; Hajdúböszörmény és Szalonta). A testvértelepülési kapcsolatok túlnyomó részében nincs esély egy kistérségben, régióban együtt gondolkodni. Pécs városának tucatnyi testvérvárosa van szerte a világon, és eltérő érdekek kötik össze a településeket. (Lyon, Fellbach, Lahti vá-

rosainak egyetlen közös rendező elve az, hogy Pécs testvérvárosai.) Véletlenszerű találkozások, presztízs szempontok, modern kori lakosságcsere ismeretében kialakult eredetkutatás indukálhatnak lakossági kulturális kapcsolatokat, amelyek hasznosak, értékesek, de nem a határrégió hídjait építik fel. (Pécsvárad-Steiermark: Hausmannstätten; Baden-Württemberg: Kùhlshheim.

- Az oktatásügy minisztereinek 1999-es bolognai találkozója döntő fordulatot hozott a felsőoktatási intézmények átalakulásában. A Bolognai Nyilatkozat, majd ennek folytatása 2001-es prágai és a 2003-ban Berlinben megtartott konferenciák nyilatkozatai szerint kétlépcsős képzést vezetnek be az Európai Unió országai-ban. A bachelor-képzés az első, „közjó”-ként finanszírozott nemzeti képzésére egy szélesebb, úgynevezett Európai Felsőoktatási Térségben lehetne a master (egyetemi) képzést ráépíteni. felsőoktatásban nem akkreditált felsőfokú képzések bizonyos kreditmennyiségét a főiskolai szintű bemenetnél figyelembe lehet venni. Az első képzési ciklusból átmenet lehetséges a másodikba vagy kilépés az európai munkaerőpiacra Az Európai Kredit Átviteli Rendszer tervezete és 2005-re tervezett bevezetése, az európai egyetemek Magna Chartájának elfogadása, amelyben a tanárok és hallgatók intézményközi cseréje, mint európai tradíció nevezetetik meg, az UNESCO és az Európa Tanács Lisszabonban elfogadott, a diplomák egyenértékűségéről szóló nyilatkozata – feltételezve a képzési rendszerek összehasonlíthatóságát és egyeztetetőségét – a felsőoktatásban valóban radikális reformot indított el.⁶

Az Socrates Erasmus program 2.2 hallgatói mobilitási akciójának valóban nagy sikere volt és van, az Erasmus University Charter pályázattal rendelkező egyetemeken ha nem is tömegesen, de évenként és szakonként egy-két hallgató utazik vagy érkezik.

Az egyetemek három típusú egyetemközi kapcsolati rendszerrel rendelkeznek. A kapcsolatok első kerete Közép-Kelet-Európa, amelyen belül hálózatszerű együttműködés határozottan ismerhető fel. A térbeli megközelíthetőség, a közös tradíció, más kulturális szálak, például a testvérvárosi kapcsolatok, határon túli magyarság, kétoldalú szerződések, a tanulás, az oktatás és tudományos képzés összehangolhatóságát lehetővé teszik.

Egy ilyen összefüggésben a Pécsi Tudományegyetem legfontosabb *stratégiai partnerei* a grazi Karl-Franzens Universitát, a szlovéniai Maribori Egyetem, az eszéki Josip Juraj Strossmayer Egyetem, a Sapiientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem, a szerb Újvidéki Egyetem, a romániai Babes-Bolyai Tudományegyetem, a szlovákiai nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem, a krakkói Jagelló Egyetem, a brnói Masaryk Egyetem. Az ausztriai, szlovéniai, horvátországi, romániai és szerbiai egyetemek a tágra értelmezett Visegrádi Hármak régiójából is kicsúszik, nem igen lehet egyetlen téri rendszerbe sorolni a többivel, hacsak nem a *Kárpát-medencét* tekintjük egységsítő térnek. Feltűnő, hogy a felsorolásban nincsenek benne az észak-itáliai egyetemek, amelyek az Alpok-Adria Régióban partnereink lehetnének.

Az egyetemek *második körébe* általában Nyugat – Európa távolabbi országainak nagy hagyományú intézményeit sorolják, a *harmadik kör a tengerentúl*: Észak-Amerika, Ázsia, Ausztrália intézményeit fogja át.

⁶ Hrubos Ildikó: Napjaink reformja: Az Európai Felsőoktatási Térség létrehozása. In.: Educatio, 12.évfolyam 1.sz. 2003-Tavaszi 56-57.p.

- A *közművelődés intézményei* eltérő módon viselkednek a téri rendszerek kulturális integrációjában. A nagy művelődési központok konferenciái, fesztiváljai, „jeles napjai” átnyúlnak ugyan a határon túlra, de az együttműködésben több a spontaneitás, mint a tudatosság: az intézmények többségének nem feladata a híd építése, arra nincs megfelelő finanszírozás.
- A népfőiskolák kistérségi és megyei, olykor regionális szerepköre a határ menti együttműködésre is kiterjed, s a közös képzésekben (szemináriumok, szimpóziumok, kiállítások) ott a hídverés szándéka. A kapcsolat mégis furcsa, pl. a partiumi magyar és romániai fél együttműködése magyar-magyar, román-román együttgondolkodást jelent.
- A kulturális egyesülések határon átnyúló kapcsolat-példái ritkák, a nonprofit szektor lokális szereplői partikuláris helyzetükből ritkán képesek kiemelkedni, az önfenntartás és egy-egy funkció ellátása elemészti erejüket.
- Néhány országos egyesülés viszont a határok fölötti, multinacionális összefogásra is képes, azonban sokkal nehezebb egy határmenti régió két részét összeforrasztani.
- Hasonló a tapasztalatunk a Regionális Munkaerő Fejlesztő és Képző Központról. Nem hibaként rójuk fel, de ezek többsége határmenti térben található (Ózd, Miskolc, Debrecen, Szeged, Pécs, Győr, Szombathely), s potenciális piacot veszítenek azzal, hogy a határon túliak nem számítanak piaci szegmensként számukra, nem beszélve arról, hogy az európai munkaerő piaci térség léte is indokolná a működési terület kiszélesítését.
- Az egyházak kultúrateremtő, megőrző és közvetítő intézmények, s a határtérsgében fontos kultúramegtartó szerep hárul rájuk. A határon innen és túl a vallási rendszerek azonos lenyomata figyelhető meg, s a határ fölött átívelő híd vallásos közösségeket tesz erősebbé, az egyházak szociokulturális funkciói teljeshedhetnek ki, ha az államok képesek régiók rendszerében gondolkodni, ha finanszírozásban az egyházak nem maradnak egyedül. (A Partiumban például a római katolikus, a református, a román ortodox és a görög katolikus egyházak vannak jelen a határ mindkét oldalán. A regionális szerveződés lehetővé tenné az elhaló részek újraéledését. Az egyházmegyei, egyházkerületi rendszer és a regionális térszerkezet dichotómiái hosszú ideig nem fognak megoldódni. Ugyanilyen konfliktusforrás lehet a Duna-Dráva magyar és szerb, horvát oldalán, a római katolikus, a református, a szerb ortodox egyházak területiális rendszereinek határai és a régióhatárok nem azonosak.)
- A regionális tömegkommunikációs eszközök az állampolgárok tájékoztatását szolgálják, a közéleti aktivitásukat növelik, a regionális tudatot formálják, a társadalmi kohéziót erősítik, a regionális kultúrát fejlesztik: jobb híján a több, mint 300 régiót összefogó Európai Régiók Gyűlése számos régió-tagjának területén. (pl. Kärnten; Schleswig-Holstein; Bremen). A magyar televíziózási gyakorlat szerint a központi országos adóknak regionális adásaik vannak, s ez a szemlélet fényérvnyire van az Európai Régiók Gyűlése baseli nyilatkozatától⁷, amely szerint „A közös határokkal rendelkező régióknak, a vonatkozó állami szabályozással és a nemzetközi joggal összhangban, elő kell segíteniük a határmenti együttműködést.”

⁷ Nyilatkozat a regionalizmusról. Európai Régiók Gyűlése, Basel, 1996. december 04. 11.cikkely 1.

- Tapasztalatcsere, konzultatív találkozók előfordulnak a határmenti régiók mindkét oldalán a sajtó, a rádió és televízió szakemberei között, az eszközök átszólnak a másik „térfelére”, s rövid kisebbségi műsorokba tömörítik a többségnek is szóló üzenetet. Ezen a területen lehetne a legkisebb befektetéssel a legtöbbet változtatni a rendszeres regionális adások bevezetésével, regionális újságok megjelenítésével.
- A vérségi kötelékek hídjai Észak-Magyarországon, Nyugat-Magyarországon meggyengültek, az elsődleges vérkapcsolatokat a másodlagos és harmadlagos rokoni szálak (másod- és harmad unokatestvér) kötik össze, illetve elkopnak, feledésbe merülnek a vérségi összetartozás kötelékei. Ezekben a régiókban új nemzetközi migrációs folyamatokat tömegesen nem észlelünk. A Partium és Kárpátalja területéről az utóbbi 20 esztendőben jelentős számú magyar, román, ukrán került át hazánkba, de nem maradtak a régió magyarországi felén, hanem nyugatabbra költöztek, szórványokban vagy sporadikusan élnek. A szülőfölddel való kapcsolatot politikai és gazdasági retorziók, szegénység élményei, félelmek terhelik meg.
- Jugoszlávia széthullását eredményező polgárháború a déli régiókban a magyarok és horvátok emigrációját váltotta ki. A menekültek többsége a régióban maradt, s ápolja a határon túli kapcsolatait.
- Az államhatárok fölött átlépő gazdasági kapcsolatok változatosan realizálódnak. Nyugat-Magyarország Burgenlanddal kapcsolatos terében, különösen a magyar-szlovén-osztrák határtérségben határon átnyúló innovációs övezet létesült (lásd PHARE CBC I_II programok). Egy beszámoló⁸ a határon átnyúló kapcsolatokat „államhatárt átfogó kapcsolat”-nak fogta fel, s elindult a térségben az államhatár két oldalának integrálása.

A szlovák –magyar határok menti régió gazdasági jelenségeit értékelő Hardi Tamás és Mezei István⁹ arról tudósítanak, hogy a kialakult hat „euró-régióban” olykor a határ két oldalán lévő meghatározó politikai személyiségek konfliktusai, máskor a lokalitás fokára visszacsúszott együttműködés hátráltatja az együttműködést. Az euró-régiós szervezetek nem növelték a várható mértékben a gazdasági-vállalkozói teljesítményeket. Máshol a határ két oldalán „tükröszervezetek” garantálják a gazdaság élénkülését, de a szolgáltatások összekapcsolása a teljes határ mentén elmarad.

Dancs László a magyar-kárpátaljai térségben kialakult kapcsolatokat vizsgálva¹⁰ megállapította, hogy arra rányomja a bélyegét a megélhetési kereskedelem, a menekültek ügye. A határ két oldalán élők számára a „gazdaság” és a határ-régió másik oldala eltérő tartalommal jelenik meg. Az ukrainai magyar számára a magyar térség jelentése :munka, megélhetés. A magyarországi határ-régióban lakó számára a határon túli régiónak nincsenek előnyei. Ezt pontosan tükrözi a felmérésben a kapcsolatok sokaságának aránya: a magyar oldalon a lakosság 22,8%-a, kárpátaljai oldalon a lakosság 72,1%-a rendelkezik határon átlépő kapcsolatokkal.

⁸ Volter Edina: Államhatárt átfogó gazdasági kapcsolatok: Szentgotthárd-Heiligenkreutz. Falu-Város-Régió, 2004/3. 17-21.p.

⁹ Hardi Tamás- Mezei István: Királyhelmeztől Somorjáig: Euró-régiók a szlovák-magyar határon. Falu-Város-Régió.2003/8.sz.16-18.p.

¹⁰ Dancs László: A határon átnyúló kapcsolatok főbb jellemzői a magyar-kárpátaljai határtérségben a lakosság szemszögéből. In. :VI Falukonferencia. A vidéki Magyarország az EU- csatlakozás előtt.(Szerk.: Kovács Teréz), MTA RKK, Pécs, 2003. 305- 312.p.

Baranyi Béla az *ukrán-román-magyar* határtérségben végzett kutatásai¹¹ is rámutatnak a határátlépő régiók sajátosságaira: történelmi, politikai, gazdaság szerkezeti, demográfiai, természetföldrajzi, infrastrukturális, településföldrajzi hátrányok sújtotta térségben, az akut munkanélküliség övezeteiben a gazdasági együttműködésnek kevés példája van. Mellette a kulturális, sport, testvértelepülési és egyéb formális kapcsolatok dominálnak.

A *horvát-magyar határtérségben* 2002-ben több kikötő épült a Dráván, s Öcsényben, Pogányban és Taszáron polgári repülőterek épültek, határátkelőhelyeket modernizáltak, s a dél-dunántúli statisztikai-tervezési régiót Duna-híddal kötötték össze a dél-alföldi régióval. A Dráva két oldalán lévő régió számára 2003-ban hirdettek először PHARE CBC kisprojekt alap támogatást (Horvát-Magyar Kísérleti Kisprojekt Alap) 533 375 euró értékben. Érdemes összevetni a pályázható témákat a térség stratégiai céljaival.

Pályázható témák	Dél-Dunántúli statisztikai tervezési régió stratégiai céljai
Területfejlesztés és településrendezés	Közlekedési infrastruktúra fejlesztése
Gazdaságfejlesztés és turizmus	Idegenforgalom
Emberi erőforrás fejlesztés	A régió humán erőforrásának erősítése
Természet és környezetvédelem	Vállalkozások versenyképessége növelése

Mondhatni célirányosak a Kis Projekt Alap projektjei, a határmenti együttműködés kimunkálatlanságára, infrastrukturális gyengeségeire hívják fel a figyelmet.

A kultúra hídverő

Ha szűkebben értelmezzük a kultúrát, s csak a kulturális intézményeknek, a non-profit és a forprofit szektor kulturális célú szervezeteinek határon átnyúló kezdeményezéseit értékeljük, akkor a spontaneitás és a céltudatosság egyenesének eltérő pontjain helyezhetjük el azokat. A két végpont között megfogalmazódó határmenti fejlesztések mindegyike értékes, valamennyi módozatnak életfeltételeket kell adni, azonban azokat összehangolni, kanalizálni, célszerűen működtetni, finanszírozni, a fejlesztőket fejleszteni kell, s erre nincsenek megfelelő szervezeteink. A határmenti együttműködés-fejlesztés szükségszerűségét néhány szervezet igen korán felismerte, s tudományos igénygel diagnózist állítottak fel a határmenti térségek kulturális állapotáról, illetve a fejlesztés módszereit is megismertették programjaik részvevőivel.

A „hídverők” lehetnek több szakma képviselői, de a „hídverés menedzsmentjé”-ben olyan szakemberek kellene, akik képesek a kultúrák sokféleségében, eltérő szinteken, tartalmak, funkciók és formarendszerek között kapcsolatokat építeni. (A fejlesztés nem pénzügyi, technokrata- igazgatási feladat, amelyet akárki végezhet. Az is, de emellett jogi, szociológiai, művelődésszociológiai, művelődéspolitikai, kulturális földrajzi, település- és gazdaságföldrajzi, kulturális antropológiai, szervezetszociológiai, vezetés- és szervezésméleti, andragógiai stb. interdiszciplinák és tudományok multidiszciplinává érlelt tudásának és gyakorlatának terméke lehet.

¹¹ Baranyi Béla: Schengen árnyékában: a határon átnyúló kapcsolatok szerepe a periférikus helyzetű rurális területek felzárkóztatásában Magyarország keleti államhatárai mentén. In.: VI. Falukonferencia. A vidéki Magyarország az EU-csatlakozás előtt. (Szerk.: Kovács Teréz) MTA RKK-MRTT, 2003. 421-428.p.

A mélyen árnyalt, egy problémára orientált elméleti-gyakorlati tudást volt hivatott kialakítani az a *multiplikátorképzés*,¹² (*Der Ort bestimmt die Themen*), amelyet a berlini Weddinger VHS, az Albert Einstein VHS (Potsdam), a salzburgi Tiroler VHS, a Hajdúsági Népfőiskola, az Osztrák Népfőiskolai Szövetség és a Német Népfőiskolai Szövetség Nemzetközi Kapcsolatok Intézete segítségével együttesen rendeztek meg 1987 és 1997 között az alábbi témákkal:

1987	Kultúrpolitika
1988	Nemzeti történelem és identitás
1990	Interkulturális tanulás a népfőiskolákon
1991	Régi és új kisebbségek
1993	Társadalmi átalakulások és politikai változások
1994	Ausztria Európa felé és Európában
1995	Európai intézmények és euró-régiók. A szorb határterület.
1996	Európa-középeurópai magyarság – a Partium
1997	Népsoportok az Alpok-Adria térségében

Egy-egy szeminárium módszertanában többé-kevésbé különbözött a képzés tartalma miatt, de az alábbi szemináriumi felépítményt alkalmazta:

A szeminárium menete

Módszerek

1. Ismerkedés, összehangolódás	Kommunikációs gyakorlatok
2. A szeminárium tárgyának meghatározása	Közös játékos tanulás, mindmapping
3. Témaszempifikáció	Brainwriting
4. A téma feldolgozása	
• Történeti aspektusból	Tények megismerése
• Ellentétes nézetek ütköztetésével	Tények elemzése
• Más tudományok szemszögéből	Magyarázatok
• Hogyan gondolják a politikusok?	Referátumok
• Az egyházak nézőpontjából	Viták
• A kisebbségek önmagukról	Videófilmek
5. Hogyan létezik a tárgy a gyakorlatban?	Tanulmányutak, látogatások,
Találkozás eredményes önkormányzatokkal, interjúk	
szakemberekkel, iskolákkal, múzeumokkal,	
népfőiskolákkal, egyesületekkel, stb.	
6. A téma a külföldi résztvevők szemével	Előadások, referátumok
7. A lehetséges fejlesztés	Zukunftwerkstatt –Jövőműhely
8. A szeminárium értékelése, új helyszín, téma keresése: <i>Der Ort bestimmt die Themen</i>	

A 70-80%-ban állandó szeminárium tagok között orvos, közgazdász, katonatiszt, egyetemi oktató, polgármester, pap, népfőiskola vezető, kulturális vállalat

¹² Dr. Sári Mihály:: Grenzüberschreitende Multiplikatorenbildung im Rahmen der Globalisation. In.: Acta Andragogiae et Culturae 19. Felnőttoktatás-Ifjúság-Művelődés. (Szerk.: Dr. Rubovszky Kálmán) Debrecen, 2001. 145-152.p.

vezető, média-menedzser, művelődési menedzser, közigazgatási dolgozó, stb. volt, s az eltérő helyszínek kisebbségkezelési és kultúrafejlesztési gyakorlata megismerésével a hazai kultúrák határainak mentében kezdeményeztek fejlesztéseket.

A közép-európai főként az Alpok–Adria Eurorégió felnőttképzési intézményrendszerének történeti-szinkron vizsgálatát tűzte célul a grazi Karl-Franzens Universität Pedagógiai Intézetének Felnőttképzési Tanszéke (Elke Gruber), a szlovéniai Maribori Tudományegyetem (Jurij Jug), és a Verband Österreichischer Volkshochschule (Wilhelm Filla). 1995-ben rendezték meg először Brdóban a „Közép-európai felnőttképzés szimpóziumát”, majd 1997-től évenként más helyszínt kapott az esemény. Rogarska Slatina, Debrecen, Pécsvárad-Pécs, Rogla, Opolje volt a nyolc szimpózium helyszíne, ahol a közép-európai térség országainak felnőttképzési sajátosságait értékelték, hasonlították össze. A kutatás eredményeit öt kötetben adták ki, s az abban foglaltak alapot adnak az eurorégió felnőttképzésének fejlesztési tervéhez.

Újabb kezdeményezésre figyelhetett fel a közép-kelet-európai térség az ezredforduló környékén. Az 1996-ig főként a felsőfokú intézmények hallgatóinak és oktatóinak stipendiumait támogatta a Robert Bosch Stiftung. A cserekapcsolatokban részt vett hallgatók és tanárok kezdeményezésére is létre jött az alapítvány támogatásával a „Theodor–Heuss-Kolleg”, a „Verein für Sprach- und Kulturaustausch in Mittel-, Ost- und Südosteuropa”, amely közép-kelet európai hálózattá nőtt. Húsz közép-kelet európai országot fog át a szervezet, több, mint ezer tagja van, s a stipendiumok odaítélésén túl a hálózat újabb és újabb civilhálózatot hoz létre, (Fiatal Felnőttek Közép- és Kelet-Európai Hálója”, kulturális projekteket hirdet a film, a színház, az irodalom, a kisebbségi kérdések, a béke problémája, a jövő felelőssége, stb. kérdéskörökben, a húsz ország fiataljai részére változó helyszínnel „fesztivál”-okat (MitOst Festival) szervez. 2003-ban Pécs városa és a PTE FEEFI támogatásával rendezték meg a kb. 400 fős, egy héten át tartó ifjúsági programot, amelynek döntő részében a volt ösztöndíjasok térségfejlesztési- közösségvezetési ismereteket kaptak.

Ilyen és ehhez hasonló kísérletekről minden intézmény számot tudna adni. Az alapprobléma azonban továbbra is az, hogy az elszigetelt próbálkozásokat hogyan lehetne rendszerbe foglalni, az érintett államoknak-régióknak finanszírozni, s ki képezze a „hídverőket”, akik nem „hályogkovács” módján, de a feladat elvégzésére alkalmas kompetenciákkal, értően és hatékonyan tudják a széttepett régiókat újra-szervesíteni.

Ormánság skanzen Sellyén

AGÁRDI PÉTER

A Magyar Rádió utolsó 15 éve¹**Prológ**

2004. július 7-én délután, öt óra és fél hat között Zelki János „leváltotta” Kondor Katalint, a Magyar Rádió Részvénytársaság elnökét. A *Klubrádió* Megbeszéljük című műsorába Bolgár Györgynek betelefonáló Zelki vélhetőleg megelégedte a saját intézményében történeteket, és szakmai-morális felháborodásában – nem kis személyes kockázatot vállalva – a nyilvánosság előtt „fölmondott” munkahelyi főnökének. Feltételezhetően amiatt is, hogy a *Rádióban* retorzió nélkül, sőt a vezetés hallgatólagos vagy nyílt támogatásával hangozhatnak el az elemi szakmai és emberi normákat durván sértő műsorok. Július 4-én vasárnap reggel például Szentmihályi Szabó Péternek a magyar nemzetből és kultúrából másokat (történetesen a Nobel-díjast Kertész Imre) kirekesztő, alig kódoltan antiszemita jegyzete.

Persze nem Zelkié az egyetlen példa a *Rádióban* dolgozók civil bátorságára. A legújabb Vasárnapi Újság-botrányra Győri László is nyílt levélben reflektált (Győri, 2004b). Korábban, 2002-ben pedig – mások mellett – Barát József fogalmazott meg egyszerre artikulált és szakszerű segélykiáltást (Barát, 2002) – lett is következménye. Ma már nem dolgozhat a *Rádióban*, még tart munkaügyi pere. Mindazonáltal ezek a tiszteletre méltó egyéni kiállások, továbbá a tulajdonosi kezelő testület, azaz a kuratórium baloldali-liberális szárnyának folyamatos tiltakozásai, a politikai és sajtónyilvánosságban elhangzó rendszeres kritikák, felszólítások, az Országos Rádió és Televízió Testület ismételt elmarasztalásai, sőt a Magyar Országgyűlés 2003-as és 2004-es határozatai sem képesek elérni, hogy elinduljon a korrekciós folyamat. Hogy helyreállítsák az intézmény törvényes működését, a közszolgálati rádiózás innovativitását és a nagy hagyományú, jövőre 80 éves műhely nemzeti, társadalmi, kulturális rangját.

Az elüzletiesedett és pluralizált, ugyanakkor a politikai küzdelmek által kivézetett média-nyilvánosságban mára – különösen az egy évtizeddel ezelőttihez képest – elhalkult a közszolgálati felelősséggel kapcsolatos minden aggodalom és szó. Már történelem (és bizonyos értelemben nosztalgia tárgya) az a szép és elementáris szolidaritás, amely az 1990 utáni első kormányzat (szélsőjobbboldali „szabadcsapatok” által utcára is vitt) médiapolitikájával szemben bontakozott ki. Emlékeztetőül: a tiltakozó mozgalom a még állami rádió és a televízió kormányzati satuba fogása, megszarolása, a Göncz Árpád elleni hisztérikus kampány miatt, majd Gombár Csaba rádió- és Hankiss Elemér tévéelnök lemondatása, végül 129 rádiós 1994. március 4-i listás eltávolítása ellen szerveződött. Ez a mozgalom (amely a Demokratikus Chartának is egyik életre hívója volt) egy-két évre szólóan csatát nyert, az 1994-es kormányváltás után meg is kezdődött a törvényes viszonyok helyreállítása, de tartós győzelmet nem aratott. Legföljebb „finomult a kín”: újabban már nem a tömeges

¹ A *Médiakutató* c. folyóirat 2004. őszi számában publikált tanulmány másodközlése

elbocsátás, hanem inkább a Rákosi-kor felelevenített szalámitaktikája, az „egyenkénti levadászás” a divat. Mintha minden hiábavaló lett volna, mintha a *Magyar Rádió*, a közszolgálati rádiózás a demokrácia áldozataként lassú halálra lenne ítélve. A politikai elitet százszor jobban érdekli a televíziók sorsa; sőt még az a látszat is terjedőben van, mintha 2002 után a jobb- és a baloldal között hallgatólágos megállapodás született volna: az utóbbiak „vihetik” a közszolgálati televíziót, de a Rádió „maradhatna” fideszes, illetve jobboldali kézben. Vélhetően és remélhetőleg nincs ilyen alku, de a szakmai sérelmekből és közérzetből táplálkozó *látszat* öngerjesztő módon anyagi erővé is válik.

A rendszerváltozás utáni 15. év médianyilvánosságában persze korántsem a *Kossuth Rádió* hír- és krónikaműsorainak „fesztelen” egyoldalúsága, esetenként harsány pártossága, nem a Vasárnapi Újság sűrű gyűlöletbeszéde és esetenként rasszista felhangjai, nem A mi időnk c. műsor bájos elfogultsága, nem az időponttal, helyszínnel megjelölt jobboldali rendezvényekre mozgósító hirdetések, programajánlások gyakorisága és nem Kondor Katalin rádióelnök „politikailag pártatlan” közszereplései a fő események, hanem a globális információspiaci átalakulások és ezek hazai lecsapódása. Az elmúlt másfél évtized nyilvánosság-története egyébként – például Bajomi-Lázár Péter (2001), Farkas Zoltán (1990, 1991, 1993, 1997), Kéri László (2000, 2003, 2004a, 2004b) és Sükösd Miklós (1992, 1993, 1996) esszéi révén – meglehetősen ismert. E sorok írója – részben érintettként – szintén számos írásban, dokumentumközlésben és nyilvános beszélgetésben kísérelt meg reflektálni a történetekre, de ezúttal nem is a Rádió 15 éves politikatörténetét szeretné rekonstruálni. Annál is kevésbé, mivel a folyamatos médiaháborúk *legnagyobb rádiós vesztesége* elsődlegesen éppen nem a politika dimenziójában érhető tetten, hanem *a műsorszolgáltatás minőségének, szakszerűségének, frissességének és a hangzás kultúrájának hanyatlásában, továbbá a hallgatóság jelentős rétegeinek elvesztésében*. A médiapolitikai harci zaj elnyomta-elnyomja a mélyebben generálódó, a diszkrétebben hallható, illetve megtapasztalható fals „hangsávokat”.

Minden, ami elfogult politika, illetve annak látszik a *Rádió* körül, nemcsak *oka*, hanem egyúttal *következménye* is az intézmény sebezhetőségének és szakmai züllésének. A *hallható politikai elfogultság* többnyire szakmai hibákból fakad: a szerkesztői, riporter, vezetői magatartás és képességek korlátaira vall, az alkotói elszűkülés, a megújulási képtelenség tünete, levezető szelepe, gyakran a közepszerűség, az önérvényesítés menekülési vagy kompenzációs útja. Olykor persze a megtervezett játszma része, főleg a rejtett üzenetek, a manipulációk esetén, ahogy ezt legutóbb a 2004-es kora nyári választási kampány rádiós hírszerkesztése is bizonyítja (Monori Áron, 2004). Ez a szigorú minősítés persze igaztalanul általánosít; nem áll a *Rádió* egész műsorfolyamára, amelyből ma is számos érték és tehetség, zenei, irodalmi, sport-, ismeretterjesztő, ifjúsági, szórakoztató és alternatív stb. műsor idézhető fel. A műsoridő terjedelmileg nagyobbik részével – és korántsem csupán a zenével – valóban „nincs baj”, sőt vannak még szigetek és oázisok, hangzó irodalmi remekművek, bensőséges dialógusok, reveláló ismeretterjesztő percek, hiteles tudósítások, kitűnő kabarék, friss szolgáltatások. Mégsem jogtalan, ha úgy véljük: a főleg a hírszolgáltatást, illetve a *Kossuth Rádiót* jellemző riasztó tünetek a *Rádió* egészét hozzák hírbe.

Hallgatottság, presztízs és a rádiópiaci verseny

Egy médium, különösen a közszolgálati rádió értékének, frissességének aligha egyetlen mértéke a hallgatottság; hiba lenne a teljesítményt csak vagy döntően a

százalékok és a percek (reklámoztatási szempontból különösen figyelt) piaci versenye alapján megítélni. Mégsem tekinthetünk el ezeknek a mutatóknak a rövid felidézésétől: ez az egyik leglátványosabb, azaz leghallhatóbb tükre ugyanis a hazai médiapiac átalakulásának az elmúlt 15 évben.

A különböző közvélemény- és médiakutató cégek nem használtak és használnak minden tekintetben összehasonlítható, egymásnak teljesen megfeleltethető szempontokat, mérési módszereket, fogalmakat és adatsorokat. Az üzleti érdekeltségű rádiók és televíziók hallgatottság- és nézettségvizsgálata, az egyes cégek és reklámügynökségek versenye, illetve a köztük lévő szakmai vita, presztízs-, illetve üzleti küzdelem maga is megér egy misét. A közrádió esetében mindazonáltal – anélkül, hogy belekezdenénk az egyes százalékok és percmutatók hitelességének a mérlegelésébe, s hogy választanunk kellene például a Gallup Intézet, az AGB Hungary, a Szonda Ipsos és a GfK Hungária között – elegendő most a tendenciákra, a mértékekre figyelni.

A *Magyar Rádió* műsorainak hallgatottsága már az 1980-as évek második felében, tehát még az intézmény monopolhelyzetében csökkenni kezdett: 1985-ben átlagos napi 135 percet mértek, 1986-ban 132-t, 1987-ben 125-öt és 1988-ban 109-et. Aligha kell itt részletezni az okokat (a televíziózás általánossá válása stb.), mint ahogy azt sem, mivel magyarázható az 1989-es újraemelkedés napi 113 percre, 1990 első felében pedig közel 160-ra (Lévai Béla, 1992). Ebben az időszakban, a rendszerváltozás éveiben lett a tömegkommunikáció a legnagyobb társadalmi közbizalommal övezett intézmény: a 100 pontos skálán 1988-ban, 1989-ben és 1990-ben a rádiók és a televíziók: 73, 75 és 69 ponttal az első helyen álltak (Závecz Tibor, 1999; Vásárhelyi Mária, 2002). Az 1990-es években, nem részletezve az egyes éveket, lassú csökkenés tapasztalható a hallgatottsági mutatókban. Igazi – ha nem is drámai és a három főadón jelentősen különböző mértékű – fordulatot az évtized harmadik harmadában a kereskedelmi rádiók és televíziók megjelenése és ádáz piaci versenye hozott. 1998 februárjában a *Kossuth Rádió* hír- és krónikaműsorait az úgynevezett *reach*-mutató szerint a releváns közönség 50 százaléka hallgatta, 2002 nyarán már csak 30 százaléka. De már egy év alatt, 2001-ről 2002-re fordulva 4 százalékponttal, 31-ről 27 százalékra esett a fővárosban a *Kossuth*, a *Petőfi* és a *Bartók* rádiópiaci részesedése, amiben az új típusú budapesti kereskedelmi rádiók megjelenése is szerepet játszott. A legnagyobb veszteséget, hallgatói kétharmadának egy évtized alatti elpártolását a *Petőfi Rádió* élte meg, nem kis mértékben vegyeskereskedés jellegű műsorkínálata és az URH-ra történt – egyébként indokolt – sávváltás miatt. Egy másik megközelítésből, az úgynevezett napi elérést figyelve ugyanezt a mértéket, a 20 százalék körüli térvessztést mutatja ki a *Kossuth Rádió*: 1998 februárjában 42 százalékos volt, 2004 januárjában 24 százalékos. A *Petőfi Rádió*é ugyanezen idő alatt 18-ról 12 százalékra esett vissza, a *Bartók*é tartósan 1 százalék körül mozog (A Magyar Rádió hallgatottságának alakulása... Szonda Ipsos: 2004; Gallup-jelentések – havonta; Vásárhelyi Mária, 2002). Egy friss, 2004-es nyári felmérés szerint a *Kossuth Rádió* a 15 évnél idősebb lakosság 31,3 százalékát, a *Danubius* 43 százalékát, a *Sláger* 42,2 százalékát, a *Juventus* 19,2 százalékát éri el. Az összes rádióhallgatáson belüli arányok (az úgynevezett *share*): *Kossuth*: 15,8 százalék, *Danubius*: 26,6 százalék, *Sláger*: 24,6 százalék, *Juventus*: 6,6 százalék (Szonda Ipsos–GfK Hungária Rádió Navigátor 2004. június).

A *Kossuth Rádió* tehát az elmúlt évtized során továbbra is az élmezőnyben maradt, hallgatottsága nem esett vissza olyan mértékben, mint a köztelevízió nézettsé-

ge, de az – egymással is versengő – *Danubius Rádió* és a *Sláger Rádió* egészében mára lekörözte. Ez önmagában nem tragédia, mégis figyelmeztető tény. De talán még megdöbbentőbb a közönség korosztályi megoszlása: míg a könnyűzenei jellegű kereskedelmi rádiók hallgatói között 23–40 százalékos arányban van képviselve a 18–29 éves korosztály, a *Kossuth* és a *Petőfi* esetében ez az arány 2,5–2,6 százalékos. A rendszeresen rádiózók mintegy fele ma már egyáltalán nem hallgatja a közrádiót, a megmaradt hallgatóság pedig megállíthatatlanul előregedik (A Magyar Rádió hallgatottságának alakulása...Szonda Ipsos, 2004; Gallup-jelentések – havonta; Vásárhelyi Mária, 2002). Tény, hogy a leghallgatottabb hír- és krónikaműsor továbbra is a *Kossuth Rádió* Déli Krónikája, népszerűsége 2002-ben például megközelítette a felnőtt lakosság 12 százalékát, ami majdnem egymillió főt jelent. A *Kossuth*nak a nyugat-európai normás URH-vételére való – részleges, illetve fokozatos – átállása azonban egyelőre (a várakozásokkal szemben) nem igazán bővítette a program népszerűségét, inkább csak a középhullámról ide terelte át a hallgatóság egy részét. Minimálisan ugyan, de nőtt a *Bartók Rádió* CCIR-sávjának vonzereje a fiatalabb autórádiózók körében, de nem nagyságrendi a változás. A demokratikus nyilvánosság és a felnőtt politikai kultúra jelene s főleg jövője szempontjából aggasztó viszont, hogy a közrádióknak mára már jóformán nincs mérhető hallgatottsága a fiatal és a gyermekkorosztály körében (persze nekik szóló műsora is alig van). Nem magyarázható pusztán a fiatalok „apolitikusságá”-val, laza és szórakoztató életstílusmodelljével, rockzene-függőségével, hogy 90 százalékuk *csak* kereskedelmi rádiókat hallgat. Ahogy Vásárhelyi Mária összegezte a tendenciákat a 2001 tavaszi fölmérés alapján:

„a közszolgálati csatornák tipikus közönsége az idősebb, magasabban iskolázott, alacsonyabb jövedelmű vidékiek közül verbuválódik; a kereskedelmi rádió tipikus hallgatója a középfokú végzettséggel rendelkező vidéki fiatal” (Vásárhelyi Mária, 2002: 27)

Az elmúlt évek tapasztalata, hogy a szinte „médiapártként”, sőt „műsorpártként” működő modern populista pártok (nálunk elsősorban a Fidesz-MPSZ) a sztárkultusz paneljeivel tervezik, valósítják meg politikai rendezvényeiket, kampányaikat és a tipikus rádióhallgatói, televíziónézői szokásokhoz igazítanak minden politikai üzenetet, akciót is. Itt van tehát kiszámított funkciója a *Magyar Rádió* pártos elfogultságainak – azt a közönséget célozván meg, amely ma hallgatóságának a törzsét alkotja.

A magyar társadalom szabadidő-szerkezete az elmúlt 15 évben nagymértékben átalakult: a némileg megnövekedett szabad időn belül relatív és abszolút értelemben is tovább emelkedett a televíziónézésre fordított átlagos idő. A rádiózók, az összes hallgató létszáma mindazonáltal hozzávetőleg ugyanannyi, mint az 1970-es–1980-as években, csak hogy jelentős részüket a rendszerváltozás óta elhódították a kereskedelmi rádiók. Természetesen senki nem birtokol egy olyan normatáblázatot, amelynek alapján megszabható: mekkorának „kell” vagy akárcsak „illik” lennie a magyar közrádió hallgatottságának a kitágult média- és ezen belül rádiós piacon belül, ahol már körülbelül 170 országos, regionális és helyi program versenyez a hallgatók kegyeiért és a hirdetőik pénzéért. De hogy a rekonstruált tendencia egészében riasztó, sőt talán veszélyes, az felelősen kimondható. Mint ahogy a funkcionális analfabétizmus terjedésével, a hazai olvasás- és íráskészség romlásával (tehát nem csupán a rendszeres könyv- és sajtóolvasás sajnos látványos visszaesésével) kapcsos-

latos, a nemzetközi összehasonlításban különösen figyelmeztető trendek is komor társadalmi és nemzeti jövőt sejtetnek – s e kockázatokon túl egyúttal az elektronikus média növekvő kulturális felelősségére is felhívják a figyelmet.

Hogy mégsem csupán a szociológiai és a globalizációs „körülmenyek”-kel van baj, azt jól tükrözi a média és ezen belül a *Magyar Rádió* iránti közbizalom megroppanása is. Az az idézett közvélemény-kutatás, amely 1988–1990-ben a nyomtatott sajtót és az elektronikus tömegkommunikációt hozta ki győztesnek a közintézmények társadalmi presztízsskáláján, 1991-től komoly visszaesésről tanúskodik: egy év alatt 69-ről 63 pontra esett a sajtó és média bizalmi indexe. A további mérések: 1992: 61; 1993: 60; 1994: 54 – itt már csak a hatodik helyen áll a Rádió; 1995: 53; 1996: 54; 1997: 53 és 1998: 56. Závecz Tibor (1999) s több más elemző pontosan értelmezi is e tendencia jelentését, motívumait: a rendszerváltás éveiben frissen informáló, mindenre rákérdező, tabukat döntő, „politikacsináló”, egyszerre tradíció-őrző és új hangú tehetségeket piacra dobó *Rádió* 1991-től egyre inkább a média- és nagypolitikai csaták áldozatává vált. Fokozatosan elvesztette a hallgatók iránta megnyilvánuló, alapvetően a bátor tárgyilagosságból, az igényességéből és az innovativitásából fakadó bizalmát. Különösen 1993–1994 vall mélypontra, amikor az elnökétől, Gombár Csabától „megszabadított” *Rádiót* a Boross-kormány jóvoltából – a *Magyar Televízió*hoz hasonlóan – egy „tejfá”, azaz a teljes elnöki jogkörrel felhatalmazott alelnök, Csúcs László és csapata uralta. A Szirányi János túl rövidre szabott elnöklése (1994–1996) alatti egyértelmű színvonal-emelkedés és a műsorpolitika kiegyensúlyozottabbá válása már nem tudott gyorsan átváltódni a bizalmi index emelkedésébe. A médiatörvény életbe lépése után megválasztott Hajdu István első két évében volt esély a *Rádió* megítélésének, össztársadalmi elfogadottságának némi javulásra, a kiigazításra, a megújulásra, de a korábbi bizalomvesztésért a hallgatók mintha véglegesen a pluralizált médiapiacon „kárpotolták volna” magukat – az más kérdés, hogy mivel.

Napjainkban is tartja magát a *Kossuth* hírműsorainak, krónikáinak reggelente hét-kilenc, délben 9–11, este két-három százalékos hallgatottsága /1 % = 83 000 fő/ (A Magyar Rádió hallgatottságának alakulása... Szonda Ipsos, 2004; Gallup-jelentések – havonta). Az még talán érthető, ha a *Rádió* zeneileg is ízléstelen önreklámja milliós hallgatósággal dicsekszik. De az önpropaganda szervezői is jól tudják: a hárommilliós szám így nem stimmel, s ebben a „támogató” seregben szinte nincs 40 éven aluli. Még a részben (felében) a fiataloknak szerkesztett *Petőfi Rádió* eleve jóval kisebb táborában is alig. A magas – olykor félmilliót is meghaladó – hallgatottságával „mentegített” Vasárnapi Újság rendszeresen demagóg és szabálysértő műsorát (Terestyéni Tamás, 2003) sokak szerint ugyanakkor a hallgatók mintegy fele döbbenettel, ellenszenvvel, azaz mazochizmusból kíséri figyelemmel. Van, amikor viszont eleve nem számít a népszerűség. Kondor Katalin még a *Kossuth Rádió* főszerkesztőjeként kezdte meg a „szakmai” támadást Bolgár György modellteremtő élő telefonos műsora, a *Beszéljük meg!* ellen, de szándékát csak elnökként, 2002 januárjára tudta véghez vinni – elérve Bolgár „közös megegyezéssel” történő távozását. A szakmai „érvekbe” csomagoltan is politikai indítékok, a műsorkritika részleteibe nem mehet bele; 2002 elejének sajtója bőségesen dokumentálta a konfliktust, de már Bolgár 2000-ben megjelent könyve is megelőlegezte.

Míg máskor, ha védeni kell egy műsort, amelyik a szívükhöz közeli vagy az érdekszférájukba tartozik, a *Rádió* illetékesei a népszerűséggel érvelnek, most, Bolgár

műsorának felszámolásakor egyáltalán *nem volt szempont a hallgatottság*. Pedig ezt az éveken át hetente kétszer, hétköznap délután hallható, korrekten moderált és valóban friss, hiteles műsort 1998-tól hat-kilenc százaléknyi közönség kedvelte (ami feltűnően magas adat az idősávhoz képest); hogy azután a helyére kieroszakolt, Szóljon hozzá! rovatcímmel jelzett különböző programok 1,5–3 százalékos hallgatottsággal tündökölhessenek (Gallup-jelentések – havonta). S hogy az elvakultság a moralitást milyen mélyre tudja zülleszteni: amikor a kuratórium egyik ülésén a Beszéljük meg! főszerkesztése szóba került, a *Rádió* vezetői utólag azzal is mentegették döntésüket, hogy – úgymond – miféle ember az a Bolgár, aki olyan könyvet ad ki *hamarosán* a kezéből, mint a *Blikk*ben (egyébként a szerző és a kiadó tudta, engedélye nélkül) zaftos idézetekkel beharangozott *Vágy*. És a nyomaték kedvéért a kuratórium tagjai között még szét is osztatták a *Blikk* inkriminált oldalának sokszorosított fénymásolatát. Nem az a kérdés, hogy az akkor még meg sem jelent *Vágy* milyen könyv lett, hanem hogy miféle lejáratai eszközökkel dolgoztak, dolgoznak azok, akiknek semmi sem drága a *Rádió* presztízse (!) „védelmében”.

A profil, a műsorszerkezet, a műszaki infrastruktúra átalakulása és állapota

Legyünk igazságosak: az elmúlt 15 év nem csak dekadencia, leépülés a *Magyar Rádió*ban, s még kevésbé a magyar rádiózásban. Érdemes fölillantani néhány tény, értéket, változást a rendszerváltozás és az azóta eltelt időből. Milyen volt és milyen is lett a hazai rádiózás 15 év alatt? A kereskedelmi rádiózás alapjait – mintegy ön-maga konkurenciáját – maga a pártállami *Rádió* rakta le 1986 júliusában az egy ideig csak németül szóló *Danubiussal*, amely eleinte és mindenekelőtt a hazánkban nyaralókként találkozó szétszakított német családokat vette célba. 1988-tól magyarul szólt, 1989 májusában pedig – még mindig a Rádió intézményén belül – folytatta a sort a *Calypso Rádió*, a poptarisznyás B. Tóth László vonzó kezdeményezése. Alig pár héttel azután, hogy megindult az első igazi, egyelőre regionális hatósugarú és külföldi tulajdonlású önálló kereskedelmi adó, a *Juventus Rádió*. Mára az országos, regionális és lokális kereskedelmi, illetve nonprofit rádiók változatos kínálata hallható az éterben.

Az 1989-ig elvileg közvetlen párt- és állami irányítású *Magyar Rádió* – a belső viták, konfliktusok mellett is – színvonalas teljesítménnyel, falakat tágító, bátor oknyomozó műsorokkal, megbízható hírszolgáltatással, pazar hangjátékokkal és dokumentumműsorokkal, eleven, sőt éles eszmecsereikkel, hiteles rádiós személyiségeket érelve és struktúrájában is folyamatosan megújulva vett részt a rendszerváltozás folyamatában. Erősödött az egyes programok önállósága és saját karaktere. 1987-ben *Bartók Rádióra* keresztelték az úgynevezett „harmadik műsor”-t, és megindult a *Petőfi*n a Reggeli Csúcs, 1988. márciusban megünnepelték a Szabó család 1500. adását. Decemberben a Bagoly c., nagy tekintélyt kivívott beszélgetőműsor éjjeli rádióhidat létesített az *Amerika Hangja* rádióval, 1989 januárjától szólt a Cigányfélóra. A 168 óra, a Gondolat-jel és 1987 végétől a korai Vasárnapi Újság élen jártak a politikai nyilvánosság tágításában. Júniusban megrendítő élő közvetítést adott a *Rádió* Nagy Imre és mártírtársai újratemetéséről, decemberben pedig a romániai forradalom több eseményéről. A több hónapos alapos belső szakmai vitákban kihordott új műsorstruktúra szerint 1990 áprilisától – egyebek mellett – a *Kossuthon* bevezették az óránkénti híradást, és tovább növelték a három műsor önállóságát, frissességét.

A Rádió munkatársai közül többen 1987-től – Hárs István elnök tudtával és támogatásával (ha nem is feltétlenül politikai egyetértésével) – aktívan részt vettek a rendszerváltást előkészítő stratégiai tervezési és „alkotmányozási” folyamatban, amelynek legfontosabb médiapolitikai állomása a *Javaslat a sajtónyilvánosság reformjára* című dokumentum 1988. márciusi közreadása, majd a *Nyilvánosság Klub* létrehozása volt. 1988 őszétől Hajdu István és vezetőtársai – persze konfliktusokkal és tévedésekkel – arra törekedtek, hogy ne csupán „egyben tartsák” az intézményt a földrengéses változások közepette s megvédjék informálisan kivívott önállóságát, hanem hogy koncepcióként kidolgozzák és lendületbe hozzák tartalmi, műsorpolitikai és műszaki modernizációját is. Az 1990 augusztusától kinevezett új elnök, Gombár Csaba – elsősorban Gálik Mihály ügyvezető igazgatóra támaszkodva – felgyorsította a már korábban elindított belső modernizációs és racionalizációs folyamatokat. Korszerűsítette a műsorszerkezetet, intendánsi rendszert vezetett be, s bár szükségképpen okozott érdeksérelmeket is, néhány területen komoly eredményeket ért el. Törekvéseit azonban megtörte és eltérítette az 1991 második felétől kibontakozott médiaháború, illetve a Rádióra nehezedő jobboldali kormányzati nyomás, amely a komisszárként odahelyezett alelnökön túl belső támogatókra is talált. Mindez lényegében kettős hatalomhoz vezetett az intézményben, a Rádió műsor- és személyzeti politikája kezdett újra – de 1987–1990-hez képest történetileg immár nem indokolhatóan, szereptévesztően – átideologizálódni.

Az 1994-es kormányváltás utáni új vezetők a megalázott, illetve csoportosan elítélt rádiósok rehabilitálásán túl számos szerkezeti és műsorpolitikai korszerűsítést is véghezvittek. 1994 második fele és 1995 a Rádióban is a médiatörvény szakmai és parlamenti előkészítése körüli viták és alkuk jegyében telt. Ezekhez is kapcsolódva, de mindenekelőtt belső indítatásból Szirányi János elnök, Simkó János és Magos György alelnökök példászerű szakmai alaposággal és demokratikus belső viták nyomán gyorsították föl a megrekedt hosszabb távú rádiós reformmunkálatokat. A tíz év múltán is újraolvasásra érdemes kitűnő *RÁK Riport* (Simkó János, 1995) jó alapkonceptiója lehetett volna egy modern nemzeti közszolgálati rádió létrejöttének. A médiajogi vákuumban és a pénzügyi ellehetetlenülés közepette, érzékelhetően „ideiglenes” felhatalmazással és a vezetői trió egységének megbomlásával azonban mindez jórészt ismét csak terv maradt. A médiatörvény 1996-os életbe lépése után – a jogszabály minden hibája ellenére – elvileg lett volna esély a Rádió gyökeres műsorpolitikai, gazdasági és infrastrukturális reformjára, de „a dolgok” ismét más irányt vettek.

1996 nyarától Hajdu István második (immár négyéves) elnöksége során elsődlegesen a súlyos pénzügyi hiánnyal megalapított intézménynek – a megnyílt és kiéleződött rádiópiaci verseny keretei közötti, a részvénytársasági formával, az új finanszírozási konstrukcióval összefüggő – gazdasági konszolidálására törekedett. Személyzeti politikájában pedig valamiféle nyugalomra, a megbékélésre, a kölcsönös sérelmek jegelésére tette a hangsúlyt. Ez a törekvés részben érthető és eredményes volt. Sikeresnek bizonyult a *Petőfi Rádió* és *Bartók Rádió* átállása a nyugati normás (CCIR) URH-hullámhosszakra. Bővült a műsoridő, erősödött, frissült a regionális rádiózás, kiszélesedtek a Rádió nemzetközi műsorkapcsolatai, s vitathatatlan érdem, hogy – bár részben külső okokból – néhány év alatt pénzügyi egyensúlyba került a Rádió. Eközben azonban lefékeződtek a belső reformok, és Hajdu – vélhetőleg a megválasztásához elengedhetetlen politikai alkura tekintettel – túl nagy engedményt tett az egyre hangosabb és revánsra váró jobboldal Rádióon kívüli és belüli

erőinek. Talán abban bízhatott, hogy ezzel meg tudja védeni az intézmény autonómiáját és belső békéjét, s egy újabb négyéves ciklusra is mandátumot szerez.

A magukat akkor „polgári oldal”-ként definiáló erőknél tett gesztusai ellenére Hajdu nem maradhatott. Egyéves interregnum, többszöri sikertelen választás után, a csak kormánypártiakból álló csonka kuratóriumi elnökség javaslata nyomán 2001 augusztusától Kondor Katalin lett az elnök. Az ő tevékenységének nemcsak a műsorpoltikai egyoldalságok elszaporodása, a hírműsorok zömének szinte Fidesz közeli propagandaadássá torzulása az eddigi mérlege, hanem az igazi reformok elmaradása, elodázása is. E tekintetben csak folytatta elődje passzivitását, miközben látványos PR-akciókkal igyekezett a vállalkozásmenedzsment szemléletű stratégia-gyártás, valamint az infrastrukturális modernizáció látszatát kelteni és fenntartani.

Nem foglalkozhat ez a tanulmány a gazdasági, az infrastrukturális, műszaki és a szervezeti döntések, átalakítások folyamatával, illetve részletes minősítésével. Pozitívum, hogy az 1990-es évektől fölgyorsult a *Rádió* műsorkészítő műhelyeinek, majd archívumának a digitalizálása (ha számos átgondolatlan döntés jellemezte is az elmúlt 15 év informatikai beruházásait, intézkedéseit); racionálisabb és átláthatóbb lett a belső költséggazdálkodás, több mint 2000-ről 1300 körülre csökkent a dolgozók létszáma. 2002. december 1-jével végre megindult a *Kossuth Rádió* műsorának sugárzása a nyugati normás URH-sávokon – először a Budapesten és környékén fogható 107,8 MHz-en, s azóta ez a folyamat szélesedik, bővül. Előrelépés, hogy ma már az interneten is követhető a *Rádió* lényegében mindegyik programja.

Az új évszázad elejére azonban mindez kevésnek bizonyult. A *Rádió* lemaradóban van, nem csupán vagy nem elsősorban a kereskedelmi rádiókhoz viszonyított médiapiaci versenyben, hanem a *saját belső szükségletei és a társadalmi, nemzeti kihívások* tükrében is. Nemcsak az a baj, hogy a fiatal hallgatókat szinte teljesen elvesztette, és nincs esély a lassan a középkorba érő kereskedelmi rádió-hallgatók visszaszerzésére, hanem az, hogy nagy öntudattal emlegetett *nemzeti funkcióját* is egyre avíttabban tölti be. Részben pénzügyi okokból – a szerzői jogdíjak brutális emelkedése miatt is – csökken a hangjátékok, dokumentumjátékok, az igazi vitaműsorok, a „nagy dobások” és új komoly zenei bemutatók száma; az új kortárs magyar zeneművek alkotására irányuló belső mecenatúra lényegében meg is szűnt. Közzolgálati rádióként a *Kossuth Rádió* nem tudott válaszolni arra a kihívásra, amelyet a kereskedelmi hírrádiók hazai sikere (mindenekelőtt a – bár politikailag szintén egy irányba húzó, de műfajilag, szakmailag jól kitalált – *Inforádió*) jelent. S paradox tükör: az üzleti konstrukcióban működő *Klubrádió* „közzolgálatibban” működik, mint a közzolgálati műsorszolgáltatóként bejegyzett Magyar Rádió Rt., persze számos, innét elüldözött és oda emigrált kitűnő munkatárssal. A törvényhozók, a politikai elit felelőssége is, de a *Rádió* vezetőié legalább annyira, hogy az intézmény nem készült fel a már 1997-ben jó előre láthatóvá – tehát tervezhetővé – vált 2003–2004-es pénzügyi és infrastrukturális átalakulási kényszerre: a kereskedelmi rádióktól az ORTT-n, illetve a Műsorszolgáltatási Alapon keresztül befolyó milliárdos nagyságrendű úgynevezett koncessziós díj hét év utáni radikális csökkenésére. A *Rádió* finanszírozása a sugárzási költségek, a korszerűtlen infrastruktúra működtetése és a személyi kiadások nagysága miatt döntően külső tényezőktől, a költségvetéstől, illetve a parlamenti döntésektől függ, tehát a gazdaságilag az intézményen belül szűk a mozgástér. A *Rádió* vezetői igyekeztek, igyekeznek is kiegyensúlyozott és óvatos gazdálkodást folytatni, egy alapos és szakszerű elemzés ugyanakkor feltéte-

lehetően számos hibás döntésre, pénzpocsékolásra lelne és ezekre „magyarázatot” is találna.

Megítélésem szerint a menedzsment a foglalkoztatási és jövedelemszabályozási előírások – egyébként indokolt – módosítását ürügyként használta fel a szakmailag és politikailag elfogult leépítésekhez, ráadásul kapkodott is. A belső átszervezések gyakran költséges látszatintézkedések vagy éppen hogy a múltba mutatnak vissza (például a hírszerkesztőség lefokozása, a regionális és a külföldi adásoknak a *Kossuth Rádió* alá sorolása, az előbbieik koncepciótlan kezelése, illetve az idegen nyelvű műsorok egy részének leállítása stb.). Az új telephelyre költözéssel összekapcsolni remélt technológiai váltásra is „várakozva”, az évek során elavult az intézmény műszaki berendezéseinek jelentős része, miközben drága a karbantartás, gazdaságtalan az infrastruktúra működtetése. S egyáltalán nem látszik még az új rádiószékházba való költözés horizontja, s különösen nem a váltástól elválaszthatatlan *igazi belső reformok* koncepciója. Közzolgálati intézményhez nem méltó színvonalú és tartalmú a *Magyar Rádió* honlapja, ami nem is elsősorban pénzkérdés.

A valódi anyagi gondok, az üzleti érdeklődések sem indokolhatják azt, hogy – megszakítván a szerződéses folyamatot, ami persze mindkét félnek múlik – a *Magyar Rádió Rt.* immár nem használja a *Magyar Távirati Iroda* sokoldalú és kiegyensúlyozott hírszolgáltatását. Meglátszik, hallható... Miközben sikk a kereskedelmi médiára panaszkodni, terjed a politika bulvárhírek „csinálása”, „közszolgálati” formában. Jellegetes modellje ennek némely fontos tény bagatellizálása, illetve egyes politikusi vélemények hírértékű áleseményekké transzformálása. Sajnos bőven idézhetnénk példákat az elhangzó műsorok szerkesztési, nyelvi, műveltségi hibáira, a sokoldalú, kiegyensúlyozott, pártatlan tájékoztatás és a sokszínű nemzeti kultúra minőségelvű támogatása közszolgálati követelményeinek gyakori megsértésére.

Hangok, arcok, sztárok, egyéniségek

Mint valamennyi tömegkommunikációs intézményé, a *Rádió* népszerűségének is döntő feltétele a *hiteles saját hang*, amely a nagy formátumú szerkesztők, riporterek, műsorvezetők, bemondók személyiségéből „áll össze”. Különösen áll ez az éles rádiópiaci verseny idejére: sokan elsősorban egy-egy hang (név) kedvéért hallgatják ezt vagy azt a műsort, a sztárok – különösen a reggeli és az éjszakai műsorvezetők – „miatt” választják ezt vagy azt a kereskedelmi, közszolgálati vagy civil hullámhosszt. (Hogy mit is jelent a tényleges vagy bulvár értelmű *sztárság*, most hagyjuk.) Egy akkora műsoridejű és többszörös intézménynél, mint a Magyar Rádió Rt., ez persze igen sokféle karaktert, egymástól lényegesen eltérő – „alternatív” – hangvételelt feltételez.

A *Magyar Rádió*nak a szigorúbb időkben, az 1950-es–1980-as években, jóval a rendszerváltás előtt is (túl zenei együtteseinek) markáns személyiségek – élők és már elhunytak – adtak rangot. Hogy véletlenszerűen és talán szubjektíven néhány nevet említsek a különböző periódusokból: olyanok, mint például Benedikty Béla, Borenich Péter, Cserés Miklós dr., Domány András, Eke Károly dr., Erős Anna, Farkasházy Tivadar, Gömöri Endre, Györffy Miklós, Hegyi Imre, Ipper Pál, Kaposy Miklós, Kerényi Mária, Kispista István, Komjáthy György, Kovalik Márta, Körmeny László, Kristóf Gábor, Kroó György, Kulcsár István, Lázár Eszter, Lipovecz Iván, Marton Frigyes, Mester Ákos, Meixner Mihály, Molnár Aurél, Molnár Tibor, Novotny Zoltán, Ördögh Csilla, Petress István, Randé Jenő, Rapcsányi László, Rékai Gábor, Salgó László, Sebestyén János, Sediánszky János, Simonffy Géza, Sinkó

Péter, Sóskúti Márta, Szabó Éva, Szél Júlia, Szepesi György, Szilágyi János, Török Tamás, Vajek Róbert, Váradi Júlia, Varga Géza. Az 1970-es–1980-as évek korlátozott, de táguló, „húzd meg–ereszd meg”-pluralizmusa felettébb kedvező volt a – sokak szerint – szürke alapszínű Kádár-kori nyilvánosságból való kiemelkedésre. Az ekkor mikrofonhoz jutók közül számosan nyújtották a személyiség fedezetét az érdes nyíltság tónusához, a kulturális-művészi kísérletezéshez, az értéknépszerűsítés szenvedélyéhez, az intimitás légköréhez vagy éppen a felszabadító humorhoz. A *Rádió* mindig is a tömegkommunikációs és sajtónyilvánosság felnevelő és röptető iskolája volt; a magyar televíziózás káderbölcsője az 1950-es–1960-as években, de monopóliumának megszűnésével, a rendszerváltozás után meginduló kereskedelmi médiumok is innét vitték el a legtöbb újságíró, arcot és vezetőt.

Mégsem intézhető el ezzel a *bölcső-, iskola- vagy átjáróház-effektussal* az a tény, hogy a *Rádió* az elmúlt 15 évben *elvesztette mértékadó személyiségei túlnyomó többségét* és egy évtized során alig nevelt ki tehetséges újakat. A *Rádió* hangját jelentették azok az állandó munkatársak, akik – ismét egy önkényes névsor: Aczél Endrétől Bajor Nagy Ernőn, Bodor Pálon át Lévai Júliáig és Pintér Dezsőig – külsősök voltak ugyan, de nagyon is részei lettek a *Rádió* identitásának; nos az ő soraikat is erősen és méltatlanul ritkították a rendszerváltozás utáni másfél évtized hullámváltozásai. A külsősök közé számítom a magyar színészet és előadóművészet legjavát, akik döntő szerepet játszottak az anyanyelvi, irodalmi, zenei kultúra népszerűsítésében; sokuk második, sőt akár első otthonának tartotta a *Rádiót*. Az elmúlt évtizedben jelentősen csökkent a hangjátékok, a vers- és prózaműsorok száma; így a színészek többsége is elmaradt a *Rádióból*. De a legmegdöbbentőbb azok nagy száma, akiket – szabályosan vagy törvénytörő módon – elbocsátottak, avagy akik számára főnökeik olyan szellemi, műsorpolitikai és anyagi helyzetet teremtettek, hogy távozni kényszerültek. Ez nem munkajogi kérdés, számos esetben „közös megegyezés”-ről szól a papír, de gyakran tetten érhető a kiszolgáltatottságból fakadó menekülés is. Természetesen minden élettörténet, pályaalakulás és sors egyéni, nem modellezhető, de a *rádiós elit – a Magyar Rádió hangját megtestesítő gárda – ilyen mértékű és gyorsaságú eltávozása* a hallgatottság körülbelül 20 százalékos csökkenésének, a közönség- és piacvesztésnek is meghatározó oka lehet.

A *Magyar Fórum*ban a jelenlegi elnök, Kondor Katalin is panaszkodott a személyzeti, munkaügyi gondokra. Szerinte a Magyar Rádió elnökének munkaügyileg is meg van kötve a keze, „mert nem az ő általa kiválasztott emberekkel dolgozik, ami természetes is egy költségvetésből működő »állami cégnél«”. Hogy valóban nem lett volna módja az elnök asszonynak megválasztani közvetlen munkatársait, mindenekelőtt alelnökeit és a munkáltatói jogú középvezetőket, az bizony nem áll meg: őket ugyanis maga választotta és nevezte ki. Sőt éppen e választottak jelentős részével „van baj”. De folytatom az idézetet:

„Az viszont teljesen abszurd állapotokat teremt a munkaügy területén, hogy a Munka Törvénykönyve előírásai nem egyszerűen nem teszik lehetővé, hogy alkalmatlanság révén bárkit is elbocsássak. Számos kontraszelekció útján ide került kollégát örökölttem, akik, szerencsétlenek, tehetnek vagy nem tehetnek róla, de nem képesek egy normális műsort megcsinálni, vagy normális rádiós hangon megszólalni, mégis az idők végeztéig itt fognak dolgozni.” (Kondor Katalin, 2004: 7)

Megengedem, lehet ebben némi igazság, mégsem itt látom a legfőbb személyzeti problémát, hanem *ellenkezőleg*: éppen az eltávozott karakterek riasztó mértékében és a pótlásban.

Az alábbiakban olyan tehetséges és népszerű műsorkészítőket, szerkesztőket, riportereket sorolok föl, akik az elmúlt 15 év során nem tudtak vagy nem akartak a Rádióban maradni. Kényes, sőt veszélyes minden névsor, nem csupán a rajta szereplők, hanem még inkább a róla hiányzók miatt; tüstént elnézést is kérek azoktól, akik méltatlanul nem szerepelnek rajta. Nem vettem közéjük (pedig ők az igazi veszteség) az elhunytakat; s nem említem a *Rádió* műszaki, infrastrukturális és háttérben maradó szervező-szerkesztő gárdájának a veszteségeit sem. De elhagyom azok nevét is, akik szélsőséges politikai elkötelezettségük, szerepvállalásuk *révén vagy miatt* távoztak, jóllehet egykor valódi tehetségek, innovatív rádiósok voltak, s ennyiben bizony ők is sajnálatos veszteség.

Közel száz rádiós, akik hiányoznak a Bródy Sándor utca 5–7-ből – s bizonyára nem csupán e sorok írójának, még ha szubjektív értékitéletem, rádióhallgatói ízlésem belejátszhat is e névsor összeállításába: *Albert Györgyi, Avar Károly, Azurák Csaba, Balla Györgyi, Balogh József (Szeged), Bánhidi Emese, Barát József, Bárdos András, Bedő Iván, Bernát György, Bocskay Zsolt, Bolgár György, Bölcs István, Dorogi Katalin, Erdei Grünwald Mihály, Farkas Zoltán, Feuer András, Fiala János, Forró Evelyn, Forró Tamás, Frei Tamás, Friderikusz Sándor, Gálik Mihály, Göczey Zsuzsa, Gulyás Erika, György Gábor, Gyuricza Péter, Hadas Krisztina, Hajdu András, Havas Henrik, Izbéki Gábor, Juhász Judit, Kardos Ernő, Kereszty Gábor, Kert Attila, Kirschner Péter, Klemanovits Vera, Kovács Zoltán (Pécs), Körmendy Ferenc, Kőváry Katalin, Kunstár Csaba, László György, László József, László Péter, Luigits Tamás, Máder László, Magos György, Maronics Annamária, Martin Kovács Miklós, Márványi Péter, Mélykúti Ilona, Mester Ákos, Mihancsik Zsófia, Molnár János, Moskovics Judit, Nagy Izabella, Neuman Gábor, Nagy Márta, Narancsik Ágota, Nika György, Nyulász Gergely, Obersovsky Péter, Orbán Györgyi, Orosz József, Pálffy István, Pásztor Magdolna, Pikó András, Poór Csaba, Pusztai András, Rádai Eszter, Rangos Katalin, Rózsa Péter, Sárközy Erika, Sebes György, Seres László, Siklós András, Simkó János, Sipos Ildikó, Somogyi Nóra, Sváby András, Szalay Zsolt, Szécsi Éva, Szirányi János, Szőke György (Szolnok), Tarnói Gizella, B. Tóth László, Török Mária, Vajda Zsuzsa, Vámos György, Vándor Ágnes, Varga Lajos Márton, Verebes István, Verő Júlia, Vicsek Ferenc és még sokan mások.*

A fentiekben nevesített *hiányzók* között van, aki 1992 után maga állt fel. Az 1994 március elején lapátra tettek egy része később visszatérhetett s tért is, de van, akinek azóta újra távoznia kellett. 1997-től számosan voltak, vannak olyanok, akik nem elsősorban a magasabb jövedelem ígérete miatt, hanem azért engedtek valamilyen kereskedelmi rádió vagy tévé, napi- vagy hetilap hívásának, mert nem marasztalták őket, mert úgy érezték: „nincs rájuk szükség”. A kurzusváltások, a médiaháborúk és az ezeket leképező belső küzdelmek megrendítő nagyságrendű emberi veszteséggel, csonkulással jártak, s ebben a mindig is „természetes” *belső rivalizálások, pozícióharcok, személyes konfliktusok, jövedelemfeszültségek otromba nagypolitikai kihasználása, durva manipulálása* az igazán riasztó. Van alkotóereje teljében lévő, aki ma kényszernyugdíját „élvezi”, miközben több alkalmazkodó és lojális nyugdíjkorú, sőt 70 fölötti továbbra is (vagy újra) meghatározó posztjon van. Vannak, akik sztárokká, vagyonossá lettek, de tehetségük megfakult, felőrlődött a piacon. Számosan viszont áldozattá váltak, marginalizálódtak, pályát, szakmát váltot-

tak, netalán elszegényedtek. S eközben a műsorokban mind több a műveletlen, tehetéstelen vagy középszerű, rosszul artikuláló és magyartalanul beszélő, „viszont” politikailag elfogult és a főnökei iránt szolgálatkész újdondász – tisztelet a kivételnek!

Attitűdben, világszemléletben, formátumban, hangvételben, teljesítményben számos különbségre vall ez a névsor, de aligha a középszer emberei. S még kevésbé a „cenzurált pártállami hang” emblematisztikus negatív figurái. Kikerülésüket nem indokolhatja az egykori *Rádió* túlzottan magas létszámának – a technikai modernizációval és a pluralizálódással párhuzamosan – elkerülhetetlen csökkentése, a pénzsűke sem. S a névsor tovább bővíthető lenne azokkal, akik bár (még?) ott vannak, de tényleges és méltó alkotási lehetőség híján. Akiktől már elvették meghatározó műsoraikat, akiket fegyelmi fenyegetnek véleményük nyílt megfogalmazása miatt. Mindenesetre semmivel sem indokolható ez a „világháborús” mértékű vér-, illetve hangvesztesség; még ha magától értetődően nem „vádolható” is valamennyiük távozásáért a mindenkori vezetés. Némelyek szép karriert csináltak másutt, más rádióban, kereskedelmi televízióban, az üzleti életben vagy éppen az államigazgatásban, számosan azonban tehetségük kibontakozásának igazi esélyétől estek el, talán örökre, ami a *Rádióra* is visszaütött. De akárhogy is: a magyar nemzeti hangzáskultúra és köznyilvánosság lett hallhatóan szegényebb a *Magyar Rádió*ból való eltűnésükkel.

Ha van felelőssége a Rádió vezetőinek (nem egyforma az 1990 utániaknak !), akkor az leginkább e roppant vérvesztesség mértékének, a hozzá vezető légkörnek az előidézése, illetve eltűrése: a 3 K, a középszerűsödés, a karaktertelenítés és a kontraszelekció humánpolitikája. Hogy tudatosságból-e vagy „csak úgy”, inerciaként, hogy politikai elfogultságból-e vagy informális utasításra, hogy személyes bosszúból-e vagy kicsinyes féltékenységből, avagy akár csak a tehetséggel szembeni figyelmetlenségből következett be mindez: most már szinte lényegtelen. Az elsődleges felelősség azonban a jobboldali politikai és médiaelit, amelyik rátelepedett a *Rádióra*, és komisszárokkal, belsős mamelukokkal, törlesztőkkel, „rajongókkal”, „megtérőkkel” vagy cinikus hatalomtechnikusokkal szövetségben szétzilálták azt az érzékeny idegszövetet, amely az évtizedek során szervesen és mégis innovatívan fejlődött.

A hallható „eredmény” minden médiapolitikai fejtegetésnél többet mond, még ha természetesen maradtak is nagy nevek, bátor utóvédharcosok, igazi tehetségek és értékes műsorok. Ők azonban többnyire elszigetelődve, egymás iránt sem nagyon szolidárisan, saját – gyakran csökkentett idejű – műsorukba zárva, elszürkülő környezetben, rossz akusztikai térben rádióznak. A pártállami időkben is vibráló rádiós műhelymunka és emberi légkör, a nagy beszélgetésektől pezsgő *citoyen* vitakultúra, az egész magyar szellemi életre roppant vonzerőt gyakorló termékeny rádiós aura – melynek egyik fő színtere és egyúttal metaforája volt a *Pagoda*, híres írók, tudósok, színészek, zeneművészek, riporterek és szerkesztők agóra-kávézója, valamint az ilyen című, „persze” fölszámolt szakmai folyóirat is – a politikai szabadság kibontakozásának másfél évtizede alatt paradox módon elszívárgott.

Ha arcokról, egyéniségekről van szó egy szellemi-kulturális műhely kapcsán, nem kerülhetjük meg azt a kérdést: mikor milyen személyzeti, humánpolitikai felfogás intézményesült és valósult meg. Ez a koncepció és gyakorlat – a történelmi keretek és korlátok közepette – maga is egyéniségfüggő: a mindenkori első számú vezető karakterén és képességein múlik. A *Magyar Rádió*nak eddigi, közel nyolc évtizedes története során a hosszabb ideig „uralkodó” vezetői között két nagy formá-

tumú, meghatározó súlyú elnöke volt: Kozma Miklós és Hárs István. Egyikük jobb-, másikuk baloldali világnézetű. Mindkettő egy-egy tekintélyelvű rendszer (korántsem szolgai) elkötelezettje, reprezentánsa, de mindkettő a Rádió – mégoly relatív – szakmai autonómiájának a kiépítője és védelmezője. Minőségérzékeny, az intézményi érdeket és értékeket elsődlegesnek tekintő személyiségek, karizmatikus vezetők, akik ugyanakkor tehetségpártiak voltak, lett is konfliktusuk belőle „fölfelé”. Nem akarnám túldimenzionálni a párhuzamot, a kétféle tekintélyelvű rendszer közé sem tenném ki a „totalitáriánizmus” egyenlőségjelét, de több mint érdekes pályájuk elmentés irányultságuként is szembetűnő analógiája. Mindketten korábban az államapparátus elitjébe tartoztak, kívülről, bizonyos értelemben ejtőernyősként kerültek a médiába, de megszerették és megtanulták, majd modernizálták azt. Hárs István ideje alatt vált a *Magyar Rádió* az ország talán legnagyobb hatású és tekintélyű kultúráközvetítő közszolgálati intézményévé, amiben persze kitűnő szakemberek is segítségére voltak, mindenekelőtt dr. Kiss Kálmán elnökhelyettes. A *Rádió* – bár nem egy botránnyal, letiltással terhelve – az egypártrendszer korlátozott és irányított nyilvánosságán belül elérhető fokozatos reformok „maximumává”, vonzó értelmiségi és kulturális alkotóműhellyé nőtte ki magát.

Hárs István ma, 80 évesen is őrzi tekintélyét a szakmában és a rádiósok immár virtuális közösségében. Rangját nem hatalmi pozíciójának, hanem emberi minőségének, az elvszerűséget és a tépelődést toleranciával és gyakorlatiassággal ötvöző habitusának, továbbá a szakembereket tisztelő igényességének köszönheti. Természetesen ő is számos dologban tévedett s korántsem csupán szocialista álmai és meggyőződése megvalósulási esélyeit illetően. Fegyelmezett pártállami vezetőként ugyanakkor többnyire magára vállalta a „balhékat”, mintsem hogy kiszolgáltatassa vétlen vagy hibázó munkatársait. Az is tünetértékű, hogy 1988 nyarán azért készítették nyugdíjba vonulásra, mert – úgymond – hagyta kicsúszni a Rádiót a párt kezéből, s utódját, Hajdu Istvánt alapvetően a „rendcsinálás” feladatával bízták meg. (Hogy Hajdu idejekorán felismerte ennek a szerepvállalásnak a lehetetlenségét és igyekezett az intézményt megvédve-beilleszteni a rendszerváltás média-, illetve rádiópolitikai keretei közé, az viszont az ő rugalmasságát és tanulékonyágát dicséri, de ez már más történet. Későbbi szerepéről pedig a fentiekben már írtam.) Mindenesetre Hárs egész rádióvezetői életműve maga is hozzájárult ahhoz, hogy az általa egyébként nem akart kapitalista rendszervisszaváltás viszonylag békésen menjen végbe, továbbá ahhoz, hogy az átmenet éveiben a *Rádió* magas színvonalon teljesített és a legszélesebb társadalmi bizalmat élvezte az ország közintézményei közül.

Epilóg?

Nosztalgiajának, visszaútnak természetesen nincs helye. Ha másként, ha kedvezőbben alakult volna is a *Magyar Rádió* médiapolitikai játéktere, valamint vezetőinek kiválasztása és sorsa, a piacgazdaság, a globalizáció, az információs társadalom és a médiapluralizmus „rendszerváltása” *szükségképpen* akkor is *leértékelte volna* az egykor monopolhelyzetű intézményt s általában a közszolgálati rádiózást. De korántsem volt törvényszerű, nem volt eleve lefutott s még kevésbé fátumos mindaz, ami történt. A *Rádió* az elmúlt 15 év során nemcsak hallgatói jelentős részét veszítette el, hanem épphogy megszerzett, néhány évig élvezett függetlenségét is. Közvetlenül vagy közvetve mindegyik parlamenti többség, illetve kormányzat felelős ezért, de leginkább az 1990–1994 és az 1998–2002 között regnálók.

Emlékeztetek arra, hogy az első ciklus idején a radikális Csurka István volt a kormánypárti médiapolitika informális mozgatója (akivel Antall József miniszterelnök is alig bírt), még ha formálisan a „szalonképesebb” Kulin Ferenc lett is a végrehajtó. Van máig ható felelőssége a baloldali és liberális pártoknak, illetve az MSZP–SZDSZ-kormánynak, hogy 1995 végén olyan médiatörvény született, „amilyen”, még ha az akkori ellenzéki pártokkal való megegyezés szándéka tiszteletre méltó is. A Fidesz-kormányzat 1998 végétől – később az Alkotmánybíróság által is törvénysértőnek minősített, de nem korrigált módon – az eredeti nyolc helyett 16 tagú rádiókuratóriumi elnökséget választatott az Országgyűléssel. A cél az volt, hogy az akkori kormánypártok és a magát ellenzékiként deklaráló MIÉP – jól érzékelhető összejátszás jegyében – 2/3-os többséggel rendelkezessenek a tulajdonosi kezelő testületben és folyamatos nyomás alatt tarthassák az rt. menedzsmentjét. „Sikerült”.

Ugyancsak jogsértő módon, a parlamenti demokrácia arcul csapásával kényszerítette ki a Fidesz-kormány 2000 februárjától a csak kormánypártiakból álló, immár négy fős, teljhatalmú csonka kuratóriumi elnökség megválasztását, amely biztosította az akkori hatalmi elitnek tetsző további személyi és szervezeti döntések „legitimítását”, 2001-ben pedig (2005. július végéig tartó hatállyal) Kondor Katalin *de facto* elnökké választását. A kontrollintézmények semmibe vételére vall, hogy a jobboldali pártpolitikusból, országgyűlési képviselőből rádiókurátorrá lett dr. Lukács Tamást tették meg „szakemberként” a „független” felügyelő bizottság elnökének, aki – mindemellett – egy jobboldali párt vezetőjeként, szövivőjeként is szerepet vállalt. A Rádió elnökének így szinte korlátlan lehetőségei nyíltak a személyzeti, a műsorpolitikai, a szervezeti és a gazdasági döntések meghozatalára, az intézmény külső kapcsolatainak és PR-jának kialakítására. Immár visszafordíthatatlanul – a 2002-es választások és kormányváltás után a kuratóriumba bekerült másik oldal bírálatai, megkésett korrekciós kísérletei ellenére is.

A jobboldali politikai erők 1990 óta hirdetik és gyakorolják azt a projektet, hogy meg kell dönteni a szerintük liberális-baloldali arculatú sajtó- és médiahatalmat, át kell alakítani az „ő” televízióik, rádióik, napi- és hetilapjaik uralta nyelvpolitikai küzdőteret, tehát úgynevezett *mediaegyensúlyt* kell teremteni és új, saját médiaelitet fölnevelni, helyzetbe hozni. De legalábbis saját „polgári-nemzeti médiát” kell létrehozni – alternatívaként. Mindez a tulajdonosi-hatalmi szerkezet és arculat gyökeres átalakítását jelentené. Nem akarok belemenni annak a részletes vitatásába, hogy igaz-e a „balliberális hegemoniára” vonatkozó kiinduló tézis (nem igaz!), s hogy mit jelentene, milyen abszurdítás lenne a közszolgálati média politikai kettévágása, bár értem és részben megértem indokaikat. Az azonban tény, hogy az önmagát *a nemzetiként* deklaráló, „két Magyarország”-ot vizionáló politikai jobboldal – kormányon vagy ellenzékben – meglehetősen eredményességgel dolgozik ezen az áthangoláson. Teszi ezt a közpénzt nem kímélve, korlátlanul terjesztve rágalmakat, hazugságokat, harsány és harcias médiabrigádokat futtatva, Illyés Gyula metaforájával: „magán-szorgalmú kutyák”-at hergelve – s mindebben persze olykor megvan a liberális és baloldali médiapolitika közvetett felelőssége is. Ha magántulajdonú intézményekről lenne csak szó, akár még „rendben” is lehetne a „saját”, jobboldali arculatú médiumok létrehozásának igénye, ám állami pénzből létrehozott alapítványok, illetve a törvény védte közszolgálati intézmények esetén ez több, mint elfogadhatatlan.

Privát beszélgetésekben egyes jobboldali politikusok, rádiókurátorok alkalmassint elfogadják a *Magyar Rádió* műsorpolitikai egyoldalúságaira vonatkozó kritikák

nagy részét, de hozzáteszik: „legalább” a *Rádió* lehessen az övék, így van némi „médiaegyensúly”, mondván: „úgyis a tiétek a köztévé, a három kereskedelmi tévé, a vidéki napilapok zöme és a *Népszabadság*”. Hogy mi kié, azon lehetne vitatkozni. Nekem baloldali létemre sem kellene baloldali *köztelevízió és közrádió*. „Csak” színvonalas és tárgyilagos, elfogulatlanul kritikus és vonzó, elemző és szórakoztató. Korszerűen nemzeti és európai.

A közpénzekből működtetett *Magyar Rádió* ma nem kormányfüggő (ennyiben teljesültek a 15 évvel ezelőtti vágyak). Ám nem is független és szabad, hiszen – legalábbis tájékoztató és politikai műsorainak nagy részével – jobboldal-függő, (pillanatnyilag éppen) ellenzéki szócső (ennyiben viszont nem valósult meg az egykori és az 1996-os törvényi célkitűzés). De nem is önmagában a *politikai függetlenség* hiánya a Magyar Rádió Rt. fő problémája, hanem – ettől persze elválaszthatatlanul – a *minőség, a hallgatóság és a megújulási képesség elvesztése*. Találónak bizonyultak Kéri László keserű iróniával fogalmazott 2004-es tavaszi sorai:

„Elmozdítani a közszolgálati rádió és televízió elnökét legalább olyan nehéz, mint helyettük újat találni. Ha nem lop, csal, sikkaszt (s azt is nyilvánvaló módon), akkor maradhat, hiszen a vezetett intézmény szétesése, szakmai lezüllése nem elegendő ok eltávolítására. Miként szembetűnő politikai elfogultsága sem az. Mert ami az egyik tábor számára vérlázító, az a másik fél esetében éppen annak a bizonyítéka, hogy az illetőt minden áron meg kell védeni.” (Kéri László, 2004: 86).

A 400-at meghaladó televízió és a 170 körüli rádióadó Magyarországon, az elüzletiesedés, a bulvárosodás globális folyamatai közepette nem könnyű helytállni egy tiszteletre méltó hagyományú, de egyúttal nagy tehetetlenségi nyomatékú, költséges és a politika hullámvásárait kitett közszolgálati intézménynek. Arra, hogy legyen újabb – legalább – 15 *valódi* éve, még sincs más esély, mint hogy *egyidejűleg* állítsa helyre szakszerű, törvényes működését, korrigálja műsorpolitikai elfogultságait és gyökeresen újuljon meg hangvételében, infrastruktúrájában, nemzeti-közszolgálati küldetésében, színvonalában.

Irodalom

- Ágh Attila (2002) Médiavilág Magyarországon. In: Enyedi Nagy Mihály & Polyák Gábor & Dr. Sarkady Ildikó (szerk.) *Magyarország. médiakönyve 2002*. Budapest: ENAMIKÉ.
- Bajomi László Péter (2000) *Közszolgálati rádiózás Nyugat-Európában*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó.
- Bajomi-László Péter (2001) *A magyarországi médiaháború*. Budapest: Új Mandátum, 2001.
- Bajomi-László Péter (2002) Az Orbán-kormány és a média autonómiája. *Népszabadság*, március 13. 12. p.
- Bajomi-László Péter (2004) *Sajtó, szabadság. Médiapolitikai alternatívák*. Székesfehérvár: Kodolányi János Főiskola.
- Barát József (2002) Magyar Rádió: hang – szálak. *Népszabadság*, november 23.
- Bolgár György (2000) *Beszéljünk meg!* Budapest: Magvető Könyvkiadó.
- Császi Lajos (2003) A média tabloidizációja és a nyilvánosság átalakulása. *Politikatudományi Szemle* 2. sz.
- Farkas Zoltán (1990) Hadijelentés. Harcok a sajtó körül – Adalékok egy vitához. *Mozgó Világ*, 7. sz.
- Farkas Zoltán (1991) Hadijelentés II. Újabb harcok a sajtó körül. (A brit kapcsolat.) *Mozgó Világ* 7. sz.
- Farkas Zoltán (1993) Búcsú az egykorvult céhtől. *Népszabadság*, december 24.

- Farkas Zoltán (1997) Médiaháborúból médiaválságba? In: Kurtán Sándor–Sándor Péter–Vass László (szerk.) *Magyarország politikai évkönyve 1997*. Budapest: Demokrácia Kutatások Magyar központja Alapítvány.
- Gálik Mihály (1997) Van törvényünk... *Jel-Kép*, 1. sz.
- Gálik Mihály (2000) *Médiagazdaságtan*. Budapest: Aula.
- Gálik Mihály & Horvát János & Sente Péter (2003) Szakértői vitaanyag egy új médiatörvény koncepciójához. In: Enyedi Nagy Mihály & Polyák Gábor & Dr. Sarkady Ildikó (szerk.) *Magyarország médiakönyve 2003*. Budapest: ENAMIKÉ.; www.kancellaria.gov.hu/media_vitaanyag; Vita egy új médiatörvény-koncepcióról (2003) Sente Péter, Agárdi Péter, Bayer Judit, Cseh Gabriella, Gellért Kis Gábor, Haraszi Miklós, Molnár Péter, Nahlik Gábor, Szalai Annamária, Szekfü András írásai. *Médiakutató*, tél.
- Gallup-jelentés a Magyar Rádió műsorainak fogadtatásáról*. Magyar Gallup Intézet, 1998-tól folyamatosan, havonta.
- Gellért Kis Gábor (2002) A szóértés esélytelensége. *Élet és Irodalom*, augusztus 9.
- Gellért Kis Gábor–Dr. Ballai Éva (2003) A köznyilvánosság működéséről szóló törvény koncepciója. Szakmai vitaanyag. In: Enyedi Nagy Mihály & Polyák Gábor & Dr. Sarkady Ildikó (szerk.) *Magyarország médiakönyve 2003*. Budapest: ENAMIKÉ.
- Göllner András (2002) A bokszeccs. Adalékok a polgári médiaegyensúly fogalmához. *Magyar Hírlap*, augusztus 24.
- Györfy Miklós (2004) „Ez egy nagy összjáték volt” Rádai Eszter interjúja. *Médiakutató*, nyár
- Györfy Iván (2003) Hallgatni arany. A közszolgálati rádió egy éve (2002. nyár–2003. ősz). In: Enyedi Nagy Mihály & Polyák Gábor & Dr. Sarkady Ildikó (szerk.) *Magyarország médiakönyve 2003*. Budapest: ENAMIKÉ.
- György Péter (1998) *A digitális éden*. Budapest, Magvető Könyvkiadó.
- György Péter (1999) Ismétlődő vagy új médiaválság. *Élet és Irodalom*, február 5.
- György Péter (2003) A mélypont. Televíziózás Magyarországon. *Filmvilág*, 5. sz.; www.filmvilag.hu/
- György Péter (2003) Közszolgálat a globális technokultúra korában (a Magyar Rádió lehetséges stratégiája). Készült a Magyar Rádió Közalapítvány kuratóriumának megrendelésére. *Kézirat*, Budapest, január.
- Győri László (2004a) A tízéves háború. *168 Óra*, március 4.
- Győri László (2004b) Kondor Katalinnak, a Magyar Rádió elnökének. *Népszabadság*, július 13.;
- Kondor Katalin (2004) válasza és Győri László viszontválasza. *Népszabadság*, július 27.
- Hajdu F. András (2001) A szerda reggeli szokásos. *Élet és Irodalom*, december 7.
- Halmi Gábor (2002) *Kommunikációs jogok*. Budapest: Új Mandátum Kiadó.
- Hargitai Henrik (2000) Magyar rádiók a hálózaton. A hazai internetes rádiózás első 5 éve. *Magyar Média*, 4. sz.; www.muosz.hu
- Horvát János (2003) Mélyrepülés. *168 Óra*, április 30.
- Kenedi János–Mihancsik Zsófia (1993) „Új időszámítás” a Magyar Rádióban. *Magyar Hírlap*, június 3.
- Kéri László (2000) *Hatalmi kísérletek. Kormányok, politika, média 1989 és 2000 között*. Budapest: Helikon Kiadó.
- Kéri László (2003) Nyilvánosság az új évtized elején. In: Enyedi Nagy Mihály & Polyák Gábor & Dr. Sarkady Ildikó (szerk.) *Magyarország médiakönyve 2003*. Budapest: ENAMIKÉ.
- Kéri László (2004) A Medgyessy-kormány és a médiapolitika – félidei számvetés. *Médiafüzetek* 1. sz., május.
- Kondor Katalin (2004) „A magam részről mindent megteszek.” Szöcs Zoltán interjúja a Magyar Rádió elnökével. *Magyar Fórum*, július 22.
- Lázár Guy (1990) Mi legyen a Rádióval? *Élet és Irodalom*, szeptember 21.
- Lévai Béla (1992) *A rádió és a televízió krónikája 1986–1990*. Budapest: Magyar Rádió.
- A Magyar Rádió Közalapítvány éves beszámolója a Magyar Köztársaság országgyűlése számára 1997–2003*.
- A Magyar Rádió hallgatottságának alakulása 1998–2004*. Budapest, Szonda Ipsos, 2004. április.

- Matkó István, szerk. (2002) *Viharjelzés a Rádiófrontról*. Budapest: M&H Communications Intelligence Unit, április.
- Mihancsik Zsófia (2003) A pikszis [A Bolgár György-ügy]. *Magyar Narancs*, november 13.
- Molnár Péter (2001) Gyűlöletbeszéd Magyarországon. *Élet és Irodalom*, október 26.
- Molnár Péter (2002) A független közmédia létrehozásának kudarca Magyarországon. *Élet és Irodalom*, november 8.
- Monori Áron (2004) Kampány és közszolgálat. *Élet és Irodalom*, július 30.
- Ormos Mária (2000) *Egy magyar médiavezér: Kozma Miklós*. Budapest: PolgArt Könyvkiadó.
- Pokol Béla (1995) *Médiahatalom*. Budapest: Windsor Kiadó.
- Rádai Eszter (2002) „A Magyar Rádióban mostanság macskákat etetnek.” Lugosi Viktória interjúja. *Mozgó Világ*, 3. sz.
- Simkó János (2000/2001) Ténysebesség, hangrobbanás. A médiatérkép változásai 1990 és 2000 között. *Monitor*, 2000. december–2001. január.
- Simkó János, szerk. (1995) RÁK Riport [Tanulmányok a Magyar Rádió korszerűsítéséről.] *Kézirat*. Budapest: Magyar Rádió, június.
- Sükösd Miklós (1992) Médiaháború Magyarországon. A kormány és az MDF médiapolitikája 1990–1992. *Mozgó Világ*, 10. sz.
- Sükösd Miklós (1993) Az alternatív nyilvánosság. *Mozgó Világ*, 11. sz.
- Sükösd Miklós (1996) Információsabadság, pénz és hatalom – az állami és a nonprofit szektor. *Mozgó Világ*, 9. sz.
- Sükösd Miklós–Csermely Ákos, szerk. (2001) *A hír értékei. Etika és professzionalizmus a mai magyar médiában*. Budapest: Média Hungária Könyvek.
- Szente Péter (2002) Közszolgálati kútmérgezés. *Népszava*, augusztus 9.
- Szente Péter (2004) Liberális médiapolitika. *Médiafüzetek* 1. sz.
- Szirányi János (2004) A Magyar Rádió zenei műsorpolitikájáról az 1980-as évektől napjainkig. *Kézirat*, február.
- Szirányi János (2004) Médiapolitika belülről és kívülről. (A Magyar Rádió a politika sodrában.) *Médiafüzetek*, 1. sz.
- A Szonda Ipsos–GfK Hungária Rádió Navigátor 2004. júniusi adatbázis az országos rádiók hallgatottságáról. Közreadja a DSH médiavállalat 2004 júliusában: www.dsh-online.hu/1
- Terestyéni Tamás (2003) Vizsgálat a „Vasárnapi Újság” című rádióműsorról. *Médiakutató*, tavasz.
- Terestyéni Tamás, szerk. (1995) *Közszolgáltatóság a médiában. Ábránd vagy realitás?* Tanulmányok. Budapest: Osiris/MTA-ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport.
- Terestyéni Tamás, szerk. (1997) *Médiakritika. Tanulmányok a média kritikai megközelítéseinek témaköréből*. Budapest: Osiris/MTA-ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport.
- Vámos György (2004) Rádiósirató. *Kézirat*, február.
- Varsányi Gyula (2000) A nyomtatott sajtó, a rádiózás és a televíziózás Magyarországon. In: Enyedi György (szerk.) *Magyarország az ezredfordulón. Ország tanulmány*. Budapest: CEBA Kiadó.
- Vásárhelyi Mária (1997) A vanás ára. *Élet és Irodalom*, április 18.
- Vásárhelyi Mária (2002) A kulturális káosz szerencselovagjai. *Élet és Irodalom*, február 1.
- Vásárhelyi Mária (2002) Médiahasználat, tájékozási szokások, médiumok presztízse. In: Terestyéni Tamás (szerk.) *Magyarországi médiumok a közvélemény tükrében*. Budapest: ORTT.
- Vásárhelyi Mária (2004) Búcsú a médiától. *Élet és Irodalom*, május 7.
- Vita a nemzeti televíziózásról a Népszabadság hasábjain: Pálkás József: A nemzeti televíziózás esélyei. 2003. november 19.; Horvát János: Nemzeti vagy párttévé? 2003. december 11.; Zsolt Péter: A hibákat ott kell keresni, ahol vannak. 2003. december 11.
- Závecz Tibor (1999) Főszerepből karakterszerep. (A média presztízse a magyar lakosság körében 1988 és 1998 között. In: Sárközy Erika (szerk.) *Rendszerváltás és kommunikáció*. Budapest: Osiris Kiadó–Erasmus Intézet.
- Zöldi László (2004) Méz és korbács – Az Orbán-kormány médiapolitikája. *Médiafüzetek* 1. sz.
- Zsolt Péter (2002) Média a sajtószabadság korában. *Népszabadság*, április 12.
- Zsolt Péter (2004) Ördögi kör. *Élet és Irodalom*, április 2.

- Köszönöm továbbá mindazoknak a rádiósoknak és rádiózóknak a véleményét, kiegészítéseit, akik hozzájárultak tanulmányom véglegesítéséhez.
- A tanulmány szerzőjének a témakörbe vágó írásai, dokumentumai
- Mitől nemzeti a Rádió? *Új Fórum*, 1989. 11. és 12. sz.
- A magyar rádiózás és a kultúra. Készült a Gazdaságkutató Intézet megrendelésére. *Kézirat*, 1991. augusztus.
- Rádiós „még” és „már”. Varsányi Gyula interjúja. *Kultúra és Közösség*, 1998. 1.
- „A Rádió még mindig nem jutott túl az átalakulás kínjain.” Soltészky Tibor és Vándor Ágnes interjúja. *Pagoda*, 1999. 11–12.
- „A megfélemlítés légkörét mindennap tapasztalom”. Györffy Iván interjúja. *Mozgó Világ*, 2000/3.
- Végjáték a Magyar Rádióban. *Népszava*, 2000. szeptember 6.
- Jubileumi rombolás, avagy a hatalom akarása. A hetvenöt éves Magyar Rádió az ezredfordulón. *Monitor*, 2000. december–2001. január, I. évf. 3. sz.
- Kultúra és média a magyar ezredfordulón*. Pécs: PTE TTK FEEFI, 2002.
- „24 óra alatt repültek?” *Népszabadság*, 2002. július 29.
- Érvek és perek a Rádió körül. *Népszava*, 2002. november 8.
- Vaklárma harangszóval. Esettanulmány a rádiós Déli harangszó körüli műbalhéről és egy valódi konfliktussorozatról. *Mozgó Világ*, 2002. 11. sz.; www.mozgovilag.hu
- Búcsú a Bródy Sándor utcától? Avagy a közszolgálati rádiózás alternatívája. In: Enyedi Nagy Mihály & Polyák Gábor & Dr. Sarkady Ildikó (szerk.) *Magyarország médiakönyve 2002*. Budapest: ENAMIKE; www.mediakonyv.hu
- Ki bünteti a Magyar Rádiót? *Népszava*, 2003. okt. 14.; www.nepszava.hu
- Glosszák Gálík Mihály, Horvát János és Sente Péter 2003. nyári médiatörvény-koncepciójának margójára. *Médiakutató*, 2003. tél.
- A médiapolitika kétszer három hónapja (2003 őszétől–2004 tavaszáig). Szakértői tanulmány a Miniszterelnöki Hivatal Stratégiai Elemző Központja számára. *Kézirat*. Budapest, 2003. november.
- Honnan hová? Avagy: veszélyben van-e a nemzeti kultúra az új évszázad elején, s ha igen, mi veszélyezteteti? In: Ördögh Szilveszter (szerk.) *Magyar jelentés-árnyalatok*. Budapest: Kosuth Könyvkiadó – XXI. Század Társaság, 2004.
- A magyar baloldali médiapolitika (azaz médiafelfogás) paradoxona. *Médiafüzetek*, 2004. 1. sz.

A Dráva vízenyős ártere

FILÓ CSILLA

Értékek, értékválasztások. Értékes választások?

Lokális beruházások az emberi erőforrásokba az Ormánságban

Dolgozatomban az ormánsági kistérség társadalmi, gazdasági fejlesztési lehetőséget, a lehetőségek kihasználását vagy ki nem használását szeretném bemutatni néhány fejlesztési projekten keresztül, melyek meghatározóak voltak az elmúlt évtizedben a térség életében, fejlődésében és abban, hogy a XXI. század elején a tudásalapú társadalom korában az ott élő emberek szinte reménytelenségre vannak ítélve, vagyis a „periféria perifériáján” [Tóth J 1996] élnek.

Ilyenkor mindig felmerülnek kérdések, hogy kinek, vagy minek róható fel a mára kialakult helyzet, miért nem történtek fejlesztési folyamatok, amelyek felzárkózást hoztak volna a kistérségnek. Miért nem korszerű fejlesztési módszerekkel indukálták a folyamatokat? Ilyen és ehhez hasonló kérdéseket tehetünk fel, de ez az idő már nem a kérdések feltevésének az ideje, hanem a megfontolt megtervezett térség és társadalomfejlesztésnek az időszaka kell, hogy legyen.

E fejlesztések meghatározó eleme, hogy bármilyen társadalmi fejlődés, csak a különböző területek egymással kapcsolatban álló, egymásra vonatkoztatott együttes mozgásával érhető el. Nem lehet eredményes egyetlen olyan fejlesztési stratégia, amely nem számol a szellemi szféra, a humánerőforrások adott minőségével és fejlesztési lehetőségével.

Az előttünk álló évszázad, azzal, hogy az információk továbbításának és raktározásának, valamint a kommunikációnak eddig ismeretlen eszközeit vonultatja fel előttünk, kettős feladat elé állít bennünket. Ezért a humánerőforrás fejlesztésnek kitartóan és hatékonyan kell egyre több, a kognitív civilizációhoz alkalmazkodó ismeretet és szakértelmet közvetíteni, mivel a jövő ezt igényli. Egyidejűleg azonban az oktatásnak kell megtalálnia és kijelölnie azokat a pontokat is, amelyek alapján megtanulunk gazdálkodni az információval, és ki kell jelölnie az egyén és a közösségi fejlődés útját is. Amennyiben ez nem történik meg, felmerül annak a kockázata, társadalmunk széttagozódik: lesznek, akik a dolgok értelmezésére, és lesznek, akik a dolgoknak csak a felhasználására képesek, illetve lesznek olyanok is, akik marginalizálódnak; vagyis a társadalomban elkülönülnek azok, akik tudnak, azoktól, akik nem tudnak. A kognitív társadalom számára az e csoportok között fellépő eltávolodás csökkentése az igazi tét.

Az elmúlt években azt kutattuk, hogy van-e jelentősége a kognitív társadalmi pozíciónak a versenyképesség és a fejlettség regionális különbségeinek alakításában, vagyis értelmezhető-e új területi egyenlőtlenségi tényezőként a tudásalapú társadalmi fejlettség. Mára ez a kérdés úgy hangzik, hogy milyen volumenű lemaradást okoz, ha az egyes személyek és ennek következményeképpen bizonyos régiók nem birtokolják azokat a kompetenciákat, amelyek nélkülözhetetlenek ahhoz, hogy hatékonyan és innovatívan be tudjanak kapcsolódni a XXI. század kultúrájába.

Az az általánosan elterjedt nézet, mely szerint a gazdaság és a kultúra két különböző területe a társadalomnak, igen felületes. Ez az elképzelés nem veszi figyelembe azt, hogy a kulturális élet virágzása a társadalomban az egyik legfontosabb dolog, ha nem a legfontosabb forrása mindenféle gazdaságnak. A gazdaság belső fejlődése a kultúra életerejétől függ. A kultúra az, amely a gazdaságot működteti, nem pedig fordítva.[Bendixen 1995]

A kultúra nemcsak értékekből, életmódból áll, hanem anyagi világból is, s a jelen viszonyai között innovatív, újat alkotó emberi kompetenciákból.

E kompetenciákat kialakításának eszköze az emberi erőforrások fejlesztése. Korábban e fejlesztési folyamatot úgy tekintették, mint annak a tudásnak és képességeknek a megszerzése, ami bizonyos munkakörök betöltéséhez szükségesek annak érdekében, hogy a munkaerő hatékonyabban eredményesebben tudja a feladatokat elvégezni. Mára ez a fogalom sokkal tágabb értelmezést nyert.

A humán erőforrás fejlesztés alapjául szolgál két egyformán fontos célnak az egész életen át tartó tanulás terén: a tevékeny állampolgárságra képzés támogatása valamint a foglalkoztathatóság elősegítése. A tevékeny állampolgárságra képzés középpontjában az áll, hogy az emberek részt vesznek-e, és ha igen, hogyan a társadalmi és gazdasági élet minden területén, ennek során milyen esélyekkel és kockázatokkal kell számolniuk, és ennek következtében milyen mértékben érzik úgy, hogy ahhoz a társadalomhoz tartoznak, amelyben élnek, és annak alakításába beleszólásuk van.

A legtöbb ember számára életük nagy része során a fizetett munka jelenti a függetlenség, önbecsülés és jólét alapját, és ezért a fizetett munka kulcsfontosságú az emberek általános életminősége szempontjából.

A foglalkoztathatóság – a képesség egy állás megszerzésére és megtartására – nemcsak a tevékeny állampolgárság alapidimenziója, hanem ugyanilyen döntő feltétel az „új gazdaságban” a teljes foglalkoztatottság elérése és a lakókörnyezete versenyképességének és jólétének fokozása érdekében. A foglalkoztathatóság és a tevékeny állampolgárság egyaránt a megfelelő, naprakész tudás és készségek függvénye, általuk válik lehetővé a gazdasági és társadalmi életben való részvétel és az ahhoz való hozzájárulás.

A fent leírt néhány, mára már a kognitív társadalmi tudatban általánosságnak számító gondolat tükrében bemutatom az Ormánság kistérséget és azokat a fejlesztési koncepciókat, stratégiákat, amelyeket az utóbbi évtizedben készített a térség szakértők bevonásával.

A térség földrajzi és gazdasági bemutatása

Ez a táj – a Dráva ártere – vizes, mocsaras, lápos vidék volt. Első lakói a vizenyős területekből kiemelkedő „ormákra” építkeztek. Falvaik együttese így alkotta meg az Ormánságot. Az Ormánság hazánk történelmi kistája. Határmentisége elzárta a gazdasági fejlődés gyors folyamataitól – ugyanakkor ennek révén megőrizte táji, természeti, néprajzi, építészeti értékeit. Az itt barangoló turista az érintetlen természet és az érintetlen múlt örökségével találkozik.

Az Ormánságban évszázadokon át református magyarok éltek. Festett kazettás templomaik az ősi magyar jelképrendszer legszebb elemeit hordozzák, az ormánsági kultúra forrás szerepét biztosítják.

Az itt élő magyarság szoros kapcsolatot tartott fenn a Drávazug horvát falvaival. Ma a baranyai horvát falvak az élet sok területén kapcsolódnak az Ormánsághoz, ugyanakkor megőrizték nemzetiségi hagyományait, nyelvüket, viseletüket is.

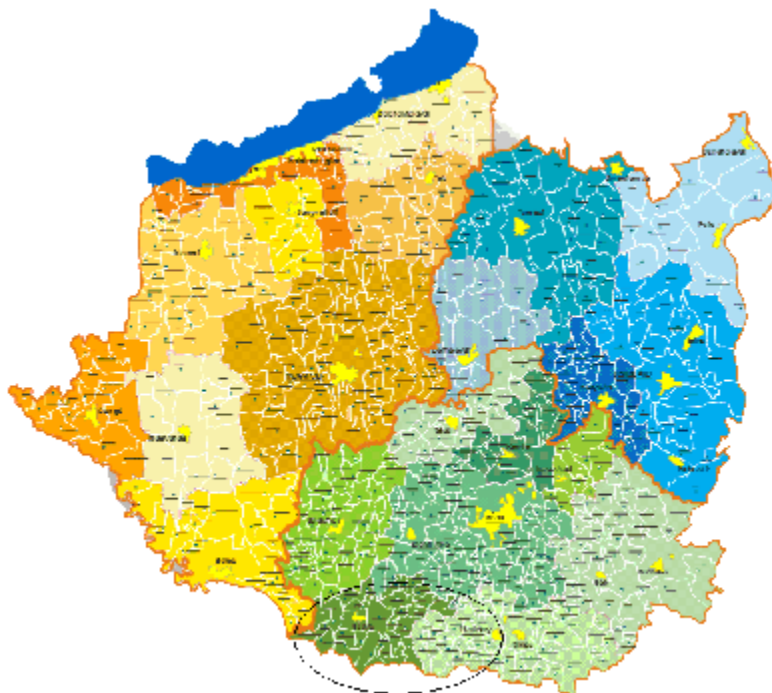
A térség lakosságának egy része roma. Falvaik sajátos kultúra jegyeit viselik, lakói az ősi cigány mesterségek művelése mellett napjaink életlehetőségeivel keresnek kapcsolatot. A sellyei (Ormánság) kistérség Baranya megye déli részén található. A sellyei kistérség területe 570 km², néprajzilag 47 település valamint a térségfejlesztési programokba bekapcsolódott 5 község alkotja. A 21.000 fős kistérség egyetlen városa a 3.300 lelket számoló Sellye, mely központi funkciót tölt be az oktatás, a kultúra, az egészségügy és a foglalkoztatás terén is.

Településszerkezet, népesedési jellemzők

A kistérséget az elaprózódott településszerkezet jellemzi, ahol a falvak lélekszáma igen alacsony. A megyében ez a kistérség, ahol az aprófalvak aránya meghaladja a 90%-ot.

A népességfogyás, mint az ország legtöbb területét, e kistérséget is jellemzi. A népességet illetően az Ormánságban a kedvezőtlen folyamatok már hosszú évtizedekkel korábban megindultak.

1949 után intenzív, gyors elvándorlás kezdődött, amikor a területet határsávvá nyilvánították, s mint ilyen, nem részesülhetett központi fejlesztési forrásokból. A terület elvesztette népességének egyharmadát, de valójában a veszteség jóval nagyobb volt, hiszen a fiatal generáció, az ambiciózusabb, kreatívabb vagyonosabb réteg hagyta el a térséget, s helyükre alacsony műveltségű, a térségtől eltérő viselkedésmintájú lakosság települt be.

Az Ormánsági kistérség a dél-dunántúli régióban

Gazdasági jellemzők

A KSH a kistérségek fejlettségi különbségeit vizsgálva a kistérséget a legrosszabb kategóriába, a lemaradó kistérségek közé sorolta. Az Ormánság egyike az ország kilenc leghátrányosabb kistérségének. Az infrastrukturális hiányokon túlmenően iparral, komolyabb gazdasági bázissal nem rendelkezik, intézményrendszere gyenge, s az adott földrajzi elhelyezkedés rossz mezőgazdasági adottságokkal, fejletlen gazdálkodási és művelési kultúrával párosul.

A gazdaság fejletlensége valamint az aprófalvas településszerkezet a foglalkoztatottságra is rányomja bélyegét. A kistérségben folyamatosan 30% körüli a munkanélküliségi ráta. Az itt élők elhelyezkedését az is nehezíti, hogy a munkanélküliek nagy része alacsony iskolai végzettségű, jó része csak 8 általánost (vagy még annyit sem) végzett. A térségben jellemző a kvalifikált réteg elvándorlása egyrészt a munkalehetőség, másrészt az életszínvonalbeli különbségek miatt.

A közlekedési infrastruktúra fejletlensége komoly akadályát képezi a gazdaság fejlődésének. A térség közúthálózatának hossza jó ideje gyakorlatilag változatlan, a legszükségesebb felújítások mellett állaga folyamatosan romlik. Az Ormánságban például első illetve másodrendű főút egyáltalán nincs. A térség vasúti megközelítését mellékvonalak biztosítják. Az Ormánságban vasúti szállítás több szakaszon korlátozott tengelynyomású, jelentős távolságon 20 km/ó pályasebességgel történik.

Természeti környezet, a Duna-Dráva Nemzeti Park

A Dráva-menti terület sajátos élővilága, különösen növényvilága növényföldrajzi elhelyezkedésére vezethető vissza. A Dráva holtágai melletti eredeti formában megmaradt élőhelyeken olyan különleges fajok is fennmaradtak melyek a világon, más helyen már nem lelhetők fel. A terület értékeit felismerve a környezet és területfejlesztési miniszter a 7/1996. (IV. 17.) KTM rendeletével védetté nyilvánította a területet, és e rendelettel létrehozta a Duna-Dráva Nemzeti Parkot. A kedvező adottságok ellenére a térség idegenforgalma kedvezőtlen képet mutat. Ennek egyik fő oka az elzártság.

Mezőgazdaság, ipar

Az ágazatban a nagyüzemi gazdálkodás általános válsága tapasztalható. A rendszerváltozás utáni első évtized hüen tükrözi a korábbi és egyben a kormányzati szándékokat az agrárium átalakulásával kapcsolatban. A térségben az országos átlagnál sokkal rosszabb körülmények alakultak ki. A szántóföldek minősége nem éri el a 10 AK/ha átlagot sem. A volt agrár nagyüzemek néhány kivételtől eltekintve tönkrementek. Az elmúlt időszakban, az egész térségben komoly befektetés, beruházás nem történt mely a térség foglalkoztatási gondjain enyhített volna. A fenti kényszerhelyzet miatt így a termőföld maradt az egyetlen, mely a térség lakossága nagy részének megélhetését biztosítja.

A mezőgazdasági alaptervekenységet tekintve a megtermelt termékek meghatározó részét már családi gazdaságok állítják elő. Az eltelt időszakban az ormánsági dinnye jó ízét, zamatát már az ország megismerhette.

A sellyei kistérségben az ipar soha sem volt meghatározó.

Kereskedelem

A térség aprófalvas településszerkezete a kereskedelmi ellátás szempontjából is nehézségeket okozott. A rendszerváltást megelőzően normatív állami támogatással volt csak megoldható az alapellátás biztosítása e térség kistelepüléseinek. A rendszerváltást követően ugrásszerűen megnőtt a kereskedelemben a kényszervállalkozások száma, így ebben a térségben is.

A térség országon belüli elhelyezkedése, az elhúzódozó délszláv válság, mind abban az irányban hatottak, hogy a multinacionális cégek logisztikai útvonalai elkerülték a térséget. A térségben működő kereskedelmi vállalkozások, és magánvállalkozók tevékenységére rányomja bélyegét a térségre jellemző, az országos átlagos ki-magaslóan meghaladó munkanélküliség, illetve az ebből eredő vásárlóerő hiánya. Ezért napjainkra már tendenciaként jelentkezik, hogy a korábbi kényszervállalkozók a kistelepüléseken egymást követően zárják be üzleteiket, egyre több település néz szembe a helyi bolt hiányából adódó ellátási problémákkal.

Munkaerőpiaci helyzet

A foglalkoztatás a szocializmus időszakában főként a nagyüzemi gazdálkodásra korlátozódott. E mellett sok térségi munkavállaló talált munkát a megyeszékhelyre települt vállalatoknál. A rendszerváltás utáni időszakban a gazdasági helyzet általános romlásának első vesztesei az ingázók voltak, de a termelőszövetkezetek jó része is felszámolásra került. Néhány kistelepülésen működnek gazdasági társaságok, s a kereskedelem és szolgáltatás területén megnőtt a vállalkozók száma, de a társaságok sűrűsége alacsonyabb az országos átlagnál és a területi elosztást tekintve az átlagnál koncentráltabban jelenik meg.

A nem jogi személyiségű gazdasági társaságok és az egyéni vállalkozások a térségben elsősorban vannak jelen, foglalkoztatási szempontból nem meghatározóak, és főként a kereskedelemben és a szolgáltató ágakban találhatók. A mezőgazdaság területén a vállalkozási jelleggel működő gazdálkodás egyre nagyobb teret hódít, de a foglalkoztatottsági szint jelentős növekedését ez még nem eredményezte.

Összességében a körzet az ország azon térségei körébe tartozik, amelyekben a legnagyobb foglalkoztatók a jellemzően költségvetési forrásokból működő szolgáltatások, vagyis a közigazgatás, az oktatás és az egészségügy.

Megállapítható, hogy az elmúlt egy év alatt ellentétes folyamatok zajlottak le a kistérségben. Azokban a régiókban, ahol eddig is magas volt a munkanélküliségi mutató, tovább romlott a helyzet, míg a viszonylag kedvezőbb helyzetű körzetekben javulás következett be.

Baranya megyében a legkritikusabb helyzetű térség a sellyei, a munkanélküliségi ráta értéke az előző évben átlagosan 29,3% volt, amely az idei évben 3,2 % ponttal tovább romlott.

Figyelmeztető jel a bejelentett munkaerő-igények és a foglalkoztatni kívánt létszám iskolai végzettség szerinti megoszlása, mivel a kereslet elsősorban alacsony iskolai végzettségű, kvalifikálatlan munkaerőre és az alacsony jövedelmet ígérő munkahelyekre koncentrálódik.

A feltárt jellemzők alapján megállapítható, hogy a KSH nem véletlenül sorolta a kistérséget a leszakadó régiók sorába. A társadalmi, gazdasági elemzések után a térség fejlesztési koncepcióit vizsgálva egyértelműen kitűnt, hogy a rossz ökonomiai

mutatók mellett a legnagyobb probléma, hogy az adott lehetőséget sem tudja a térség kihasználni a megfelelő humánerőforrás háttér hiányában.

Az elmúlt 10 év térség- és területfejlesztési projekteket elemezve arra a megállapításra juthatunk, hogy minden jó szándék ellenére a kistérség kimondva kimondatlanul, de a saját tudatlanságának csapdájába esett bele.

A fejlesztési projektek bemutatása

E fejezetben válogatás nélkül felsorolom az 1995 – 2002 között alkalmazott projekteket, amelyek prioritást élveztek a térség fejlesztésében.

- 2002. Projekt a 67. sz. főút országhatárig történő meghosszabbításáért
- 2002. Az Ormánság erdészeti értékeinek védelme
- 2001. „Életfa projekt” – a kistérség stratégiai céljainak meghatározása és fejlesztési projektjeinek kidolgozása a lakosság bevonásával
- 2001. Gyógy és fűszernövény térségi menedzser
- 2000. A térség vasútvonalán történő személyszállítás fenntartása
- 2000. Közúti fasorok kivágásának mérséklése
- 2000. Közvilágítás korszerűsítése
- 2000. Drávai Kishajós vizitturizmus
- 1999. Dél-Dunántúli Régió Kistérségi Társulásainak felkészítését szolgáló képzési programcsomag és helyzetfeltárás elkészítése az EU SAPARD program követelményeinek megfelelő programok kialakításának, fogadásának és megvalósításának érdekében
- 1999. Duna-Dráva Nemzeti Park idegenforgalmi hasznosítása
- 1997 – 2003. Közmunkaprogramok
- 1998. Erőforrástérkép
- 1997. Az agrár-környezetvédelem
- 1997. Országos Területfejlesztési és Területrendezési Információs Rendszerbe belépés
- 1997. Termékpályás szövetkezet megvalósítási tanulmány
- 1996. Civil szerveződések erősítése
- 1995. Teleház
- 1995. Erdősítés

Látható, hogy a megvalósult projektek között nem nagyon találunk olyan programot, amely a humánpotenciál javítását, vagyis az emberi erőforrások fejlesztését tűzné ki célul. Az láthatjuk, hogy a kistérség is beleesett abba a fejlesztési csapdába, melyet a 90-es években a legtöbb kistérség is követett, hogy látványos (telefon, közvilágítás) beruházási programokkal próbálták a fejlesztők rátermettségüket bizonyítani, vagy közmunkaprogramokkal kiváltani a szociális ellátásokat, amelyről a térség lakossága elhitte, hogy komoly fejlesztési projektek vannak kilátásban. Persze nem volna szép, ha ezen igyekezeteket nem értékelnénk, csak arra szeretnénk rávilágítani, hogy az elmúlt időszak fejlesztési programjai mennyivel hatékonyabbak lettek volna, igaz nem látványosak, hiszen a megszerzett kompetenciákat nem lehet „kiállítani” a falvakban, mint fejlesztési attrakció, és egyik napról a másikra nem lehet átváltani a megszerzett készségeket kenyérre és tejre, de a jövő fejlődésének alapja kellene, hogy legyen a kreatív tudás, az információk hasznosítása, amely az ott élő lakosság életminőségén is változtatni tudna).

-
-
- A térség- és vidékfejlesztés általánosan megfogalmazott céljai Magyarországon a 90-es években:
 - a tartalmas élet és az értelmes munka lehetőségeinek a megteremtése;
 - az infrastruktúra (elsősorban az úthálózat, a közlekedés és a telematika) fejlesztése;
 - a terület és a települések népességeltartó és -megtartó képességének növelése;
 - a vidéki térségek vonzóvá tétele sokféle ember és minden korosztály lakó- munka- és üdülőhelyeként;
 - a táj és a természet ökológiai értékeinek felmérése, megőrzése, a biodiverzitás megtartása;
 - a hatékony és mégis környezetkímélő, fenntartható mezőgazdaság és piaci viszonyainak fejlesztése, ökológiai és biogazdálkodás;
 - a helyi innovációs képességek, az ipar, a kis és középvállalkozások, a kézműves-ség támogatása;
 - a népművészet, a hagyományok és a kulturális örökség (újraélesztése,) ápolása,
 - az együttműködés, a közösségek és a civil társadalom fejlesztése. [Bálint, Juhász, Nemes, Bálint 2000.]

A fentiekből kitűnik, hogy hazánkban a humán erőforrás fejlesztést nem tekintették a területfejlesztés alapjának, hanem csak kiegészítő eszközének.

Az a szemlélet, amely az emberi erőforrások termelését a nem emberi erőforrások termelése mögé helyezi, és nem egy szintre vele, több leegyszerűsítés következménye.

- a társadalmi reprodukció helyettesítése a gazdasági reprodukcióval,
- a gazdasági reprodukció helyettesítése az anyagi javak termelésével,
- a gazdasági reprodukció eredményei mindig látványosabbak és rövidebb idő alatt szemléltetnek.

Ezt a szemléletet ökonomizmusnak (leegyszerűsítő gazdasági szemléletnek) szokták nevezni. A hiányos és hibás közgazdaságtani analógiák zavarják a társadalmi reprodukció megértését, mert az összefolyamat számos, lényeges mozzanatát figyelmen kívül hagyják, illetve periférikus jelentőségűnek tekintik. [Gáspár 1995.]

Az ökonomista megközelítés szemléleti korlátait világosan mutatja, hogy az emberi erőforrások termelését és fejlesztését a gazdasági szempontból improduktív tevékenységek közé sorolja. Ez a szemlélet rosszul orientálja a társadalompolitikai törekvéseket, amelyek a helytelenül improduktívnak minősített területek számára rosszul irányzott újraelosztást jelentenek.

A mai területfejlesztési programokban nincs olyan sikertörténet, amely csupán a szűken értelmezett gazdasági növekedéssel megmagyarázható lenne. A termékeny egyensúlytalanság, a maximális hozam mindenestre szükségképpen feltételezi az emberi erőforrások (azon belül: az emberi tőke) termelésének prioritását.

Az emberi erőforrások termelésének a társadalmi reprodukcióban elfoglalt helyét azért nehéz megérteni, mert az emberi erőforrások termelése többszörösen összetett folyamat, amely legalább a következő, egymást elmélyítő részfolyamatokból áll:

- a biológiai életképesség termelése,
- az alapadottságok (a kézben, a lábban és a fejben rejlő emberi lehetőségek) termelése,
- a szociális életképesség termelése,
- a társadalmilag szükséges általános képességek termelése,

- a társadalmilag szükséges speciális képességek termelése,
- a felnőtt életfeladatok ellátásához szükséges életvezetési képességek termelése,
- az önfejlesztési (önnevelési, önművelési, önképzési stb.) képességek termelése.

Ezek a részfolyamatok különböző – elsődlegesen emberformáló és elsődlegesen nem emberformáló – intézményekben (a családban, az iskolában, a civil társadalmi szerveződésekben stb.) mennek végbe. A folyamatok és az intézmények között bonyolult kapcsolatok szövődnek, és mindegyikük kiemelkedő jelentőségű értékekkel és hozzáadott értékekkel gazdagítja a társadalmi és térségi képességallokációt.

A térségi – társadalmi képességallokáció sok különböző eredetű, formájú és intenzitású emberi erőfeszítés összegeződött eredménye. Ezen belül a gazdaságilag hasznosítható emberi tőkét lehetetlen pontosan tisztán elkülöníteni, mert az emberi tőke az emberi erőforrások kiiktathatatlan, szerves része, és egyrészt lehetetlen az emberi erőforrások egészétől elszigetelten kifejleszteni, másrészt: lehetetlen az emberi erőforrások egészétől elszigetelten felhasználni.

Minél gazdagabb az ember képességstruktúrája, annál nagyobb a valószínűsége annak, hogy ez a képességstruktúra a speciális (pl. a gazdasági) alkalmazási területeken is a maga teljességében hasznosul. A speciális képességek az általános képességeken belül léteznek. Az ember a munkájában is összes emberi képességének latba vetésével dolgozik.

Az ökonómista szemlélet alapvető tévedése, hogy úgy képzei: az emberből – pl. az általános művelést háttérbe szorító szakképzéssel – közvetlenül munkaerőt formálhat, holott az ember a munkahelyén is ember, aki történetesen valamilyen speciális munkát végez. A specializációban nem a technikai jellegű specialitások, hanem az általános emberi képességek speciális kombinációi jelentik a tulajdonképpeni szakmai-foglalkozási tartalmat.

A fentiekből levonhatjuk azt a következtetést, hogy az emberi erőforrások (képességek) egyetemes fejlesztése és fejlődése az alapja a speciális képességek fejlesztésének és fejlődésének. Ez abból a szempontból is lényeges, hogy az ember továbbképezhetősége, átképezhetősége is elsősorban iskolázottsága (általános műveltsége) általános színvonalától függ. Az ember életében négyszer-ötször esedékes pályamódosítás (szakmaváltás) csak a magasabb műveltség bázisán képzelhető el.

Az emberi erőforrások sokoldalú fejlesztésének és ésszerű felhasználásának jobb esélyeket kínál egy innovatív társadalom, mint egy pozíciótartó társadalom. Ebből következik, hogy egy térség fejlődésének, ill. lemaradásának az alapja, az innovációk tömeges társadalmi jelenléte, illetve hiánya. Azonban egy társadalom innovációs teljesítőképessége egyszerre sok feltételtől függ. A feltételek egyik része az emberi, a másik része a nem emberi erőforrások körébe tartozik. A pozíciótartó társadalmakból az innovatív társadalmakba való átmenet rendszerint azon múlik, hogy az adott térség elő tudja-e teremteni a szükséges és elégséges mértékben

- az innovatív képességeket,
- az innovatív törekvéseket közvetlenül ösztönző-segítő intézményeket,
- az innovációs törekvések megvalósításához szükséges pénzforrásokat.

Az iskolázottság növelése – ezen belül az általános és a szakképzés fejlesztése – általában gazdagítja a kistérség innovációs képességét. Ezért a mai lokális képzőintézményeknek is innovációs változásokon kell keresztülmennie, hogy olyan embereket bocsásson ki a falai közül, akikre (legalább)

- a rugalmas, átváltható tudás,

- a problémafelismerő és -megoldó képesség,
- a kezdeményező („vállalkozói”) magatartás jellemző.

A mai iskola ezeknek a követelményeknek csak a töredékét képes kielégíteni. De akármilyen tartalmi, szervezeti, módszertani stb. nehézségekkel terhelt is a mai iskola, az iskolázottság színvonalának általános növekedése, a különböző fokú iskolák tömeges hozzáférhetősége az innovációs esélyek szempontjából mindenképpen pozitív fejlemény legalább három vonatkozásban:

1. Az iskolázottsággal szükségképpen növekszik az a – valamilyen módon mindenkre kiterjedő – kulturális alapzat, amely mindenfajta társadalmi-gazdasági fejlődés elemi feltétele.
2. A hozzáértésnek az a minimuma, amelynek birtokában az ember képessé válik különböző innovatív feladatok szakszerű megoldására, többnyire iskolában – közép- és felsőfokú szakképzési intézményekben – szerezhető meg. A szakképzettséget a munkatapasztalat nagymértékben elmélyítheti, de korántsem helyettesítheti. Az egyénnek fel kell készülnie élet- és munkafeladataira.
3. Az iskolázottság színvonalának általános emelkedése minden egyénben formálja az értelmiségi attitűdöt, ami az iskolázott embert irányadó személyiséggé teszi közvetlen környezetében. Nem csak az a lényeges tehát, hogy meghatározott innovatív feladatra kellő számú szakmailag felkészült személy rendelkezésre álljon, hogy tehát a kreatív elgondolást közvetlenül megvalósítsák, hanem az is, hogy a társadalom különböző csoportjaiban, szervezeteiben és közösségeiben ugyancsak kellő számban legyenek olyan irányadó személyiségek, akik – saját szakterületükön kívül is – felismerik az innovációs lehetőségeket, és képesek általában is értékelni az innovatív kezdeményezések jelentőségét, aktívan segíteni azok sikeres megvalósítását.

Ezzel a megállapítással elérkeztük ahhoz a fejezetindító gondolathoz, hogy az embereknek kreatív, problémamegoldó tudásokkal kell rendelkezni a kognitív társadalomban. Ez az a tudás, amely képessé teszi őket az önmegvalósításra, és ez a tudás, mint hozzáadott érték nagy szerepet játszik a térség és társadalomfejlesztési folyamatokban. Ha az emberi erőforrások fejlesztését célspecifikusan (minden csoport számára adekvát fejlesztési programokat tervezünk) építjük be a fejlesztési folyamatokba, akkor már nem az lesz a területfejlesztési kutatások indító gondolata, hogy a mindenkori hátrányos helyzet oka, vagy következménye egy térség leszakadásának, hanem azt fogjuk kutatni, hogy melyek azok a képzési területek, amelyek elsődlegesen, másodlagosan, vagy netán már felső fokon szükségesek ahhoz, hogy az emberek életminősége, életmódja és legfőképpen életszínvonala pozitívan megváltozzon a leszakadó térségekben. De ehhez még egyszer hangsúlyozom, nélkülözhetetlen az emberi erőforrások fejlesztése, mind térségfejlesztő szakemberek részére, mind az alacsonyan képzett lakosság részére.

Hivatkozások:

- Tóth József: A magyar településrendszer mai struktúrája és fejlődési trendjei in: A terület és településfejlesztés társadalmi összefüggésrendszere JPTE Pécs 1999
- Bánlaky Pál: Térségfejlesztés – ki mondja meg, hogy mit tegyünk? In A terület és településfejlesztés társadalmi összefüggésrendszere JPTE Pécs 1999
- Bendixen, Peter: A kultúra és a piac in: Kultúra és Közösség 1995/1

Bálint János – Juhász Mária – Nemes Gusztáv – Bálint András: Javaslat a TEP = Technológiai
Előrettekintési Program Magyarországon térség- és vidékfejlesztési fejezetére 2000
Gáspár László: Bevezetés az emberi erőforrások elméletébe JPTE Pécs 1996
Jakobi Ákos: A területi egyenlőtlenségek új elemei az információs társadalomban in: A regionális
földrajzi tanszék jubileuma ELTE Budapest 2002
Ács Péter – Béres Csaba – Filó Csilla: e-neighbourhood, azaz a hipertér lokális perspektívái in:
Kultúra és Közösség 2003/1

Források:

FVM Termékpályás szövetkezet megvalósítási tanulmány 2001
BMTT Kistérségi operatív Programok 2002
Duna-Dráva Nemzeti Park idegenforgalmi hasznosítása, marketing koncepció és marketingprog-
ram megvalósítása
Dél-Dunántúli Régió Kistérségi Társulásainak felkészítését szolgáló képzési programcsomag és
helyzetfeltárás elkészítése az EU SAPARD program követelményeinek megfelelő progra-
mok kialakításának, fogadásának és megvalósításának érdekében.
A vasúti közlekedés megtartásának és továbbfejlesztésének hatásai a régióban. Drávai Kishajós
vizitúrizmus
„Életfa projekt” – a kistérség stratégiai céljainak meghatározása és fejlesztési projektjeinek kidol-
gozása a lakosság bevonásával.
Tanulmány a 67. sz. főút országhatárig történő meghosszabbításáért, és határátkelő nyitásáért. Dél-
Dunántúli Régió Komplex Fejlesztési Program

Lúzsoki parasztház

GÁCS LILLA

A nemek harca a humán erőforrás menedzsmentben

– avagy milyen hátránnyal jár, ha valaki nő –

Szemináriumi dolgozatomban angol nyelvű folyóiratokban felkutatott források alapján szeretném bemutatni – a teljesség igénye nélkül –, hogy mit jelent manapság a munka világában, ha valaki a „gyengébbik nemhez” tartozik. Milyen előnyei, hátrányai származhatnak ebből, illetve az elmúlt években milyen fejlődésen ment keresztül az emberek, cégek hozzáállása a női munkavállalókhoz.

Az idők kezdetektől fogva az a szemlélet uralkodik, hogy a férfiak dolgoznak, a nők feladata pedig a család ellátása, a gondoskodás és a háztartás vezetése. Ezen a hagyományon, tradíción való áttörést az emancipáció, a feminizmus előtérbe kerülése hozta, amikor a nők elkezdtek harcolni az egyenjogúságukért, a férfiakkal való egyenlő megítélésért. A nőkkel szembeni diszkrimináció és az egyenrangúság kérdése aktuális probléma napjainkban – gondoljunk csak az álláshirdetésekre. Bár ezt törvényben próbálják szabályozni, itt – ott mégis felfedezhető egy – egy diszkriminatív felhívás. A munkahelyeken történő szabályozás viszont még mindig nem megoldott kérdés, különböző problémák merülnek fel a női munkavállalóknál, különös tekintettel a karrier, a munka és a család összehangolásában.

Felmerül az a kérdés is, hogy vajon nők lesznek – e a vezetők a globalizálódó világban, a 21. században? A történelemre alapozva, sokan azt állítják, hogy nem. Statisztikai adatok alapján 2000-ben a nők kevesebb mint 3%-a töltött be vezető beosztást nagy cégeknél az Egyesült Államokban, és kevesebb mint 2%-a Európában (ez mára 12-15%-ra emelkedett). Tudják-e a vállalatok – és az országok – a férfi domináns vezetési elv történelmi mintáját követni?

Számos gondolat látott napvilágot, miszerint nem hagyhatjuk figyelmen kívül és elveszni a potenciálisan értékes, tehetséges embereket, csak azért mert szoknyát viselnek.

Prof. Rosabeth Moss Kanter szerint hagyni kell, hogy a tehetséges emberek a csúcsra kerüljenek, figyelmen kívül hagyva azon tényeket, hogy honnan jöttek és hogy férfiak-e vagy nők.

A történelmi minta tehát változik, már csak az a kérdés, hogy mely vállalatok lesznek vezetők és melyek maradnak hátul a férfi – nő irányítás tekintetében.

Nem hagyható figyelmen kívül, hogy a nők megítélése kultúránként eltérő. Azokban az országokban, ahol a nők – a tradícióknak köszönhetően – a mindennapokban is elnyomásban élnek, természetesen fel sem merül egy vállalat vezetésének, az emancipációnak vagy a feminizmusnak a kérdése. Sully Taylor és Nancy K. Napier ezen témát vette nagytitkos alá, és festett képet arról, hogy milyen egy Törökországban dolgozó amerikai nő helyzete. Tény, hogy az utóbbi évtizedben előtérbe

került a külföldi munkavállalás, kirendelés. Ennek elvégzésére „természetesen” férfi szakembereket választanak ki, nem bízva abban, hogy egy nő is lehet sikeres ezen a területen. „A nők egyszerűen nem elfogadottak külföldön dolgozó szakemberként”. A cégek ezzel szemben sorban szembe kerülnek azzal a problémával, hogy ha szélesíteni, növelni akarják a piacot, keresletet, külföldre „kivándorló” munkaerőre van szükségük, melyhez nem áll rendelkezésre elegendő férfi szakember.

Iris C. Fischlmayr külső és személyiséghez kötődő korlátokat sorol fel arra vonatkozóan, hogy miért vonakodnak a nők külföldre történő kitelepítésétől:

Külső korlátok:

- Kulturális tényezők miatt, a nők nem küldhetők bizonyos területekre, vagy csak nagyon bonyolult körülmények között.
- A személyzeti vezetőknek sztereotípiái vannak, melyek gyakran befolyásolják döntéseiket.

Személyiséghez kötődő korlátok:

- Néhány nőnek korlátozott a hajlandósága a kitelepítésre vonatkozóan.
- A nők ellenkezésének fő oka a kitelepítéssel szemben partnerkapcsolatuk és annak elvesztésének veszélye.

Az elmúlt években – melyet kutatások is alátámasztanak – a nők is sikeresnek bizonyultak a külföldön történő önálló munkavégzés területén. Caligiuri és Tung (1999) felmérése szerint csak azon vendégországban érte negatív hatás a nők külföldi munkavégzésének kulturális megítélését, ahol a nők egyébként is alacsony számban állnak vezető beosztásban. Caligiuri és munkatársai (1999) nemrégiben egy modellel álltak elő, hogy megjósolják, milyen engedmények segítik elő a nők sikerességét. A modell a változók 4 kategóriáját különbözteti meg:

- személyiség jellemvonásai,
- szervezeti támogatás,
- család támogatás,
- a vendég nemzet hozzáállása a női „kivándorláshoz”.

38 külföldön dolgozó nő tanulmányozása után a kutatók arra az eredményre jutottak, hogy a nők sokkal sikeresebbek ha:

- a vendég országban kapnak támogatást a vállalatától,
- férjnél vannak,
- relatív magas pozícióban vannak,
- pozitív felfogással találkozik a hazaiak részéről.

Érdekes módon, a személyiség jellemvonásai nem tűntek fel a nők sikerességével összefüggésben.

A törökországi tapasztalatok szintén bizonyítják, hogy az 5 évig ott élő hölgy - néhány kellemetlenség ellenére-, sikeresen végezte munkáját. Az egyetlen, ami fennakadást okozott, hogy sok férfi nehezen viselte el, ha egy nő – pláne ha fiatalabb – volt a főnöke, tekintet nélkül arra, hogy a hölgy külföldi volt-e vagy sem. Sajnos, más országokban (pl. Japán) gyakran felmerül a szexuális zaklatás problémája is. Az „erősebbik nem” felbátorodik egy egyedülálló, csinos külföldi hölgy megjelenésekor, és az esetleges magasabb pozíciójának címén feljogosítva érzi magát arra, hogy birtoklási vágyát ily módon elégítse ki.

Egy idegen országban nehézséget jelenthet a magányosság is. Egy Törökországhoz hasonló nemzetnél nemigen van lehetőség a kapcsolatteremtésre az ott élő nők-

kel. Egyrészt ha egy magasan kvalifikált nő keres társat, barátot, rendkívül kevés hasonló pozícióban és értelmi szinten lévő nőt talál. Másrészt a nők nagy része a családjukkal, gyermekeikkel van elfoglalva, így nincs idejük barátságok építésére, különös tekintettel arra, hogy az újdonsült barát néhány éven belül elhagyja az országot. Nem elhanyagolható az tény sem, hogy a női kollégák egy esetleges riválist látnak a külföldi, egyedülálló nőben és ezért nem keresik társaságukat. Sokan ezért hagyják abba az ilyen jellegű munkát – elmagányosodnak külföldön. Minden negatívum ellenére a tanulmány ismét bizonyítékként szolgált arra, hogy egy alaposan felkészült női szakember különösebb erőfeszítések nélkül érhet el sikereket külföldön.

Az előzőekben szó esett a nők külföldre vándorlásának nehézségeiről, de nem hagyható szó nélkül, hogy milyen problémákkal kell szembenézniük a külföldről hazatelepített családoknak. Margaret Lineham és Hugh Scullion egy empirikus tanulmányban (2002) foglalják össze tapasztalataikat.

A hazatelepülés a mobilitással járó külföldi munkavégzés egyik következményként fogható fel. Sok embernek ez megváltást, másoknak a „szükséges rosszat” jelenti. Az anyavállalat dönthet a hazatelepítésről azért is, mert a külföldön dolgozó menedzser már vagy a vállalat látókörén, vagy a gondolkodásmódján esik kívül, veszélyeztetve az üzlet sikerességét.

Kutatások szerint a hazatelepítése egy –akár női – vezetőnek és családjának sokkal több stresszel jár, mint a kitelepülésük, hiszen ez egy hirtelen és mélyreható változást jelent az életükben. Ezt az is alátámasztja, hogy a kitelepültek 20-50 %-a felmond, amikor hazatelepülésre kerülne a sor. Ennek a költsége szignifikáns a vállalat számára, hiszen ők értékes, és drága humán erőforrásnak számítanak, akik a cég mindkét telephelyén képesek átlátni és koordinálni a munkafolyamatokat.

Néhány probléma, amivel a visszatérők találkozhatnak:

- A visszatelepülők szembesülnek a személyiségükben és a szakmai életben bekövetkezett változásokkal.
- A szakismeretükben tapasztalt fejlődés és pozitív változások, a hazai szervezetben észrevétlenek és használhatatlanok.
- Elfelejtettnek érzik magukat, minden előrelépési lehetőséget elveszítve.
- Nemzetközi munkavégzéskor nem fordítanak figyelmet a hosszú távú karriertervezésre.
- A státusz és az autonómia elvesztését tapasztalják (nemzetközi tapasztalat lebecsülése).

A fő problémák, amiket a női visszatelepülők tapasztaltak:

- A megbecsülés hiánya az anyaországtól a nemzetközi teljesítményért.
- Nincs alkalmas pozíció ahová visszatérjen.
- „Kinövi” az otthoni szervezeteket.
- Nehézségek az alkalmazkodásban – nekik és családjuknak egyaránt.
- Hiányzik az előrelépési lehetőség, hiszen a menedzsment elfeledkezett róluk, amíg ők külföldön voltak.

Ez a felsorolás azonban nem teljes. Ne feledkezzünk meg arról, hogy egy férfinak sokkal könnyebb dolga van a visszatérésnél, hiszen csak a munkájára kell koncentrálnia és az új helyzet elfogadására, kihasználására. A nőknek két lehetősége van:

- a) Ha fiatal, nincs gyermeke, akkor a visszatérés után úgy tekintenek rá, hogy hamarosan gyereket szeretne vállalni, így hátrányosabb megítélés alá esik az illető.
- b) Ha családdal, gyerekekkel tér haza, felmerül a család ellátásának problémája, a hozzátartozókra fordított idő szükségessége. A gyerekek életében például törést okozhat a hirtelen környezet- és iskolaváltozás, az összes barát egyidejűleg történő elvesztése.

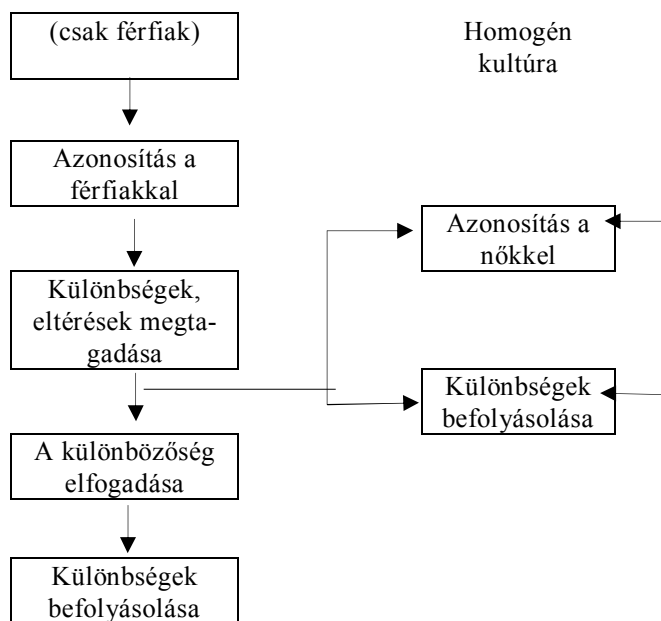
A felsorolt okok és a visszatelepítés várható időtartama (6 –12 hónap) miatt dönt úgy az érintettek többsége, hogy nem tér haza. Konklúzió: nagy az igény a visszatelepítés folyamatának precíz kidolgozására, a problémák kiküszöbölésére és ennek a területnek az általános fejlesztésére.

Visszatérve az eredeti kérdésre, miszerint alkalmasak-e a nők a vezető szerepre, a fent említett 2000-es adatok után két évvel bebizonyosodott, hogy a nők minden komolyabb nehézség nélkül képesek sikeresen teljesíteni külföldön. A bizonyítékok, kutatások elsöprő győzelmet támasztanak alá. Kulcskérdéssé vált viszont, hogy ha nők különleges vezetői képességekkel rendelkeznek, akkor ennek az érának különösen szükséges a globalizációja.

Napjainkra nem csak a tanulmányok és a gyakorlat fontossága és száma nőtt. A megkülönböztetés szintje, a gyakorlati problémák kifinomultsága és a vizsgált kérdés, téma természete is megváltozott.

Nancy J. Adler „Global managers: no longer men alone” cikkében felvázolja a szervezeti kultúra „evolúcióját”. /1. ábra/

1. ábra

Homogén kultúra

Kezdetben a legtöbb vállalat vezetősége csak férfiakból állt. Globális felfogás volt világszerte, hogy például egy külföldre kitelepült amerikai vállalat vezetése amerikai férfiak, a német vállalat vezetése német férfiak illetve kínai vállalat vezetése kizárólag kínai férfiak kezében van.

Ilyen homogén kultúra megvalósítására addig volt lehetőség, amíg nem vagy alig állt fenn belső vagy külső nyomás a változtatás igényére és amíg egyre gyakrabban meg nem jelent a nők „csak férfiakból álló” vezetésbe való bevonásának igénye és szükségessége.

Az „egyenmű” kultúra dominanciája: azonosítás a férfiakkal

A '60-as évek elején – leginkább az Egyesült Államokban – számos, egyenlő munkalehetőséget teremtő törvény született és lépett hatályba. Például az USA-ban, a nemre vonatkozó hátrányos megkülönböztetés törvényellenessé vált a foglalkoztatásban. 1963-ban az Egyenlő Bértörvény először előírta a munkáltatóknak, hogy azonos munka elvégzéséért a férfiak és nők egyenlő díjazásban kell, hogy részesüljenek. Az 1964-es Polgárjogi Törvény egyezményes védelmet biztosított a nők számára a foglalkoztatásukban megjelenő, áthelyezésükre, előléptetésükre illetve az elbocsátásukra vonatkozó diszkriminációval szemben.

Más országok – legfőképpen az Európai Unió – is megalkották saját törvényeiket a nők pártolására és az egyenlő munkahelyi bánásmód kikényszerítésére.

Ezen külső törvény szabályozás hatására a vállalatok elkezdtek nőket toborozni, elsősorban alacsony és csaknem kizárólag hazai pozíciók betöltésére. A legtöbb vállalat ezen erőfeszítéseket csak humán erőforrás politikának tekintette, nem pedig az üzlet sikerességével összefüggő stratégiának. A vállalatok célja csupán az volt, hogy eléggé felduzzassza a női alkalmazottak számát ahhoz, hogy elkerülje a törvény jogkövetkezményeit.

Ahogy a nők elkezdtek előrelépni a ranglétrán, a szervezetek realizálták, hogy „ezek” a nők akár felsővezetőkké is válhatnak, és ezáltal befolyást gyakorolhatnak a szervezeti kultúra természetére. Ennek következményeként a legtöbb cég újból megerősítette az eredeti vállalati kultúra felsőbbrendűségét, vagyis a férfi dominanciájú vezetést. Valójában a vállalatok felkérték nőket az előzőleg férfiak által betöltött vezetői pozíciók elfoglalására, miközben teljesen elvetették azt a gondolatot, hogy egy nő bármilyen egyedi dologgal rukkolna elő az értékes is lehetne a vállalat számára.

Az ilyen szervezeteknél a nők rájöttek, hogy a siker elérésének érdekében „férfibbnek” kell lenniük a férfiaknál. Az a néhány nő akit kiválasztottak felsővezetőnek és ennek következtében inkább a férfiakkal azonosították mint a nőkkel, azért kapott elismerést, ha olyan stílusban irányította az üzletet mint egy férfi.

A különbözőségek megtagadása

Ahogy a világ kimozdult a háború utáni korszakból, a globalizációt a jogegyenlőség alapján történő törvényhozás váltotta fel, mint meghatározó mozgatóerő. Hogy versenyképesek maradjanak a piacon és a gazdasági életben, szükségessé vált, hogy a vállalatok magukhoz vonzzák és megtartsák a legjobb és legokosabb embereket,

férfiakat és nőket – egyaránt. A vállalati politika változásnak indult. A nőket már nem csak az alacsonyabb szintű pozíciókba keresték, hanem támogatni kezdték a toborzásukat, előléptetésüket és a megőrzésüket a korábbiakban férfi fennhatóság alatt álló magasabb szintű illetve felsővezetői munkakörökben.

Hogy a törvénynek eleget tegyenek és az újdonsült női munkaerővel szemben is tisztességesnek tűnjenek, a vállalatok kísérletet tettek arra, hogy pontosan úgy bánjanak a nőkkel ahogy a férfiakkal.

Habár a különbségek legyőzésére irányuló stratégiák jó szándékúak voltak, egy nyugtalanító trend merült fel: a legjobb és legképzettebb nők nagy számban elkezdtek elhagyni a vállalatokat. Nyilvánvalóvá vált ugyanis, hogy az, hogy a nőkkel férfiként bántak, nem volt sem a nők, sem a vállalat számára optimális. Ennek hatására, néhány cég elkezdett olyan rendszereket tervezni, amelyek sokkal érzékenyebbek voltak a nők kivételes munkájára és életstílusára.

A különbségek elfogadása

A vállalatok elkezdtek utánajárni – nagyon sokan először – hogy milyen kivételes képességekkel rendelkeznek a nők és férfiak és, hogy ezen képességek hogyan tudnák növelni a vállalat versenyképességét. A különbségek elfogadása nélkül, a cégek nem érdeklődtek volna a fent említett kérdés után.

Több szervezet jutott arra a következtetésre, hogy a nők a leginkább alkalmasak egy hatékony marketing stratégia kifejlesztésére a vállalat női ügyfelei számára. A cégek éppen ezért elkezdtek értékelni a nőket a női ügyfelekkel szemben tanúsított megértésükért és együttműködő készségükért.

A női vezetőket többé nem kérték férfias viselkedésre, ám először kérték tőlük, hogy „nőként” gondolkodjanak.

A különbségek befolyásolása

A huszadik század végén, a vállalatok megoldást kerestek a nemzetközi versenyképességük növelésére, melyet főként a vetélytársak tudásban és innovációban való felülmúlásában láttak. A vezető cégek ráeszméltek, hogy változatosság alapvető értéke a különbségségen alapuló tanulás és újítás növekvő lehetőségében rejlik. A nőket többé nem csak arra kérték, hogy beilleszkedjenek, nem is arra, hogy a többi nővel együtt keményen dolgozzon, inkább arra volt szüksége a vállalatnak, hogy megerősítsék a szervezet versenyképességét, méghozzá a szemléletmódjának befolyásolásával, ötvözve azt a férfiakéval.

A vállalatok tehát a férfiak és nők különbségét kombinálva és kihasználva szándékoztak innovatívabb és hatékonyabb üzleti stratégiát megvalósítani.

Együttműködés, a különbségek kombinációja egy új szemléletmód szolgálatában: ez a változatosságban rejlő igazi érték.

Bibliográfia

- Adler Nancy J. – Brody, Laura W. – Osland, Joyce S., „The Women’s global leadership forum: enhancing one company’s global leadership capability”, Human Resource Management, Summer / Fall 2000, Nr. 2-3., Pp. 209 – 225.
- Taylor, Sully – Napier Nancy K., „An American Women in Turkey: adventures unexpected and knowledge unplanned”, Human Resource Management, Winter 2001, Nr. 4., Pp. 347 – 364.
- Linehan, Margaret – Scullion, Hugh, „Repatriation of European female corporate executives: an empirical study”, International Journal of Human Resource Management, March 2002, Pp. 254 – 265.

- Taylor, Sully – Napier Nancy K. – Mayrhofre, Wolfgang, „Women in global business: introduction”, *International Journal of Human Resource Management*, August 2002, Pp. 739 – 742.
- Adler, Nancy J., „Global managers: no longer men alone”, *International Journal of Human Resource Management*, August 2002, Pp. 743 – 757.
- Caligiuri, Paula – Lazarova, Mila, „A model for the influence of social interaction and social support on female expatriates’ cross – cultural adjustment”, *International Journal of Human Resource Management*, August 2002, Pp. 761 – 771.
- Fischlmayr, Iris C., „Female self – perception as barrier to international careers?”, *International Journal of Human Resource Management*, August 2002, Pp. 773 – 783.
- Chênevert, Denis – Tremblay, Michel, „Managerial career success in Canadian organizations: is gender a determinant?” *International Journal of Human Resource Management*, September 2002, Pp. 920 – 941.
- Bowen, Chieh – Chen, „Sex discrimination in selection and compensation in Taiwan”, *International Journal of Human Resource Management*, March 2003, Pp. 297 – 315.
- Valcour, P. Monique – Tolbert, Pamela S., „Gender, family and career in the era of boundarylessness: determinants and effects of intra- and inter – organizational mobility”, *International Journal of Human Resource Management*, August 2003, Pp. 768 – 785.
- Selmer, Jan – Leung, Alicia S. M., „International adjustment of female vs male business expatriates”, *International Journal of Human Resource Management*, November 2003, Pp. 1117 – 1131.

A drávaiványi templom festett kazettás mennyezetének részlete

BOROSÁN LÍVIA

A személyiségfejlesztés kognitív és szociális feladatai a 21. században

A 21. század Magyarországá számára nem elhanyagolható szempont az Európai Unió csatlakozás ténye, illetve az ebből a helyzetből fakadó pedagógiai konzekvenciák. Az EU, az integrációs törekvések, a globalizáció, folyamatos igényekkel lépnek fel a neveléstudománnyal szemben, átrendezve a nevelési feladatok palettáját. A kívánalmak közül most azokra a nevelési feladatokra koncentráltam, amelyek a személyiség kognitív, illetve szociális szükségleteinek fejlesztését várják el.

Mint tudjuk, a pedagógiai munka egy tudatos tevékenység, előzetesen meghatározott, átgondolt célok szolgálatában áll. Ma a legfőbb pedagógiai cél: a konstruktív életvezetésre képes, autonóm személyiség kifejlesztését tekintjük. „...pedagógiai vagy nevelési érték az egyén konstruktív életvezetése. Konstruktív életvezetésen olyan életvitelt értünk, amely szociálisan értékes, de egyénileg is eredményes.”¹

Az érték pedagógiai definíciója alapján a neveléshez az egyéni, valamint a közösségi jelleg egyaránt hozzátartozik, tehát a konstruktív életvezetés kialakítása már nem csupán az egyénnek, hanem szűkebb és tágabb közösségének is érdeke. „A nevelés lényegét tekintve közösségre orientált tevékenység, hiszen a születéskor biológiai lényből, az emberből szociális lényt kell formálnia, olyan egyént, aki beilleszthető a szociális térbe, mivel képes annak elvárásait, szabályait követni, így a lényegükön fogva közösségi jellegű, a közösség életét szabályozó morális normákat is.”² E tanulmány kifejezetten a közösségi jellegre, az ebből a helyzetből fakadó pedagógiai feladatokra kíván koncentrálni. Ezen belül két fejlesztendő terület bemutatását célozza meg: a személyiség kognitív, illetve a szociális szféráinak fejlesztését.

A pedagógiai munka hatékonyságát, a pedagógiai folyamat eredményét mindig a kialakított személyiség tevékenységének, magatartásformáinak minőségén keresztül mérhetjük le, hiszen „...az ember magatartása és tevékenysége közvetlenül nem formálható. Ugyanis az emberi aktivitás nem determinálatlan jelenség, hanem egy meghatározott szubjektív feltételrendszer szabályozása alatt áll. Ez a szubjektív feltételrendszer, a személyiség belső sajátosságainak rendszere, mint determináns fogja ösztönözni az egyént arra, hogy szociális és individuális értelemben is fejlesztő módon tevékenykedjék, vagyis konstruktív életvezetést realizáljon.”³

A nevelő hatások sikere tehát a személyiség, mint belső feltételrendszer ösztönző erején áll vagy bukik. Ezeket a motiváló erőket, szükségleteket kell kifejlesztenünk az autonóm, belső mozgatóerőtől vezérelt, konstruktív életvezetésre képes egyén kinevelése érdekében.

¹ Bábosik I. – Mezei Gy.: Neveléstan Telosz Kiadó Bp., 1994. 18.p.

² i. m. 20.p.

³ i. m. 19.p.

A feladatot csak abban az esetben tudjuk maradéktalanul teljesíteni és a pedagógiaiilag "értékes" irányt kialakítani, ha ismerjük az egyénileg és társadalmilag elvárt magatartás és tevékenységformákat. Vizsgálataim első lépése tehát a 21. század nevelési feladatain keresztül implicit módon definiálni a személyiség kognitív és szociális szükségleteit. Ezt alapozza meg a társadalmi típus meghatározásának rövid átgondolása.

Tudásalapú, kontra információs társadalom

Pedagógiai szempontból nem elhanyagolható a 21. század társadalmának általános meghatározása, mely egyben a pedagógusok számára meghatározott nevelési feladatokat is tartalmazza. A pedagógiában a tervszerűség, a célok megfogalmazása alapvető. Hosszú távú céljainknak csak abban az esetben tudunk megfelelni, ha valóban figyeljük a változásokat, és munkánkba beépítjük a különböző társadalmi, gazdasági és tudományos lépésekhez mért adekvát válaszokat. „Visszavonhatatlanul beléptünk a 21. századba, s jelenleg minden teoretikusnak vagy stratégiatervezőnek – függetlenül attól, hogy melyik elmélet, vagy melyik tudományág képviselője – meg kellene tudnia fogalmaznia, hogy a következő ötven-száz év fejlődése feltehetően merre halad majd, milyen eltérő univerzális forgatókönyvek léteznek és mindegyikben milyen alapvető kockázati tényezők tárhatók fel.”⁴

A jövőre azonban csak a jelenből kiindulva készülhetünk fel. A ma társadalmának meghatározásakor gyakran találkozunk a tudásalapú, illetve az információs társadalom képével. Magyar Beck István meghatározásaival élve a tudásalapú társadalomban az igazság áll központi helyen az értékek között, míg az információs társadalom a rendre törekszik. Kifejti ugyanakkor, hogy ma az igazság ellehetetlenülésével maga a tudás is ellehetetlenül, így gyakorlatilag hasztalan fogalomná válik, esetleg az információs társadalom szinonimájaként alkalmazható.⁵

Én sem kívánom élesen elválasztani egymástól a két társadalmi típust. Miután elfogadom azt a tételt, mely szerint „tudásalapú vagy információs nem egy társadalomfajta, hanem csak egy társadalomtípus lehet”⁶, kijelenthetem, hogy egy társadalom mindkét típusjeggyel rendelkezhet. Erre enged következtetni a két kifejezés komplementer viszonya. Akár tudásról, akár információról beszélünk a lényeg azoknak az ismereteknek a megszerzése, melyek egyéni és társadalmi szinten igényként fogalmazódnak meg felénk. Az ismeretek információként jutnak el hozzánk és válnak bennünk tudássá, azaz a tudás előzménye az információ.

Valójában minden társadalom tudásalapú és információs is egyben, csak a hangsúlyok tolódnak el benne. Tudás alatt már nem az objektív tudást értem, mely hű tükörképe a valóságnak, hanem konstruált jellegét hangsúlyozom. „A tudás ezek szerint konstruált, s mint ilyen, a valósággal való egyezése nem ellenőrizhető, de még csak nem is definiálható. A tudás önmagában létezik...adaptivitása, használhatósága fontos, ez azonban nem biztosít semmilyen tükörképszerű megfeleltetést a valósággal.”⁷ Ezek szerint a világból érkező információk minden egyes személyben különböző lenyomatokat eredményeznek, melyek nem feltételezik az információk

⁴ Varga Csaba: Az információs kor új tudása In.: Interdiszciplináris pedagógia és a tudás reneszánsza, A II. Kiss Árpád emlékkonferencia előadásai Debrecen 2001. 70.p.

⁵ Magyar Beck István: Tudásalapú és/vagy információs társadalom In.: Interdiszciplináris pedagógia...30-31.p.

⁶ i. m. 32.p.

⁷ Nahalka István: A tudás természete In.: Interdiszciplináris pedagógia...41.p.

valódi tartalmával történő egyezést. „A tudás konstruált jellege azt is jelenti, hogy számtalan egyéni változatban, sőt még egy egyénben is különböző, de ugyanarra a jelenségvilágra rendelkezésre álló tudásrendszerekben formálódik meg.”⁸ A tudásnak e definíciója pedagógiaiilag elfogadható alapokat közöl a személyiségfejlesztésre vonatkozóan.

A nevelés közösségi jellegének hangsúlyozásából kiinduló társadalmi típusvizsgálat feltételezi, hogy bármely társadalmi viszony között is fejlesztjük a személyiséget, bizonyos hatásokkal számolnunk kell, melyet a pedagógia szakembereinek szem előtt kell tartaniuk. Az egyéni tudásrendszer kialakítása a pedagógus kognitív fejlesztő feladatai közé tartozik, mely további szociális igényeket is felvet és a következő pedagógiai célokban ölt testet:

- a tanuló megismeri önmagát, szűkebb és tágabb környezetét;
- a konstruktív életvezetéshez szükséges értékek birtokába jut, alkalmazkodik, és figyelembe veszi a körülötte élőket;
- rendelkezik a 21. századi kulcskompetenciákkal;
- képes választani az alternatívák közül;
- belső szükségletből cselekszik;
- morálisan, szakmailag és motivációi tekintetében is felkészült a felnőtt életre.

A személyiségfejlesztés kognitív feladatai

A személyiség kognitív fejlesztési feladatain belül lényegében az értelmi nevelésre, azaz az intellektuális-művelődési *szükségletek*, valamint az *ismeretek*, *képességek* és *készségek* kifejlesztésére helyezem a hangsúlyt. A fejlesztés feladatai igazodnak egyrészt a 21. század értelmi nevelést érintő kívánalmaihoz, másrészt a személyiség pedagógiai fejleszthetőségéhez.

A tudomány gyors fejlődése mellett a pedagógiai gyakorlatnak elsősorban korszerű, hasznos *ismeretek* nyújtását kell biztosítania, az utilis tudást kell megteremtenie. A tudás szerkezete, a tudásközvetítés módszerei, technológiái, és az ezekhez kapcsolható nevelésfilozófia a mindennapi életben megfigyelhető információrobbanás, az információk továbbításának, terjesztésének technológiaváltása, valamint az Internet megjelenés óta gyökeresen átalakult. „A jövőkutatás már régóta jelzi, hogy az emberiségre információ és tudás-sokk vár.”⁹

A rengeteg információból a pedagógiai folyamat során olyan sajátos tudás közvetítésére kell szorítkoznunk, amely tudásnak, mint eszköznek segítségével a tanuló saját képességeit fejlesztheti, egyéni életútját alapozhatja meg. Ez a tudás eddigi életminőségének megőrzésében, javításában segíti az egyént, ezen túlmenően a csoportokat, a társadalmat, hosszú távon az emberiséget. Nem véletlenül nevezi Varga Csaba ezt a 21. századi tudást *szükséges tudásnak*¹⁰, hiszen egyaránt szükséges az egyén, és a társadalom számára is.

A nevelés kognitív fejlesztő feladatában cél, hogy a tanuló be tudja majd fogadni a fejlődés eredményezte változásokat, tudjon hozzájuk igazodni, képes legyen adaptálni a ma még nem is létező igényeket. Ebben az értelemben a most megtanítandó tartalom másodlagos a tanulás képességéhez, a meggyőződésből végzett tanuláshoz képest. Bábosik István (Neveléstan, 1994) is hangsúlyozza, hogy az intellektuális-

⁸ i. m. 42.p.

⁹ Varga Csaba: Az információs kor új tudása In.: Interdiszciplináris pedagógia... 71..p.

¹⁰ i. m. 66. p.

művelődési szükségletek kialakítása során fontos cél a tanulás megszerettetése. Így a korszerű tudás közvetítése mellett fontos feladattá vált a tanulás tanítása, instruálása, a készségek fejlesztése, az általános képességek – mint emlékezet, figyelem, képzelet –, valamint a speciális képességek kialakítása.

Az alapvető képességeken túl felértékelődött, megnőtt a nem szakmaspecifikus ismeretek, készségek, képességek szerepe. Nagyon nehéz éles határvonalat húzni a különböző funkciókon belül megjelenő készségek és képességek között. Mégis talán a köztük rejlő különbséget céljaikban lehet a legbiztosabban meghatározni.

Az általános kognitív képességek és készségek kialakításának egyik fontos mozgatórugója – szemben az általános kognitív képességek és készségek kialakításával – a 21. század változásaira, a társadalmakat ért kihívásokra való reagálás az egyén sajátosságain keresztül. Nem nehéz belátni, hogy a kognitív funkció gyakorlása közben olyan tudás, gondolkodási struktúra, képesség- és készség-halmaz kialakítása a cél, amelyek a mindennapi – 21. századi élethez –, munkába álláshoz, az önálló információszerezéshez szükségesek, ezen kívül alkalmassá teszik a fiatalokat az élet-hosszig tartó tanulás és képzés követelményeinek való megfelelésre, így készítve fel őket az életre. A hangsúly itt kifejezetten az ismereteken, azaz a tudás megszerzésén, tudatossá tételén, az ismeretszerzéshez, a tanuláshoz, az élethez segítséget nyújtó készségek és képességek elsajátításán, és nem utolsósorban az ösztönzők kifejlesztésén van.

Ezeket az ismereteket, készségeket, képességeket határozzák meg a következő oktatáspolitikai tervek, célok is.

Az Oktatási Minisztérium középtávú közoktatás-fejlesztési stratégiájának prioritásai között megtalálhatjuk az egész életen át tartó tanulás megalapozását ún. kulcs-kompetenciák fejlesztése révén, illetve az információs és kommunikációs technológiák alkalmazásának fejlesztését.

Emellett a Nemzeti Fejlesztési Terv Humán erőforrás-fejlesztési Operatív Programjának prioritásai és tervezett intézkedései között ugyancsak szerepel az élethosszig tartó tanulás készségeinek, képességeinek fejlesztése, valamint a tervek között szerepel a 21. században igencsak preferált vállalkozói készségek, illetve az alkalmazkodóképesség fejlesztése, éppen az élet adta munkahelyteremtés megbízható, közoktatási szinten történő megalapozásához.¹¹

Az elmúlt egy-másfél évtizedben minden fejlett országban oktatáspolitikai prioritássá vált az informatikai műveltség, még inkább az új információs és kommunikációs technológiához köthető kompetenciák fejlesztése. E kompetenciakörön belül lényegében az informatikai alapismeretek és készségek fejlesztése a cél.¹² Az e-learning program már ún. digitális műveltséget kíván biztosítani a tanulók számára.¹³ A fogalom magyarázatára ők sem vállalkoznak, helyette felvetik az európai képességlista kidolgozását és akkreditálását.

Láthatjuk, hogy a lényeges kognitív ismeretek, készségek és képességek az élethosszig tartó tanuláshoz, az informatikai műveltséghez, kommunikációs kultúrához, vezetői-menedzseri-, valamint az alkalmazkodóképesség megjelenéséhez kapcsolódnak. Pedagógiai megalapozásukhoz megfelelő ösztönzők kellenek, hatásuk megfi-

¹¹ Lannert Judit-Schmidt Andrea: Az oktatás társadalmi és gazdasági környezete In.: Halász G. – Lannert J.: Jelentés a magyar közoktatásról 2003. 28-29-p.

¹² Horváth Zsuzsanna-Környei László: A közoktatás minősége és eredményessége In.: Halász-Lannert: Jelentés a magyar közoktatásról 2003. 327.p.

¹³ Vágó Irén: Az oktatás tartalma In.: halász-Lannert: Jelentés a magyar közoktatásról 2003. 217.p.

gyelhető a jellemben, magatartásban, meggyőződésben és a gondolkodás megjelenésében.

A személyiségfejlesztés szociális feladatai

A nevelés szociális fejlesztő feladatai elsősorban az adott társadalom által kívánatosnak ítélt szociális viselkedés és kulturális szokások megismertetését, egyéni fejlesztését, a társadalomban való együttélés szabályainak megtanulását, másodsorban pedig a globalizációs és integrációs folyamatokhoz kapcsolódva a különböző népek kultúrájának, szokásainak bemutatását, megértését, az elfogadás útjának megalapozását, a más népekkel és az ebből fakadó különbözőségekkel szembeni helyes viselkedés kialakítását jelenti. Tehát saját társadalmunk által kialakítandónak vélt szociális viselkedés elsajátíttatása mellett fontos pedagógiai célként jelenik meg a nyitottság, a tapasztalatszerzés, a megértés és az elfogadás kinevelése.

A pedagógiai gyakorlatban mindez a tanulók elé tárt értékválasztásban, a társadalomban lévő kulturális pluralitás megnyilvánulásának bemutatásában, a világban létező sokszínű értékrend, réteggkultúra, életvitel és szokásrendszer felmutatásában mutatkozik meg.

A nevelés szociális fejlesztési folyamatában cél a szociális helyzetek és minták bemutatásán, átélésének elősegítésén, a példamutatás biztosításán keresztül a tanulók saját szociális értékrendjének, mintáinak, attitűdjeinek, szokásainak, meggyőződéseinek, ismeretkészletének kialakítása, a szociális képességek, készségek begyakoroltatása. A szociális viselkedés az elsajátított szociális értékrendtől, az aktuális helyzettől, illetve a szociális közeg tényleges és várható hatásától függően fog alakulni. Az eredményességhez szükséges a személyiség nyitottsága, adaptivitása, és a szociális kölcsönhatásokat működtető rendszerek rendkívüli komplexitása.

Éppen a szociális közeg negatív hatásait ecseteli egy Magyarországon, Japánban és az Egyesült Államokban végzett összehasonlító vizsgálat. A vizsgálati eredmények felhívják arra a figyelmet, hogy a pedagógusok kezében lévő közvetítendő mondanó, és értékrend nem alkalmazkodik a gazdasági változásokhoz. Az intézmények a papírt garantálják, de nem készítik fel a munkaerőpiaci versenyhelyzetekre, így nem juttatják – sőt immorálisnak, agresszívnek ítélik – alapvető szociális készségek, mint pl. a versenyszellem birtokába a fiatalokat. A vizsgálat megjegyzi, hogy a közgazdaság már használja a "coopetition", azaz az együttműködés és verseny összekapcsolásából született fogalmat, mint a versenyszellem fontos összetevőjét.¹⁴

A szocializációt Andorka Rudolf olyan folyamatként definiálja, amely során az egyén megtanulja, miként lehet hasznos tagja társadalmának. Ebben az értelemben megtanulja a környező társadalom kultúráját, normáit, értékeit.¹⁵ A szocializáció tehát a szociális aktivitást, képességet, szociális értékrendet, erkölcsöt, tudatot magában foglaló kategória. Természetesen az, hogy mi a kialakítandó, kívánatos értékrendszer, mit sorolunk az erkölcsös viselkedés fogalomkörébe, mindig az adott társadalom által elfogadott szokások, normák határozzák meg, melyek kisebb-nagyobb csoportonként ütközhetnek; a szociális viselkedés megítélhetősége tehát viszonylagos. David Hume szerint „az értelmes ember elfogadja, hogy minden nemzetnek

¹⁴ Lannert Judit-Schmidt Andrea: Az oktatás társadalmi és gazdasági környezete In.: Halász G. – Lannert J.: Jelentés a magyar közoktatásról 2003. 41.p.

¹⁵ Andorka Rudolf: Bevezetés a szociológiába Osiris Kiadó Bp., 2003. 491.p.

sajátos szokásai vannak, és hogy bizonyos tulajdonságokkal gyakrabban találkozik egy adott népen belül, mint annak szomszédainál.”¹⁶

Ez a többféle értékrend egymás melletti létezése éppen egyik jellemzője a globalizálódás folyamatának. A globalizáció, mint 20. század második felében felgyorsuló folyamat romboló és káros hatásai mellett pozitív eredményeket is fel tud mutatni. Nevelési szempontból fontos lépés a globális értékrend kialakulásának megjelenése, amely ha megalkotja az individuum, csoport, nemzetiség, nemzet, régió és emberiség átfogó hierarchikus értékrendjét, akkor az emberi nem létének, túlélésének legáltalánosabb érdekeit fejezheti ki. (Nagy, 2000.)¹⁷

A globalizálódás kontinensünkön az európai integrációs folyamaton belül is megfigyelhető, amelyben az 1980-as évektől kezdődően egyre nagyobb figyelmet kap az oktatásügy. Az integráció e formája a gazdasági együttműködés mellett a „kulturális különbségek egységét” is megcélozta, „amely két terület összeillesztésének meghatározására jött létre az utóbbi évtizedben egyre gyakrabban alkalmazott *európai dimenzió* fogalma”.¹⁸ Az európai dimenzió képesség- és készség-halmazának jelentős elemei - az ún. „élet, vagy társadalmi képességek”, mint önismeret, önértékelés, önbizalom, a szociális és környezeti tudatosság, a konfliktuskezelés, valamint az egészség megőrzésének képessége -, valamint mindezek komplexitása.¹⁹ E felsorolásból érdemes kiemelni a szociális tudatosság és a konfliktuskezelés képességét. A tudatosság meggyőződést feltételez

Az 1988-as határozatban, az Európai Községek Tanácsa, és az ülésen részt vevő oktatási miniszterek megfogalmazták alapvető célkitűzéseiket, és az ehhez kapcsolódó tevékenységeket is. „Meg kell erősíteniünk a fiatalokban az európai identitás érzését, egyértelművé kell tennünk számukra az európai civilizációnak, valamint azoknak az alapoknak az értékét, amelyekre Európa népei ma a fejlődésüket kívánják építeni, ezek elsősorban a demokrácia elveinek a megőrzése, a társadalmi igazságosság és az emberi jogok tiszteletben tartása.”²⁰

Összefoglalás

A személyiség korszerű pedagógiai értelmezése és ehhez kapcsolódó feladataink feltérképezése egyre időszerűbb a neveléstudomány számára.

E rövid összefoglaló a nevelés közösségi jellegére helyezte a hangsúlyt, és a 21. század társadalmi elvárásai mentén, a személyiségfejlesztés kognitív és szociális fejlesztő feladatait definiálta. Természetesen a személyiség - mint az egyén legfőbb ösztönzőjének és permanens önképzési bázisának -, komplexitását a közösségi jelleg bemutatása mellett a nevelés egyéni fejlesztő feladatainak, azaz a személyiség individuális, egzisztenciális szférájának és a hozzájuk kapcsolódó orientáló fejlesztő feladatainak hangsúlyozásával tudjuk teljességgel biztosítani.

Bár úgy érezhetjük, a közösségi jelleg e sikerorientált és karrier-centrikus világban egyre inkább háttérbe szorul, nem felejtethetjük el, hogy egyéni sikereink csak abban az esetben nyújtanak számunkra maradandó elismerést, ha szűkebb és tágabb

¹⁶ Richard Hill: Mi, európaiak Geomédia Szakkönyvek Bp., 1999. 23.p.

¹⁷ Nagy József: XXI. század és nevelés Osiris Kiadó Bp., 2000.

¹⁸ Szabó L. Tamás: Európai dimenziók a tanárképzésben. Educatio 1996/4. 599.p.

¹⁹ Vass Vilmos: Az európai dimenzió pedagógiai megközelítései. Új Pedagógiai Szemle 2000/12.114.p.

²⁰ A Secondary Education for Europe. Final Conference. What Secondary Education for a Changing Europe? Trends, Challenges and Prospects. European Dimension: Summary Report 1996.

környezetünk által is megerősítést nyernek. Az egyén szociális kompetenciáinak fejlesztését nem nélkülözheti sem az elméleti, sem a gyakorlati pedagógia.

A globalizálódás, integráció, valamint a közösségi jelleg hangsúlyozása kapcsán érdemes elgondolkodni egy manapság nagyon divatos fogalom, a proszocialitás jelentésén. Margaret Clark: *Prosocial Behavior* című művében tett fejtegetései hasonlatosak a nálunk már évtizedek óta alkalmazott Bábosik István nevelési koncepcióját megalapozó "konstruktív életvezetés" fogalmához. Clark szerint proszociális hajlamokkal születünk, amelyek kiművelése egy olyan személyiség kialakulásához vezet, aki az önérdék mellett figyelembe veszi a másik fél érdekeit is, kialakítja ezen érdekek arányos érvényesülését, sőt szükség szerint segít embertársain. Így a proszocialitásnak a személyiség szociális fejlesztésén túl létezik egy, az emberiség fennmaradását, a felhalmozott tapasztalatok átszármaztatását biztosító funkciója is.²¹ Bereczkei Tamás már "kulturális evolúcióról" beszél, hiszen megfogalmazza, hogy a nevelés a felnövekvő nemzedékek proszocializációjának segítése által hozzájárulhat a proszocialitás kulturális evolúciójához.²²

Tény, a nevelés során kialakított, konstruktív életvezetésre képes, vagy éppen proszociális személyiség ösztársadalmilag értékes, és nekünk ezt kell szem előtt tartanunk. A közösségi jelleg nem tűnhet el a nevelés folyamatából.

Ormánsági táj

²¹ Margaret Clark: *Prosocial Behavior*. Sage Publication, Newbury Park 1991.

²² Bereczkei Tamás: *A génektől a kultúráig* Cserépfalvi Könyvkiadó Bp. 1992.

FÓRIS ÁGOTA

A szótárak és a szótárírás társadalmi-gazdasági szerepéről

Szinte valamennyi tudományág területén, így a lexikográfiában is paradigmaváltás zajlik (vö. Fóris 2002a), ami nemcsak a tudományos fogalmak, módszerek, kutatási célok újfajta értelmezését hozza magával, de az eredmények alkalmazását is új környezetbe helyezi. E tanulmány a szerző széles körben végzett vizsgálata alapján a szótáraknak a társadalom információs rendszerében betöltött szerepére, a szótárak minőségi megítélésére, és az egyes szakterületeknek a szótárak írásával, használatával kapcsolatos kötelekre kívánja felhívni a figyelmet.

1. Az információszerzés társadalmi jelentősége és eszközrendszere

Korunk jellemzője az új ismeretek tömeges és gyors megjelenése és elterjedése. Ezek az ismeretek munkánkhoz, mindennapi tevékenységünkhöz kapcsolódnak, és meghatározó szerepet játszanak közelebbi és távolabbi környezetünkhöz való viszonyunkban. Az új ismeretek birtoklója jelentős előny tudhat magáénak, hiszen jobban megfelel a munka gyorsan változó követelményeinek, jobb minőségű helyet tud biztosítani társadalmi kapcsolataiban, jobban tud alkalmazkodni a gyors gazdasági, társadalmi változásokhoz. A természet, a gazdaság, a társadalom egész fejlődésfolyamatából kitűnik, hogy azok a rendszerek maradtak fenn, amelyek képesek voltak informálódni a körülöttük zajló változásokról, és szerzett ismereteiket arra használták fel, hogy az új körülmények között is jó minőségű helyet biztosítsanak maguknak (Kozma 2002). Ebből is adódik a felismerés, hogy az új ismeretek megszerzése, a régiék felfrissítése, az elavultak újakkal való felcserélése alapvető egyéni és társadalmi érdek. Korunkban, a tudástársadalom információözhónében ez a felismerés az élet végéig való tanulás, a felnőttképzés gondolatának és megvalósításának felértékelődéséhez, valamint az iskolarendszerű tanulás mellett, és a folyamatos ismeretszerzést biztosító más formális és nem formális oktatási rendszerek (távoktatás, különböző át- és továbbképzési formák stb.) kialakításához vezetett. A folyamatos tanulás és ismeretszerzés fontossága számtalan tanulmány témája, a látszólagos társadalmi egyetértés ellenére azonban a gyakorlati megvalósítás csak részleges, aminek többféle oka lehet. Ezek közül a gyakorlati szükségletek közül az egyik lényeges kérdéssel, az információ-tárolók előállításának és elérhetőségének kérdésével kívánunk az alábbiakban foglalkozni, és nem érintünk sok más, szintén lényeges kérdést, mint pl. az információszerzés, az új módon való tanulás módszerének a kidolgozása, új típusú szervezeti keretek megtalálása, szociális, gazdasági, társadalmi kérdések megoldása.

Hosszú ideig a növekvő és differenciálódó információk rögzítésében, tárolásában és továbbadásában a folyamatosan halmozódó ismeretek tárolói a könyvek, és az ezeket összegyűjtő könyvtárak voltak. Az ismeretátadás kialakult szervezeti formái és intézményei, a különböző oktatóhálózatok (egyetemek, iskolák, szakképző rend-

szerek) segédeszközként támaszkodtak ezekre. Természetesen a népi kultúrában felgyűlt, szóban továbbadott hatalmas tudásmennyiség is meghatározó jelentőségű maradt. Azoknak a nem kódolható ismereteknek a megőrzése és továbbadása, amelyek az egyén és a társadalom teljesítményét meghatározzák, változatlanul a nemzeti kultúra hordozói, a társadalom tagjai vitték magukkal és zömmel szervezett oktatáson kívüli formában adták tovább. A tudományos-technikai színvonal emelkedése, a szakterületek differenciálódása, az ismeretanyag növekedése mégis kiemelt jelentőséget adott az írott, könyvekben, könyvtárakban felhalmozott ismereteknek és az azok elsajátítására kialakított oktatási formáknak. Az informatika fejlődése, a számítógépek és a számítógépes hálózatok mindennapi használati tárggyá, eszközzé válása, és a telekommunikáció fejlődése és eszközeinek közhasználatúvá válása az információtárolás és információszerzés lehetőségeit és módszereit alapjaiban változtatta meg. Az informatika és a telekommunikáció tudomány- és iparágának összekapcsolódásából született telematika minden eddiginél gyorsabb és hatékonyabb információközlést tesz lehetővé.

A gyors fejlődés mennyiségi és minőségi változásainak eredményeként már az információbőség strukturátlansága okoz gondot, emiatt előtérbe kerültek és nagy fontosságra tettek szert a különböző információnyerésre, -strukturálásra, -kivonatolásra vonatkozó kutatások. A humán erőforrás iránti kereslet is más igényeket támaszt, mint azt Mansell írja, „egyre nagyobb a kereslet az olyan képességek iránt, melyek alkalmassá tesznek valakit a releváns információk kiválasztására, az irreleváns információk figyelmen kívül hagyására, az információs mintázatok felismerésére, az információ értelmezésére és dekódolására, valamint új készségek elsajátításra és a régiak elfeledésére” (Mansell 2002).

Az információt rögzítő, tároló és továbbító eszközök között kiemelt szerepet töltenek be a szótárak. Szótárnak nevezek a továbbiakban minden olyan strukturált egy- vagy többnyelvű adatbázist, amely szavak, kifejezések, fogalmak jellemzőit meghatározott szempontok szerint osztályozva tartalmazza (vö. Fóris 2002b). Eszerint szótárnak nevezhető nemcsak valamennyi egy-, két- és többnyelvű, nyelvi információkat adó szótár, hanem a különféle enciklopédiák, lexikonok, tematikus, betűrendes, vagy más módon strukturált adatbázisok, függetlenül attól, hogy a megjelenítés nyomtatott vagy elektronikus formában történik-e, és függetlenül az elérés módjától. A szótárak adatbázisként való definiálásának gyakorlati hasznát az új szerzői jogi törvényben meghatározott „gyűjteményes adatbázis” értelmezésével kapcsolatos problémák rögtön rávilágítanak (erre nézve vö. bővebben Fóris 2004a).

Az információ tárolásában, terjesztésében és a gyors hozzájutásban tehát kiemelt fontosságú szerepet töltenek be a szótárak. Évszázadok óta, amellet hogy a szótárak az emberiség által összegyűjtött ismeretek őrzői és terjesztői is voltak, jelentős szerepet tölthettek be az egymást követő nemzedékek, és az egy korban élő, de különböző nyelvet beszélő népek közötti kapcsolatok fenntartásában és megeremtésében. A XXI. század elejének technikai forradalma több vonatkozásban jelentősen megnöveli a szótárak fontosságát. Mindenekelőtt a nagy sebességgel, hatalmas tömegben termelődő új ismeretek feldolgozása, a rohamosan növekvő igények számára elérhető formában való kódolása miatt nőtt meg társadalmi és gazdasági jelentőségük. A modern informatikai és telekommunikációs lehetőségek alapvetően átalakították az adatbázisok előállításának a módszerét és az elérhetőségük módját. A napjainkra földrajzilag kiszélesedett, és időben lerövidült emberi, társadalmi kapcsolatok szintjén egyre több, az egyének által korábban nem birtokolt ismeret születik, szükséges-

sé vált ezek gyors megszerzése és szelektálása, és a többnyelvű érintkezés is mindennappossá válik. Mindezek a lexikográfia szerepének, a társadalom életében és a gazdaságban való helyének és a más tudományos-szakmai területekkel való kapcsolatának az újraértékelését kívánják meg.

Mindenekelőtt az látszik, hogy egyre több, és újabb tartalmú szótárra van szükség. Nemcsak a tudományokban, hanem a társadalom működésében, a mindennapokban is új folyamatok, új eszközök és ezekkel együtt új fogalmak jelennek meg, amelyek anyanyelvi értelmezése, idegen nyelvek lexikájával való összevetése sürgősen megoldandó feladat, hiszen az egyértelmű nyelvi kifejezésnek, egymás megértésének záloga a pontos terminológiai ismeret. A sürgető társadalmi igények olyannyira kitapinthatók, hogy kialakulóban van egy szótárírási és -kiadási hullám. A pozitív indíttatás mellett azonban az eredmények több vonatkozásban ellentmondásokhoz vezetnek.

2. A szótárak típusai, és a bennük tárolt információk

A szótárak sokféle módon tipizálhatók, osztályozhatók. Ebben a tanulmányban – a könnyebb érthetőség kedvéért – csak a legalapvetőbb típusokra szorítkozunk. Nézzük meg röviden, milyen módon, milyen fajta információhoz juthatunk a különböző típusú szótárakban. Mivel az ismeretek megfogalmazása, tárolása és terjesztése az emberi gondolkodáshoz és annak termékéhez, a nyelvhez kapcsolódik, természetes módon vetődött fel az igény, hogy meghatározzák a nyelv szavainak a jelentését, vagyis a szavak viszonyát az egyes tárgyakhoz és fogalmakhoz. A nyelv bonyolult információs rendszer, amely hasonlóan minden más mesterségesen kialakított információs hálózathoz, csak akkor használható jól adatok továbbítására, ha a jeleket adó és vevő azonos jelrendszert és kódolási eljárást alkalmaz. A nyelvet beszélők területi, foglalkozási, műveltségi differenciálódása következtében a szavak jelentéstartalma más lehet az egyes beszélői csoportok között, ami a tárolt vagy továbbított információ torzulásához vezethet, emiatt szükséges a szavak egységes értelmezése, és jelentésük rögzítése és tárolása mindenki által elérhető módon.

E feladat megoldására alakultak ki az első zárt rendszerű nagy értelmező szótárak és enciklopédiák a XVII–XVIII. században. Azóta egymást követve jelennek meg a különböző nyelvek nagy szótárai. A XIX. század végén kezdődött meg a több millió szavas teauruszok készítése, amelyek létrehozásának célja a különböző nyelvek szókincsét mind történeti, mind szinkrón módon felölelő nagy korpuszok létrehozása. Az informatikai fejlődés adta lehetőségek következtében e korpuszok ma már számítógépes adatbázisok, amelyek több tízmillió, illetve a legnagyobbak több százmillió szövegszót tartalmaznak. A két nagy magyar korpusz, a Magyar történeti korpusz és a Magyar Nemzeti Szövegtár nyilvánosan elérhető a Nyelvtudományi Intézet honlapján keresztül (<http://www.nytud.hu>).

A hagyományosan ismert szótárak betűrendes sorrendbe állítják a nyelv szavait, és a címszóként szereplő szóra vonatkozó grammatikai, stilisztikai stb. információkat, jelentést, használati kört stb. adnak meg és határolnak körül tömören a szócikkben. A legfontosabb adat a szó jelentése, és ha szükséges, a jelentések finomabb érzékeltetésére példamondatok megadása. Többnyire jelekkel, rövidítésekkel sok más nyelvi adatot kódolnak még a szócikkekbe, mint pl. szófaji besorolások (főnév, ige stb.), stílusminősítések (argó, régi, ritka stb.), szakterületi besorolás (biol., film, ipar stb.), továbbá ragozásra, eredetre és sok más, a szerkesztés elveiben meghatározott adatot. A kódolt adatok fajtáira, ezek megtalálhatóságára az egyes szótárak

tájékoztatói részletes eligazítást adnak. A szótárak használói között nem terjedt el eléggé az a szokás, hogy a használat előtt a szótárnak ebből a fontos részéből meggyőződjenek arról, céljaiknak ez a szótár fele-e meg a legjobban, és hogy milyen a kódolás rendszere.

A szótárakban alkalmazott eljárás az adatok rögzítésére és tárolására célszerű, jól kezelhető rendszer kialakítását eredményezte. Ez az adatkezelési szisztéma azóta széles körben elterjedt, az élet szinte minden területén találkozunk vele, többek között hasonló elven kódolnak a modern számítógépes informatikai rendszerek is, de még a telefonkönyvek is hasonló rendszer szerint készülnek. A nyelvi adatok mindenki számára való hozzáférhetőségének biztosítása teszi lehetővé az egyes lexikai egységek azonos értelmű használatát. Nemcsak a nyelvre vonatkozó adatok tömege érte el azonban azt a mennyiséget, hogy kezelésük, felhasználásuk csak jól kezelhető rendszerbe foglalt rögzítéssel oldható meg, hanem a világ mibenlétéről való ismeretek halmaza is. Természetesnek adódott a nyelvi adatok kódolására bevált szótári módszert alkalmazni ezeknek az ismereteknek a rögzítésére is. E célból hozták létre az enciklopédiákat, amelyek az emberiség által szerzett ismereteket rögzítik, a célszerű szótári formát alkalmazva. A szócikkek felépítése általában a következő: első részben a címszóval jelzett tárgy, esemény, folyamat, fogalom, személy stb. rövid definícióját adják. A második részben pedig hosszan, a kérdéskör minden lényeges részére kitérve leírják a címszóra vonatkozó ismeretanyagot, minél teljesebb meghatározása és ismeretátadásra törekedve. A szócikk tartalmazhat fényképeket, vázlatokat, táblázatokat stb. és egyéb, többek között nyelvészeti információkat is.

A fentieknek megfelelően tehát az értelmező szótár egy nyelv szavaira vonatkozó adatokat tartalmazza, az enciklopédia pedig a nyelvvel kifejezhető ismereteket adja meg. A lexikonok egy-egy tudományterület, egy-egy kor ismeretanyagát gyűjtik össze az enciklopédiákhoz hasonlóan, de azzal a különbséggel, hogy nem adják meg a címszó tartalmának minden részletre kiterjedő ismertetését, a tényeknek inkább vázaltszerű felsorolására törekszenek. A lexikon ismeretanyaga tehát részletes összefüggéseket nem tartalmazó, felsorolásszerűen szemléltető jellegű, míg az enciklopédia ezzel ellentétben teljességre törekszik. (Ezért is tartjuk a köznapi megítélésben a csupán lexikális tudást sok esetben elégtelennek.) Ebből az alapvető tartalmi különbségből adódik a címszavak megválasztásának különbsége. Nem címszó az értelmező szótárban például személyek, események, természeti képződmények stb. nevek, dátumok, továbbá kifejezések és külön írott összetett szavak (Deák Ferenc, Nagy Francia Forradalom, Északi középhegység, 1848, március 15, funkcionális analfabéta). Ugyanakkor ezek az önálló jelentéssel bíró egységek olyan ismereteket jelölnek, amelyeket feltétlenül tartalmaznia kell egy lexikonnak vagy enciklopédiának, tehát a példaként felsorolt szavak mindegyike címszó lehet. Különbség van a kétféle információt megadó szótárak között abban is, hogy míg az értelmező szótár jellemzően a nemzeti nyelvre vonatkozó adatokat dolgozza fel, addig az enciklopédia az emberi megismerés globalizált kapcsolatrendszerében előállt ismeretanyagot tartalmaz.

A szótárak jelentős és nagy múltra visszatekintő csoportját alkotják a két- és többnyelvű szótárak, amelyek fő feladata két vagy több nyelv szókészletének az egymásnak való megfeleltetése. A fő információ tehát a forrásnyelv szavainak a célnyelvi szavakkal való jelentésbeli megfeleltetése. A szavak jelentése egyezményes és kötött, de a látszólag egyértelműen értelmezhető lexikai egységek egymáshoz való viszonya miatt jelentésmódosulás is bekövetkezhethet, hiszen más-más szó-

veggörnyezetben, más-más nyelvi réteg vagy csoport nyelvhasználatában különböző tartalmakat fejez ki. A kiterjedt jelentéstartalmat jelentésmezőként foghatjuk fel. Emiatt a jelentésmegfeleltetést megkönnyíti a felhasználó számára, ha a jelentésmezőt példamondatokkal érzékeltetik a kétnyelvű szótárak, bemutatva a felhasználónak a két nyelv eltérő értelmezéseit. Minden kétnyelvű szótár felsorolja a forrásnyelvi szavak célnyelvi szinonímiát. A kétnyelvű szótárak a jelentésben legközelebb álló szinonimák megadása mellett különféle jelekkel jelzik, hogy milyen beszédhelyzetben melyiket ajánlott választani. A kétnyelvű szótárak kiegészítő információi között kiemelt fontosságú a nyelvtani adatok sora.

Egy adott nyelvet beszélő nép a környező világról kialakított világképét a nyelv segítségével fogalmazza meg, képezi le. Ez a nyelvi világkép egyaránt tükrözi a szerzett ismeretek összességét, és a nyelvet beszélők gondolkodásmódját és világképét, és ezek eltérése megmutatkozik a nyelvek közötti különbségekben, pl. az eltérő nyelvtani szerkezetben és szóképzésben. Gyakori, hogy bizonyos fogalmakat az egyik nyelv más módon fejez ki, mint a másik. Az eltérő világkép sokszor hivatkozott példái a különböző nyelvek színnevei (vö. pl. Kiefer 2000), vagy a rokoni kapcsolatrendszerek, amelyek közti különbségek egyszerűen és világosan láthatók (például anyai és apai nagybácsi közti különbségtétel, az egyes nyelvekben meglévő keresztunokatestvér / párhuzamos unokatestvér stb.) (vö. Leach 1996, Bańcerowski 2004). Bármely két nyelv között léteznek olyan szóképzési és kommunikációs különbségek, amelyek áthidalása, „lefordítása” a szótárak készítésében nehéz feladatot jelent. A szótár használójának kell járatosnak lenni a nehézségek megoldási módjában. Ha tehát a kétnyelvű szótár nem ad elég információt a megoldandó feladathoz, akkor elő kell venni mindkét nyelv egynyelvű értelmező szótárát, továbbá a megoldáshoz segítő lexikont vagy enciklopédiát is.

Az egyes nyelvek szóképzésének jelentésbeli megfeleltetését célozzák a többnyelvű szótárak is. A nyelvek számának növekedésével azonban a szócikkekbe kódolható információk mennyisége korlátozódik, ezért ezek a többnyelvű kiadványok legtöbbször szűkebb szakterületek vagy csoportnyelvek szavainak értelmezésére koncentrálnak, és formájukat tekintve inkább nevezhetők szójegyzékeknek, amelyekben egy-egy lexikai elem fő jelentését sorolják fel különböző nyelveken, és alig fordul elő további információ. (A számítógépek adta lehetőségre alább visszatérünk.)

A szótárak használhatóságát nemcsak a bennük tárolt információk mennyisége és minősége szabja meg, hanem az is, hogy milyen nyelvi réteg szóanyagát dolgozzák fel. A nyelvi rétegződés következtében a szavak egy részét nem használja minden beszélő, vagy nem azonos jelentéssel használja, csupán egyes csoportokra korlátozódik az értelmezés. Ilyen a különböző szakmák, és csoportnyelvek szókincse. Léteznek továbbá olyan szavak, amelyeket a köznyelv is és valamely szak- vagy csoportnyelv is használ, azonban az egyikben bővebb tartalommal mint a másokban. Ezeknek a nyelvi rétegeknek a szóanyagát az úgynevezett szakszótárak gyűjtik össze, és kiemelten az adott nyelvi réteghez kapcsolódó adatokat kódolják bennük. Az egyes tudományok és a hozzájuk kapcsolódó felhasználó területek elméleti ismeretekben, módszerekben, eszközökben egyre jobban közelítenek egymáshoz, és ezért egyre nagyobb a közös szóanyaguk is. A szakszótárak tehát egy-egy szakmai terület igényeinek megfelelő nyelvi és/vagy enciklopédikus ismeretanyagot tartalmaznak. Kimondottan nyelvészeti ismeretanyagot tartalmaznak például a következő egynyelvű szakszótárak: helyesírási, ragozási, vonzat, szinonima, idegen eredetű, végződés

stb. Egy-egy szakterület enciklopédikus ismereteit adják meg a szaklexikonok, -enciklopédiák, és a szakszavak idegennyelvi megfeleltetését tartalmazó két- és többnyelvű szótárak (vö. Fóris 2004b).

3. A szótárírás és használat technikai feltételei

Közismert, hogy a számítógépek megjelenése előtt kis kártyákon, úgynevezett cédulákon gyűjtötte a szótáríró a címszóként kiválasztott szavakra vonatkozó adatokat, s ezekből állt össze a szótár anyaga, amiből hosszas nyomdatechnikai folyamat során állították elő a szótárt. A hosszú idejű szerkesztés közben végezték el valamennyi tartalmi munkát a szócikkeken. Ma már a számítógép segítségével az adatbevitel, az adatok között való keresgélés vagy módosítás nagymértékben leegyszerűsödött, csökkent a hibalehetőség, a végső formátum kialakítása gyorsan elvégezhető, és akár a hagyományos nyomtatott forma, akár a CD-n történő vagy on-line elérhetőség (legalábbis a technikai oldala) egyszerűen és gyorsan megvalósítható. A fentiek esetleg azt a látszatot kelthetik, hogy nagyon egyszerű és gyors folyamat lett egy jó szótár előállítása. A valóságban azonban ez nem így van. Az egyszerűsödés csupán a szótárkészítés egyik, igaz ugyan, hogy annak jelentős részére, a technikai folyamatokra vonatkozik. Változatlanul hosszas elmélyült, interdiszciplináris feladatot jelent egy szótár szerkesztési elveinek kidolgozása, az adatok kiválasztása, összegyűjtése, feldolgozása és kódolása. A csupán egy kupacba összehordott adatsokaság nem tekinthető adatbázisnak; csak az egységes elvek szerint történő kódolás, strukturálás és a címszavakhoz adott információk teszik használható forrássá a szótárt. Egy szótár értékét a tartalom és forma együtt szabja meg, az, hogy milyen adatok, információk vannak benne tárolva, azok milyen módon érhetők el, az ismeretek mennyiben felelnek meg mai tudásszintünknek (valóságosak-e), a megfogalmazások érthetőek-e, milyen a példák és a más módon történő kiegészítések rendszere stb. A struktúra ismertetése során fontos annak megadása, hogy melyik adat hogyan, milyen úton érhető el. A szótárak többsége részletes tájékoztatást ad a szerkesztés elveiről és a célszerű használatáról. Jelentős változást hoztak a szótárak használatában is a számítógépek. A tárolt címszavakat és a hozzájuk kapcsolt adatokat a keresőprogram rövid idő alatt képes megjeleníteni a képernyőn, tehát a nyomtatott szótárakkal szemben jelentős időmegtakarítást biztosíthat. Az alapvető változást mégis a teljesen új adatrögzítési eljárás jelenti. Tárolható és a használat során megjeleníthető hang, mozgókép, animáció, amelyek mozgó rendszerek működését, akusztikai jellemzők megjelenítését teszik lehetővé, azaz teljesen új módon mutathatók be meg a szükséges ismeretek. Például a kétnyelvű hangösszótárak használata során a keresett idegen szavak kiejtése is meghallgatható. A másik nagy lehetőséget a szótári szolgáltatások bővítéséhez az on-line hálózat jeleneti, mivel lehetőséget ad arra, hogy olyan szótárakat használjunk egyidőben, amelyek fizikailag nem találhatók meg egy helyen: a keresőprogrammal ugyanabban az időben több, egymástól akár nagy távolságra lévő szótárból kereshetőek a kívánt információk (vö. pl. Prószéky 1996, Hartmann 2001, Fóris 2004c).

Az elektronikus formában tárolt szótár előnyei között meg kell említenünk egyrészt azt is, hogy folyamatosan javítható és bővíthető, aminek következtében naprakészen lehet tartani az anyagát, másrészt pedig, hogy viszonylag gyorsan és könnyen megjeleníthető nyomtatott formában. A számítógépek méretének csökkenése, a mobiltelefonok funkciójának egyre szélesebb körűvé válása, a telekommuniká-

ciós technikák gyors fejlődése, a telematika adta mai és jövőbeli lehetőségek a szótárhasználat új útjait nyitják meg.

Az elektronikus szótári adatbázis készítésének kiszélesedett lehetőségei az eddigieknél is jobban megerősítik az interdiszciplináris szerzői, szerkesztői munka fontosságát. Egyrészt a készítésben és használatban megjelent új technika a lexikográfia elméleti és gyakorlati kérdéseinek újragondolását, új környezetbe való helyezését kívánja meg, másrészt az egyre nagyobb mennyiségben megjelenő adatoknak a számítógépek által biztosított gyors feldolgozásához igazodó munkát csak interdiszciplináris felkészültségű munkacsoport tudja jól ellátni.

4. A szótári hagyományok jelentősége

A szótárak több évezredes fejlődése során, és különösen az utóbbi kb. 400 évben, kialakultak azok a tartalmi és formai elemek, amelyek biztosítják, hogy a létrehozott adatbázis megfeleljen azoknak az elvárásoknak, amelyek indokolták létrehozásukat. Az egyik jelentős hagyomány a szótárak szerkezetének megválasztása. A szótári szerkezet alapegysége a szócikk, amely tartalmazza a címszóra vonatkozó valamennyi információt. Az önálló egységet képező szócikkek legtöbbször betűrendben vagy témánként csoportosítva kerülnek elhelyezésre. Egy szótáron belül valamennyi szócikk felépítése ugyanazon séma szerint történik, mind formájában, mind tartalmában lényegében azonos típusú, egységes információkat adnak meg benne. A szótár típusának megfelelően természetesen más-más lehet az információ tartalma, például kétnyelvű szótáraknál a címszó idegennyelvi megfelelője, helyesírási szótárban az érvényben lévő helyesírási szabályzatnak megfelelő írásmód stb. Lényeges a struktúra részletes ismertetése a szótáron kívüli részben, mivel ez igazítja el a felhasználót abban, mit hol keressen, mit talál meg az adatok között és mit ne keressen, mert nincs kódolva egyik szócikkben sem. Lényeges ez az általános tájékoztatás, hiszen a beszerzésnél való válogatástól a napi használatig fontos segítséget, eligazítást adhat.

Hagyománnyá vált a szótárírásban, hogy a kódolt információkat a kiadás időpontjában elfogadott ismereteknek megfelelő tartalommal kell megadni. Ez a követelmény különösen jelentőssé vált napjainkban, mivel az ismeretek rövid idő alatt elévülnek, helyettük nagy sebességgel termelődnek az újak. Ezért a szótárak jó része rövid időn belül elavul, s az újabb kiadás jelentős kiegészítést, átdolgozást kíván (kívánna) meg. A szavak jelentésbővülését, változását, az új szavak pontos értelmezését tartalmaznia kell az új kiadásnak.

Szintén hagyományos elvárás, hogy a szócikkek jelentésmegadása a felhasználók számára érthető módon történjen meg, vagyis az ismeretlen szavakat ismertekkel magyarázza, értelmezze a szótár. Ez azt jelenti, hogy a jó szótár zárt rendszer, és a szócikkek vagy csak olyan szavakat tartalmaznak, amelyek mindenki által ismertek, vagy címszóként megtalálhatók a szótárban.

Végül a kiegészítő információk jelekkel, rövidítésekkel történő megadásánál célszerű az általánosan alkalmazott rendszer használata, de legalábbis tájékoztatást adni a használt rendszer értelmezéséről.

A szócikkekben tehát, azon a szinten, amit a szótár összeállításánál a várható felhasználók igénye alapján kitűztek, egyértelműen meghatározásra kerül a szó mögött álló fogalom tartalma, a szó és a tárgy vagy fogalom közötti viszony, vagyis a jelentés (vö. Antal 1978). Ennek megvalósulására sok példát találhatunk a jól szerkesztett szótárakban.

5. Megjegyzések a szótárak minőségéről

Kutatást folytatunk szótári szócikkek tartalmának vizsgálatára. Az alábbiakban néhány olyan eredményre és következtetésre kívánunk kitérni, amelyek megítélésünk szerint széles körű érdeklődésére is számot tarthatnak.

Mindenekelőtt példaként a *nem* szó igen alaposan kidolgozott szócikkeit mutatjuk be: a Magyar értelmező kéziszótár (ÉKSz. 2003) két *nem* címszót tartalmaz, az egyik főnév, a másik határozószó ill. főnév, így két szócikk tartalmazza az erre a szóra vonatkozó információkat.

nem1 fn **1.** Élőlénynek hím, ill. férfiúi v. nőstény, ill. női jellege. **2.** Élőlényeknek e jellegük alapján elkülönülő csoportja. **A női** ~. **3.** *Nyelvt* Bizonyos nyelvekben a (név)szók ragozását és egyeztetését meghatározó nyelvtani kategória (genus). **4.** *nép* v. *irod* Nemzetség, család. **Ősi** ~*ből való*. | *rég: Az emberi* ~: az emberiség. **5.** *Áll* A családnál kisebb, a fajnál nagyobb állatrendszertani egység (genus). **6.** *Fil* Az osztálynál szűkebb, a fajnál tágabb állt. fogalom (genus). | *vál*. Fajta, (vél)-faj. **A büntetés egy** ~e. | **A maga** ~ében: **a)** a hozzá hasonlók között; **b)** *biz* <henye kif-ként:> tulajdonképpen. [?]

nem2 I. hsz **1.** <Tagadás kif-ére, önálló m-értékű szóként is> ~*fáj*; *ma* ~, *majd holnap*; *hol volt hol* ~ *volt*: <népmesék kezdő fordulata>; *igen is*, ~ *is*: egyrészt úgy van, másrészt nincs úgy; ~ *mintha*: nem azért mondom, mintha ... | <Tagadó névm v. hsz kiegészítésére, kettős, ill. párhuzamos tagadásban> *Senkit* ~ *láttam*; *se(m)* ~ *kék*, *se(m)* ~, *zöld*. | *Amíg* ... ~: A tagadott cselekvés, történés bekövetkeztéig. *Várj amíg* ~ *jövök*. | *Majdhogy* ...~: majdnem. **2.** <Óvatos állításban, az ellentétes fogalmat tagadva> ~ *sok*: kevés; ~ *egy*: több; ~ *minden célzás*, *gúny* stb. *nélkül*: némi célzással, gúnnal stb. **3.** <Felkiáltó v. kérdő m-ban, erős állítás, megütközés, bosszúság kif-ére> *Hát* ~ *gyönyörű!?*; *csak* ~*még oda?*; *még mit* ~: szó sem lehet róla!; *csak* ~?: szinte hihetetlen! **4.** <Kérdő formájú szigorú v. durva parancsban> ~*még innen?*! **5.** <Szerény v. udvarias kérdésben.> ~ *jönnél el te is?* **6.** <Vmit tagadva, az ellentétes fogalom kif-ére.> A törvény ~tudása. **II.** fn Ez a szó mint tagadó, visszautasító válasz. ~*et mond vmire*. | ~*et int*: kéz v. fejmozdulattal tagadást, visszautasítást fejez ki. [?fgr]

Ez a két szócikk, amelyekhez hasonló felépítésű és tartalmi kidolgozottságú e szótár többi szócikke is, jól szemlélteti a szótárakban szokásos szócikkfelépítés és tartalmi gazdagság hagyományait, továbbá azt, milyen különleges jelentésbeli részleteket lehet érthető módon megjeleníteni.

A vizsgálatunka bevont szótárak egy jelentős részét az informatika témakörében írt szótárak képezték: szótár, kisenciklopédia, kislexikon, adattár és más hasonló címmel az utóbbi 15 évben megjelent művekből válogattunk abból kiindulva, hogy ez az a szakterület, amelynek módszerei, eszközei legjobban átszövik mind a többi szakterületet, mind a köznapi gyakorlatot. Ezen kívül köznyelvi szótárakban is vizsgáltuk a szakmai információk megadását. A munka során értelmező szótárakat, idegen szavak szótárát és más lexikonokat és enciklopédiákat is felhasználtunk.

Bár a példákat egy nyelvű szótárakból vesszük és a fejtegetések többsége is ezekre vonatkozik, mégis igen kis módosításokkal a két- és többnyelvű szótárakra is

érvényesek a megállapítások következtetések. Itt nem adjuk meg a hivatkozott szótárak jegyzékét még azokban az esetekben sem, amikor valamelyikből mondanivalónk szemléltetésére példát emelünk ki, ugyanis nem szótárkritikának, hanem a szótárkiadás jobbítását célzó gondolatébresztőnek szánjuk a mondanivalókat.

Az általunk elemzett szótárak egy részének szerkesztői/szerzői éltek a szótárkészítés új technikai lehetőségeivel, miközben megfeleltek az elemi tartalmi normák betartásáról.

A napjainkban keletkező szavak esetében látjuk a legnagyobb zavarokat a terminológia meghatározásában. Ennek oka a nyelvészet és a többi szakterület eltávolodásában, az ebből eredő együttműködés hiányában kereshető. Nem folyik az érintett szakterületek között összehangolt tevékenység a külföldről átvett eredmények magyar nyelvi megnevezésére és egységesítésére, sőt sok esetben még az átvett idegen megnevezés terminológiai meghatározása sem történik meg. Erre az 1950-es évek végén keletkezett *hologram*, *holográfia*, és az 1960-ban képzett *lézer* szavak utóbbi 15 évben adott szótári meghatározásait hozzuk példaként (vö. fent, és a közlésre elfogadott tanulmányokban). Ezek a szavak rövid idő alatt átkerültek a magyar szaknyelvbe, és a gyors köznapi alkalmazásuk következtében a köznyelvben is megjelentek.

A lézer szó (főnév) jelentése egy új típusú fényforrás család összefoglaló neve, amelynek mindegyikének működésében a kényszerített fényemisszió következtében fellépő fényerősítés játszik meghatározó szerepet. Nagyon sok fajta lézert fejlesztettek ki, amelyekkel gyakorlatilag bármely felhasználási célnak megfelelő tulajdonságú fényt lehet előállítani. Az egyes lézerek esetében lehet a sugárzott fény teljesítménye gigantikusan nagy, vagy nagyon kicsi, a fénynyaláb nagy pontossággal párhuzamos, vagy éppen nagy szögben széttartó, a fény lehet ideálisan egyszínű, vagy összetett fehér stb. A szó melléknévi jelentése jelzős szerkezetekben vagy szóösszetételekben lézerrel működő (lézernyomtató, lézerfegyver), vagy lézerből kibocsátott (lézerfény, lézernyaláb).

Tíz egy nyelvű magyar kiadású szótár lézer szócikkét dolgoztuk fel. Ezen a helyen, célkitűzésünknek megfelelően, a vizsgálat megállapításaiból és következtetéseiből mutatunk be néhányat:

A *hologram*, *holográfia* szavak lexikalizálódott elemei a magyar nyelvnek, ennek ellenére a szótári meghatározások alapján nehéz eligazodni e szavak jelentésén. A szótárak bizonytalanságát mutatja az a tény is, hogy sok esetben nem tesznek különbséget közöttük, másutt pedig egyiket a másikkal definiálják, illetve, ha az egyik címszóként szerepel, akkor a másikat nem adják meg. A *hologram* a térbeli kép előállítása során egy köztes elem, amely előtt illetve mögött megfelelő megvilágítással áll elő a térbeli kép. A *hologram* nem maga a kép, és nem negatívja a képnek, ellentétben azzal, ahogy az több szótárban is megjelenik. A *holográfia* pedig ezen különleges optikai információ-rögzítő eljárással kapcsolatos kutatásokat, alkalmazásokat, eszköz és módszerfejlesztéseket magába foglaló fogalom (hasonlóan mint a spektroszkópia vagy fotográfia).

A részletes tartalmi vizsgálat során¹ megállapítottuk, hogy alapvetően ötféle osztályba sorolhatók azok a hibák, amelyek a szakszótárakban, illetve a köznyelvi szótárak szakmai jellegű szócikkeiben előfordulnak, ezekre az alábbiakban nézzünk néhány példát:

a) Hibás szóhasználat

Gyakori, hogy az egyes szótárak szócikkeiben, valószínűsíthetően a szakmai terminológia ismeretének hiánya, egyes esetekben hibás fordítás eredményeként nem megfelelő, hibás a szóhasználat. Erre példa a fizika területén nem használatos „serkentett sugárzás” használata a helyes *kényszerített sugárzás* helyett, a helytelen „gerjesztett emisszió” vagy a „serkentett emisszió” használata a helyes *kényszerített emisszió* helyett, az „irányított fénysugarak” használata a *párhuzamos fénynyaláb* kifejezés helyett.

b) Szemléletbeli problémák

Vitatható szemléletből fakadó állítások és megfogalmazásaik sem ritkák, mint amilyen például a lézer szócikkben több szótárban megtalálható az „elektromágneses rezgéseket keltő és erősítő berendezés” definíció, holott ez elektrotechnikára utaló megfogalmazás.

A valóságtól távol áll az a megfogalmazás, amelyben az áramköri kártyát úgy értelmezik, hogy „olyan szigetelő lap, amelyre valamilyen elektronikus áramkört építenek”. E meghatározás szerint az áramköri kártya nem más, mint egy szigetelő lap. Olyan ez a definíció, mintha a gépkocsi szó jelentését „négy kerék, amelyen gurul a karosszéria” mondattal adnánk meg. Az áramköri kártya alaplemeze valóban speciális szerkezetű, fémréteggel kombinált szigetelő lap, amely csak a definícióban említett elektronikus áramkör kiépítése után, azzal együttesen válik áramköri kártyává.

c) Indokolatlan általánosítás

Gyakori a jelentésmegadásoknál az egyes egyedekre jellemző tulajdonságok indokolatlan általánosítása, mint pl. hogy a lézerek „nagy energiát sugároznak ki”, ami csak egyes típusokra igaz, mert kis és nagy energia kisugárzása is jellemző rájuk.

d) Téves állítások

A pontatlan megfogalmazás sok esetben a valóságot eltorzító hibákhoz vezet, pl. több szótárban előfordul az az állítás, hogy „a lézerfény nem szóródik”, holott ennek éppen a fordítottja igaz: különleges szórási folyamatok játszódnak le a lézerfény különböző anyagokban való áthaladásakor. Téves állítás az is, hogy „az interferencia zaj vagy más külső jel”, mivel valójában *az interferencia hullámok találkozásánál fellépő jelenség, amely során a találkozó hullámok erősítik, gyengítik vagy kioltják egymást*. Több szótárban összekeveredik a hatvány és a hatványkitevő fogalma. A hologram jelentés-megadásánál gyakran találkozunk olyan helytelen állításokkal, hogy „a hologram háromdimenziós kép” vagy „háromdimenziós kép negatívja”.

e) Szakszavak indokolatlan használata

Gyakori a szakszavak indokolatlan használata, ami nehezíti a megértést, és ismeretlen ismeretlennel magyaráz. Erre néhány példa: „*fényerősítés*”, „*koherens nyaláb*”, „*koherens fény*”, „*indukált emisszió*”.

A bemutatott példákon túl, sajnos sok hasonló problémát felvető megfogalmazás található a vizsgált szótárak több más szócikkében is. Elgondolkodtató, hogy a szótárakban adott információ gyakran még olyan esetekben sem felel meg az általánosan elfogadott ismereteknek és a szótári hagyományoknak, amikor a szavak pontos

jelentése hosszú idővel a szótár írása előtt már kialakult. A vizsgált szócikkek szótárakban szereplő megfogalmazásai azt bizonyítják, hogy nem történt meg e szavak terminológiai tartalmának a meghatározása, nem végezték el a szótárba való rögzítés előtt azokat az absztrakciókat, amelyek szükségesek a fogalom pontos meghatározásához és a jelenté-megadáshoz. A bemutatott problémák jellege azt is világosan mutatja, hogy a szótárkészítéshez interdiszciplináris szemlélet szükséges.

6. A szótárírás és -kiadás társadalmi felelősségéről

Az információ megszerzésének napjainkban sok helyen és sokszor emlegetett fontossága indokolja, hogy a társadalom különös gondot fordítson az információt tároló és szolgáltató rendszerek minél jobb minőségű előállítására és működtetésére. A technikai feltételek rendkívül gyors javulása mellett azonban látni kell, hogy ezek a rendszerek csak akkor működnek zavarmentesen, ha a csúcstechnológia eszközeihez egyértelműséget biztosító jelrendszer kapcsolunk. Az is nyilvánvaló, hogy az egyre erősödő technológizáció időszakában is a beszéd marad az emberek közötti kommunikáció legfontosabb eszköze, hiszen a legtöbb információt nyelvi eszközökkel lehet a legpontosabban megjeleníteni. Mindezek pedig a nyelv egyértelműségének a megőrzését kívánják meg. Nem az a probléma, hogy jelentős mennyiségben kerülnek más nyelvekből átvett szavak a nyelvünkbe, hanem az, hogy az új szavak jelentése nem tisztázott. Különösen árthat a nyelv egyértelműségének, ha szótárak rögzítenek tévedéseket, ugyanis többségünkben a szótárakról élő kép a megbízhatóság, a hitelesség képe: a szótárakban adott információk hitelességéhez nem férhet kétség. A félreérthető és hibás szócikkek további hibák forrásai és egymás megértésének nem elősegítői, hanem akadályai lesznek. A szótárkészítés közügy, a jó minőségű szótár az információ egyértelmű megfogalmazásának nélkülözhetetlen segédeszköze.

A nyelv lexikai készletének változása a szaknyelveken keresztül valósul meg a leggyorsabban és leglátványosabban, ezért az új szavak jelentését az egyes szakmákon belül kell először pontosan meghatározni, és ezek után, majd ha a szó átkerül a köznyelvbe, a szükséges absztrakciók után köznyelvi szótárakban is rögzíteni lehet. A szakma felelőssége és feladata tehát kettős. El kell végezni az új szavak pontos szakmai jelentésének meghatározását, majd közreműködni kell a köznyelvbe való átkerülés után a nem szakembereknek szóló, de azon a szinten is pontos fogalom-meghatározásban.

Kis nyelvek esetében a szakszótárak kiadása nem lehet gazdaságos vállalkozás az érintett szakemberek alacsony létszáma miatt, ezért ezeken a nyelveken ritkán készülnek szaklexikonok, értelmező szakszótárak. Ennek következtében a köznyelvi szótárak készítésénél nem állnak rendelkezésre forrásként szakszótárak, vagy legalábbis igen csekély számban. Ebben a helyzetben az lehet a helyes megoldás, ha a korszerű nyelvi igényeknek megfelelő köznyelvi szótárak széleskörű szakterületek közötti együttműködésben készülnek.

A vizsgálatainkba bevont nagyszámú szótár anyagából kimutatható, hogy a fent említett okok miatt az általános köznyelvi szótárakat használják a kisebb szakszótárak forrásként. Ugyancsak jól nyomon követhető a pontatlanságok, hibák szótárról-szótárra való vándorlása is.

Fontos az is, hogy a szótárak használói rendelkezzenek azokkal az ismeretekkel, amelyek segítenek kiválasztani a piacon lévő szótárak közül a számukra megfelelő jó minőségű művet. Ehhez az oktatás és a különböző információs csatornák szolgáltathatnak megfelelő ismereteket.

Tanulmányunkat elsősorban figyelemfelkeltésnek szántuk a szótárak, az információs társadalom, és a gazdaság egyes kapcsolódási pontjainak szemléltetésére.

Irodalom

- ANTAL LÁSZLÓ (1978): A jelentés világa. Magvető Kiadó, Budapest. (Gyorsuló idő)
- ÉKSz (2003): Pusztai Ferenc (szerk.): Magyar értelmező kéziszótár. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- FÓRIS ÁGOTA (2002a): Szótár és oktatás. Iskolakultúra (Iskolakultúra könyvek 14.), Pécs.
- FÓRIS ÁGOTA (2002b): A szótárfogalom megváltozásáról. Modern Filológiai Közlemények 2, 5-19.
- FÓRIS ÁGOTA (2004a): A szótárkiadás gazdasági és jogi vonatkozásainak néhány kérdése. Fordítástudomány 1, 54-68.
- FÓRIS ÁGOTA (2004b): A szakszótárírás jelene és jövője. In: BAKONYI ISTVÁN – NÁDAI JULIANNA (szerk.): A többnyelvű Európa. Széchenyi István Egyetem Idegen Nyelvi és Kommunikációs Tanszék, Győr. 286-295.
- FÓRIS ÁGOTA (2004c): Gyorsító hatások a lexikográfia fejlődésében. In: TÓTH SZERGEJ - FÖLDES CSABA - FÓRIS ÁGOTA (szerk.): Lexikológiai, lexikográfiai látkép: problémák, paradigmák, perspektívák. Generalia, Szeged. (Fasciculi Linguistici Series Lexicographica 3.) 33-41.
- KOZMA LÁSZLÓ (2002): Tudomány-technika-társadalom. Az ezredforduló kihívásai. FEEFI, Pécs.
- MANSELL, ROBIN (2002): A tudástársadalmak mélystruktúrája. Információs társadalom. 3, 23-38.
- BAŃCZEROWSKI JANUSZ (2004): A nyelv, a nyelvtudás és a világ nyelvi képe. Modern Nyelvoktatás 2-3, 4-15.
- KIEFER FERENC (2000): Jelentéelmélet. Corvina, Budapest.
- LEACH, EDMUND (1996): Szociálintropológia. Osiris, Budapest.
- HARTMANN, R.K.K. (2001): Teaching and Researching Lexicography. Essex: Pearson Education. (Applied Linguistics in Action, 2)
- PRÓSZÉKY GÁBOR (1996): Nyelvtechnológia 2000. Modern Nyelvoktatás. 2-3, 30-34.
<http://www.nytud.hu>

ⁱ A vizsgálat eredményei e tanulmány írásakor publikációként még nem jelentek meg, ezért a közlésre elfogadott tanulmányok adatait itt adjuk meg:

- FÓRIS ÁGOTA: A szakmai hitelesség kérdése a magyar köznyelvi szótárakban. *Magyar Nyelv*. közlésre elfogadva.
- FÓRIS ÁGOTA: Szakszótári szócikkek tartalmi vizsgálata: *analog* és *digitális*. In: CS.JÓNÁS ERZSÉBET – SZÉKELY GÁBOR (szerk.): A MANYE XV. Kongresszus előadásainak gyűjteményes kötete, közlésre elfogadva.
- FÓRIS ÁGOTA: Hitelesség, pontosság, aktualitás: a szaklexika szótári rögzítésének néhány kérdése. In: MAGAY TAMÁS (szerk.): Lexikográfiai füzetek 2., közlésre elfogadva.

KOLTAI ZSUZSA – SÁRI SZILVIA – ZÁDORI IVÁN

Knédli és kvargli, avagy beszámoló az olomuci nyári egyetemről

Olomouc és a Palacký Egyetem rövid története

Cseh-Morvaország, Ausztria és Magyarország történetében egyaránt fontos szerepet betöltő Olomouc városa, amely Olmütz néven ismert a magyar történelemben, Közép-Morvaországban, a Hanák-síkság közepén, a Morva és a Bystrice folyók összefolyásánál épült. A település az ősidők óta lakott, majd később a kelták, markomannok után az 5. században a szláv törzsek is megtelepednek itt.

A város írott történelme 1063-ban kezdődik, ekkor alapítanak püspökséget és bencés klostrot. 1182-től Morvaország őgrófság lesz, melynek Olomouc a fővárosa 1641-ig. 1241-ben a tatárok is ostromolják, de elfoglalni nem tudják. II. Přemysl Ottokár sok kiváltsággal ruházza fel Olomoucot, de a város később meghódol a németek előtt és az utolsó Přemysl uralkodót, III. Vencelt éppen itt szűrik le. A huszita háborúk idején Zsigmond király mellé áll a város, majd Podjebrád György és Mátyás király közötti trónviszály idején a katolikus rendek Mátyást fogadják el és Olomouchban koronázzák cseh királlyá. Ugyancsak itt köt békét a két uralkodó 1478-ban. 1566-ban a városba érkeznek a jezsuiták, akik egyetemet alapítanak. Itt, a jezsuiták rendházában 1607-ben fejezi be Káldi György páter a magyar Biblia fordítását. A város 1619-ben elkergeti a jezsuitákat, de a fehér-hegyi csatavesztés után Olomouc ismét katolikus város lesz és megkezdődik az elnémetesítés. Azonban a következő évek sem hoznak nyugalmat, a svédek 5 éven keresztül nyomorgatják a várost. 1741-ben a porosz csapatok foglalják el, majd, fontos stratégiai helyzete miatt Mária Terézia hadmérnökei az egész várost hatalmas katonai erődítménnyé építik ki, ami a fejlődést hosszú időn keresztül visszaveti.¹

1848-an a bécsi forradalom miatt ide menekül a császári udvar, itt mond le V. Ferdinánd és lép trónra 1848. december 2-án Ferenc József. Az 1848-49-es magyar szabadságharc alatt és után sok honvéd raboskodik az olomouci várbörtönben, egy ideig itt őrzik Batthyány Lajost is. 1886-ban megkezdődik az erődítmények bontása, de a település továbbra is a Monarchia egyik legnagyobb garnizonja marad. A település dinamikusan fejlődik a századfordulón és az azt követő években is, napjainkig fontos vasúti és közúti csomópont, közigazgatási és művelődési központ, számtalan ipari üzemmel és gyárral, melyek közül érdemes kiemelni a világhírű sörgyártását és sajtüzemeit, ahol az „olmützi kvargli” készül. Az említetteken túl a város híres a nyaranta rendszeresen megrendezésre kerülő virágkiállításairól is.

Az olomouci Palacký Egyetem közvetlen előzményének tekinthető oktatási intézményét a városban megtelepedő jezsuiták hozzák létre 1573-ban. Egyetemük, amely 1773-ig működik irányításuk alatt, Művészeti és Teológiai Fakultásból áll, a

¹ Szombathy Viktor: Csehszlovákia. 3. javított kiadás, Panoráma Kiadó, Budapest, 1981.

hozzá kapcsolódó, szintén általuk fenntartott gimnáziummal együtt.² A jezsuita egyetem 1773-tól 1782-ig állami egyetemenként funkcionál, és 1778-ban ideiglenesen Brnóba telepítik. 1782-től az intézmény ismét visszakerül Olomoucba, de nem egyetemenként, hanem liceumként működik tovább, egészen 1827-ig. 1827-től ismét egyetem lesz, de Ferenc József császár 1860. május 17-i rendelete alapján 1861-től csupán a Teológiai Fakultás marad a városban, egészen 1946-ig. Ekkor Palacký Egyetem néven, a teológiai kart orvosi, jogi és filozófiai karokkal kibővítve, kezdi meg működését az oktatási intézmény. Az egyetem névadója, a morva származású František Palacký (1798-1876), a csehek nagyhatású történetírója. Trencsénben és Pozsonyban tanul, ahol megismerkedik a magyar kultúrával, történelemmel és irodalommal is. Palacký ellenzi a birodalmon belüli magyar politikai törekvéseket (például az osztrák-magyar kiegyezést is), és tevékenységével a cseh nemzet újjászületésén munkálkodik. Életműve, „A cseh nemzet története” 5 kötetben jelenik meg (1526-ig tartalmazza a csehek történetét), napjainkig nagy hatású összefoglaló történeti munka.³

Az 1946-ban újjáalakult és 1947 februárjában ünnepélyesen megnyitott egyetem további története egészen a rendszerváltásig elég „viharosán” alakul. 1950-ben megszüntetik a Teológiai Kart, majd 1953-ban a Filozófiai Karon belül létesített, működését éppen megkezdő Tanárképző Főiskola, a pedagógiai, művészeti, szociológiai és természettudományi karaival együtt megszűnik, ami hamarosan a Filozófiai Kar ellehetetlenüléséhez vezet. 1958-ban a Filozófiai Kar újjáalakul és a Természettudományi Kar ismét megkezdheti a működését, a tanárképzés pedig az egyetem pedagógiai intézetében folyik tovább. 1964-ben a Pedagógiai Kar is újjászerveződik, majd 1968-ban a Teológiai Kar is megkezdheti ismételt működését, igaz, nem a Palacký Egyetem, hanem a Károly Egyetem karaként, Litoměřice-ben, egészen 1974-ig, amikor ismétlen megszűnik.

1989-es rendszerváltástól kezdve ismét kedvezőbb helyzetbe kerül az egyetem, az Orvosi, Filozófiai, Pedagógiai és Természettudományi Karokhoz 1990-ben csatlakozik a Teológiai Kar, majd 1991-en a Testnevelési és a Jogi Kar is. Az egyetem azóta is töretlenül fejlődik és bővül, számtalan új épület, intézmény kerül átadásra, egyre jobb és magasabb szintű oktatást biztosítva a hallgatók számára. Egyik leglényegesebb fejlesztés eredményeképpen 2002-ben átadják az Egyetem Művészeti Központját, amely az egykori, teljesen felújított és újjáépített jezsuita kollégiumban kap helyet.⁴ Jelenleg 10.500 nappali rendszerben tanuló hallgatója van az egyetemnek, beleértve 600 külföldi diákot is, valamint közel 5.000 olyan hallgatója, akik egyéb oktatási formákban, illetve felnőttképzésben vesznek részt.

A Palacký Egyetem Pedagógiai Kara nappali és levelező képzési formákat ajánl, BA, MA és PhD szinteken, valamint számtalan felnőttképzési formában is van lehetőség ismeretek elsajátítására. A Karon képeznek általános iskolai tanárokat, vizuális művészeti, testnevelési és egészségnevelési specializációs lehetőségekkel, valamint van olyan képzés, ahol általános iskolai nyelvtanárok képzése folyik. A középiskolai tanárképzési kínálatból érdemes kiemelni az egészségügyi tanárképzést, melyre más karokkal történő együttműködés (pl. orvosi) eredményeképpen valósul meg. A vizuális művészetek, illetve ének-zene általános iskolai és középiskolai szinten történő

² Jezuitský Konvikt, Sídlo Uměleckého Centra Univerzity Palackého v Olomouci. Dějiny – Stavební a umělecké dějiny – obnova a využití. Univerzita Palackého v Olomouci, 2002.

³ František Mezihrák: Gallery of great Europeans. Nakladatelství Olomouc, 2003.

⁴ Jezuitský Konvikt, Sídlo Uměleckého Centra Univerzity Palackého v Olomouci. Dějiny – Stavební a umělecké dějiny – obnova a využití. Univerzita Palackého v Olomouci, 2002.

oktatása szintén nagy hagyományokkal rendelkezik, ahol az elméleti képzésen túl a Kar kiemelt hangsúlyt helyez a gyakorlati oktatásra is. A Pedagógiai Kar keretein belül továbbá lehetőség nyílik speciális tanárok képzésére is, akik diplomájuk megszerzése után olyan oktatási intézményekben taníthatnak, ahol a tanulók hallási, látási problémákkal küzdenek vagy mozgásukban, illetve szellemileg korlátozottak. A Kar pedagógiai szakán a hallgatók gyakorlati pedagógiai, oktatásmenedzsment, szociális kommunikáció, illetve szociális munkával kapcsolatos ismereteket sajátíthatnak el. A Pedagógiai Kar doktori programjában Oktatási tanulmányok, Antropológia és a Speciális Oktatás területén szerezhethetnek a hallgatók PhD fokozatot. Szintén a tudományos ismeretszerzést és továbbképzést szolgálják azok a nyári egyetemek, amelyek általános és középiskolai tanárok számára kerülnek megrendezésre, immár 11 éve. A nyári egyetemek minden évben meghatározott téma köré szerveződnek: az idei, 2004. augusztus 22. és 26. között lezajlott nyári egyetemet „Education in Democratic Citizenship and Tolerance in Multicultural Society” címmel hirdette meg a Pedagógiai Kar.

Az „Oktatás a demokratikus polgárságért és toleranciáért a multikulturális társadalomban” című nyári egyetemi előadássorozaton magyar résztvevőként Koltai Zsuzsa és Zádori Iván (PTE FEEFI) valamint Sári Szilvia (Eötvös József Főiskola, Baja) vettek részt.

„Oktatás a demokratikus polgárságért és toleranciáért a multikulturális társadalomban”

A már évek óta megrendezésre kerülő ám nemzetközi szimpóziummá csak idén első alkalommal kibővülő Olmüti Nyári Egyetem ezen a nyáron a multikulturális nevelés jelentőségére, célkitűzéseire, eszközeire és módszereire fókuszált. Az Európai Unióba való belépéssel és ezáltal a határok szerepének csökkenésével párhuzamosan egyre jelentősebb szerepet kap a multikulturális nevelés és erre a tendenciára utal az idei nyári egyetem témaválasztása is. A témaválasztás megerősíti azt a folyamatot is, mely a multikulturalizmus elvének mind erőteljesebb állami felvállalását jelzi, hiszen európai kulturális sokszínűségünkben rejlő értékek csakis a toleranciával, megértéssel és egymás kultúrájának szokásainak, hagyományainak tiszteletével őrizhetők meg. Az egy hetes kurzuson Csehország egész területéről képviselték intézményeiket az általános és középiskolai pedagógusok, egyetemi hallgatók és oktatók. A nyári egyetem nemzetköziségét a szlovák és magyar kollégák jelenléte biztosította. Az egész napos szakmai programokon túlmenően - mely előadásokból és tanácskozássokból állt - a szervezők nagy gondot fektettek a szabad programok tartalmassá tételére is, melynek köszönhetően egy igazi „multikulturális közösség” formálódott a nyári egyetem résztvevőiből.

A multikulturális oktatás olyan, többnyire formális oktatást jelent, amely két vagy több kultúrát is felölel.⁵ Az interkulturális terminust a kultúrák közötti interakció értelmében használjuk, a „multikulturális” fogalom pedig kölcsönös együttélést és megértést jelent egyazon társadalomban élő különböző kultúrák között.⁶

A konferencia a multikulturalitás tágabb megközelítése alapján különösen nagy hangsúlyt helyezett az együttműködés fontosságára, hiszen az Európai Unióhoz való csatlakozással elvesztették jelentőségüket az országhatárok, így egy tágabb gazdasá-

⁵ Mihály Ildikó: A multikulturális nevelésről - a világban. in: Új Pedagógiai Szemle 2001 április

⁶ Majzik Jánosné: Cseppben a tenger. Fejlődés, kultúra és nevelés. Új Pedagógiai Szemle, 1995.4.sz.

gi- társadalmi-kulturális igény kifejeződése válik a multikulturális nevelés. A felnőttkori sikeres együttműködési-készség kialakítása érdekében elengedhetetlenül fontos, hogy már gyermekkorban kialakuljon a más kultúrák iránti érdeklődés, nyitottság és a tolerancia, a másság elfogadásának képessége. A hatékony multikulturális nevelés megvalósulásához azonban elengedhetetlenül fontos a kulturális sokféleséget elismerő és reprezentáló intézményi szervezet, amely a tanulók motiválásának fontos forrása.

A multikulturális nevelés fontossága először a nemzetiségi kisebbségekkel kapcsolatban merült fel. Csehországban a következő nemzeti és etnikai kisebbségek élnek jelentős számban: szlovákok, romák, németek, magyarok, ukránok és rutének, oroszok, bolgárok, görögök, románok.

A szlovákság a legnagyobb arányban jelenlévő etnikai kisebbség Csehországban, a lakosság mintegy 1,9%-a. A szlovákok cseh területekre való beköltözésének első nagy hulláma a 18. század kezdetére tehető, és tömegessé Csehszlovákia 1918-ban történt megalakítása után vált, amikor elsősorban tanulmányok folytatása érdekében változtattak lakhelyet. Jelentős számú szlovák telepedett le a cseh területeken 1945 és 1968 között, akik azonban a két állam szétválásakor, 1993-ban, etnikai kisebbséggé váltak. Ma kb. 180.000 ezer szlovák nemzetiségű állampolgár él Csehországban, elsősorban a nagyvárosokban. Nagyobb arányú etnikai és nemzetiségi kisebbségnek tekinthetők a romák, a németek és a lengyelek. A lengyelek képezik a harmadik legnagyobb létszámú kisebbséget, ami a lakosság 0,5%-át teszi ki, körülbelül 50 ezer főt. A németiség pedig a társadalom 0,4%-át alkotja, ami megközelítőleg 39 ezer főt jelent. Az Európán kívülről származó kisebbségek közül legnagyobb számban a vietnámiak vannak jelen Csehországban. Számuk igen jelentős, hiszen az ország lakosságának mintegy 0,2%-át teszik ki, ami 17 500 főt jelent.

A Csehországban élő jelentős számú kisebbség már önmagában is fontossá teszi a multikulturális oktatást, hiszen a kisebbségek iskolai sikertelenségének és nagyfokú lemorzsolódásának oka legtöbb esetben az „otthonról” hozott kultúra és az iskolai elvárások közötti különbség valamint az ezek közötti nem megfelelő kommunikáció és kapcsolat. Fontos szerepe az iskolának, hogy kohéziós erővé válva a társadalmi integrációt szolgálja és minden fronton fellépjen a kirekesztődés ellen, arról nem is beszélve, hogy ügyelnie kell arra, hogy ne hogy saját maga váljon kirekesztő, intoleráns intézménnyé. A globalizációs tendenciák és folyamatosan változó világunk teszik feladatává az iskoláknak, hogy felkészítsék diákjaikat az etnikailag sokszínű társadalomban való életre.

A Pécsi Tudományegyetem és a Palacký Egyetem kapcsolatrendszere

Nem véletlen, hogy épp a FEEFI tanárait kérték fel az olomuci nyári egyetemen való részvételre, amely kitűnő lehetőséget nyújtott az intézmények közötti partnerség és kapcsolatépítés fejlesztésére. Ez a szakmai tapasztalatcsere, mely évek óta nemzetközi konferenciákon és együttműködési programok keretében működik, 1992-ben indult. A Kossuth Lajos Tudományegyetem (ma Debreceni Egyetem) Művelődési és Felnőttnevelési Tanszékének szervezésében került megrendezésre a „Közép-európai Felnőttoktatási Konferencia”, mely 1992 óta folyamatosan biztosítja a közép-európai országok felsőoktatási intézményeinek szakmai együttműködését, valamint az Európai Unió programok kidolgozását, mely első sorban intézmények közötti együttműködésre, tanár és oktatócserére, valamint szakmai tapasztalatcserére irányul.

A konferenciasorozat fő szervezői: Sári Mihály és Heribert Hinzen a Német Népfőiskolai Társaság elnöke olyan nemzetközi együttműködést hozott létre ezzel a rendezvénysorozattal, mely biztosítja, hogy a közép-európai felnőttoktatási intézmények vezetői, tanárai, munkatársai a szakmai együttműködésen túl partneri, baráti viszonyban dolgozhassanak együtt az andragógia jövőjéért. A programok és az együttműködés hatékonysága egyre jelentősebb, mely egyre több magyarországi intézményt kapcsol be azokba a programokba, amelyek kiépített kapcsolatrendszer nélkül az Európai Unió felsőoktatási projektjei ellenére sem tudnának megvalósulni. A kapcsolatrendszer bővülését az is bizonyítja, hogy a bajai Eötvös József Pedagógiai Főiskola főigazgatója, Majdán János is felvette a kapcsolatot az Olomouci Egyetemmel, és a két intézmény pedagógiai fakultásának vezetője, Raicsné Horváth Anikó és Alena Nelesovská jelenleg is egy nemzetközi szakmai konferencia részleteiről tárgyal, amelynek közvetlen előzménye a 2004. augusztus 23-26-i előzetes kapcsolatfelvétel volt.

A Közép-Európai Felnőttoktatási Konferencia programsorozatának koordinálása 1998. évtől Pécsről történik, mivel Sári Mihály, a szakmai kapcsolatrendszer összefogója, Pécsre költözött, ahol a Janus Pannonius Tudományegyetem (ma: Pécsi Tudományegyetem) Felnőttképzési és Emberi Erőforrás Fejlesztési Intézet Művelődési Menedzsment tanszékének vezetőjeként ma is dolgozik. A konferenciasorozat ettől kezdve a Koltai Dénes vezette intézet keretein belül Sári Mihály, valamint a Heribert Hinzen vezette Német Népfőiskolai Társaság szervezésében működik tovább.

A 2001-ben Pécsváradon került megrendezésre a konferencia, majd közös megállapodással 2002-ben a következő helyszín az ausztriai Retzhof városában volt, habár a fő szervezők személye nem változott. A 2003. évben Lengyelország vállalta magára a konferencia helyszínének biztosítását, Opolje-ben.

A konferenciák résztvevői a közép-európai országok felnőttoktatásának szaktekintélyei voltak, mint Koltai Dénes, Sári Mihály, Soós Pál, Maróti Andor, Felkai László, Frantisek Mezihorák (Csehország), Elke Gruber és Wilhelm Filla, az ausztriai szakmai továbbképzések szakértői, Jurij Jug, a szlovéniai felnőttképzés szociológusa, a német Franz Pöggeler, az andragógia alapfogalmainak kidolgozója, a szlovák Milan Kips történész, Volker Otto, a riekai egyetemről Anita Klapan, Renata Cepic és a nemrég elhunyt Ilia Lavrnja, valamint számos szaktekintély (lehetetlen felsorolni mindenkit), akik a felnőttképzés területén olyan elméleteket és projekteket dolgoztak ki, mely az egész közép-európai társadalomra nagy hatással vannak.

Ez a partnerkapcsolat a konferenciasorozatnak köszönhetően az Európai Unió projektjeit kiszélesíti, és két program keretében biztosítja a működést és fejlesztést: az egyik program az „Európai kutatási térség”, a másik az „Európai felsőoktatási térség” projekt, melyek egyelőre nem váltak rendszerré, de hamarosan azzá formálódnak. Ennek szervezéséhez most csatlakoztak az Olomouci Egyetem vezetői, így a jövőbeli kapcsolattartás még értékesebb számunkra.

SZ. MOLNÁR ANNA

Új irány a felnőttoktatás elméletében

(Feketéné Szakos Éva: A felnőttek tanulása és oktatása – új felfogásban)

Napjaink magyar andragógiai kutatásainak egyik jelentős eredményét ismerheti meg az olvasó, ha kezébe veszi Feketéné Szakos Éva könyvét. A szerző ugyanis elsőként vállalkozott arra, hogy a konstruktivista ismeretelméletet és alkalmazásának lehetőségeit az andragógia, a hazai felnőttoktatás számára értelmezze és bemutassa.

A felnőttek tanításáról-tanulásáról szólva gyakran említik, hogy a felnőtt tanuló nagyobb önállóságot igényel mint a gyermek, tapasztalatai is erősebben befolyásolják, és az új ismereteket előzetes tudásához kötve értelmezi valamint értékeli. Ezek a didaktikai elvek azonban nem érvényesülnek kellően a gyakorlatban, ugyanis a magyar felnőttoktatást ma még dominánsan tananyag-központú tanítás jellemzi. A tanulókra úgy tekintenek, mint akiknek egyetlen feladatuk az, hogy befogadják mindazt, amit a fejükbe töltenek.

A konstruktivista paradigma a tanulásáról vallott új felfogásával jelentős hozzájárulást adhat a felnőttoktatás gyakorlati megújításához, de jelentősége nem csak didaktikai vonatkozású. Filozófiája, ismeretelmélete, a világ felgyorsult változásai-ban az ember túléléséről szóló mondanivalója releváns az andragógiai diszciplína számára.

A kötetben két fejezet tekinti át a több szerző által új paradigmának is nevezett konstruktivizmus sokágú elméleti rendszerét, gondosan válogatott és igen gazdag nemzetközi irodalom alapján. A szerző az elméleti elemzés mellett – saját gondolatrendszerébe rendezve a releváns kulcsfogalmakat –, a konstruktivizmus andragógiájában való alkalmazását is bemutatja. Kiemelkedő jelentőségű a felnőtt kori tanulás eddig méltatlanul elhanyagolt aspektusainak, a tanulás belső tudati folyamatainak megvilágítása.

A konstruktivizmus szerint az emberi elme a valóságról modelleket épít fel magában, azaz nem leképezi a valóságot, hanem konstruálja. A kognitív műveletek sikere az adott feladat megoldásához szükséges előzetes ismeretektől, azok szervezettségétől függ, vagyis az elme tudásterület-specifikusan szerveződik, információfeldolgozó apparátusok segítségével működik. A fejlődés a világról alkotott szubjektív modellek változása, gazdagodása, átalakulása (konceptuális váltás), mely a környezettel való kapcsolatban, de személyes konstrukciók alkalmazásával történik. A tanuló felnőtt relatíve önalkotó, önépítő (autopoetikus) rendszer, tanulása önszervező jellegű, nem tanítható akarata ellenére. A konstruktivizmusnak a tanításról szóló mondanivalója egy másik kulcsfogalom, a viábilítás segítségével világítható meg. A felnőttet azok a felkínált tudástartalmak motiválják részvételre, melyeket tájékozódása, tervei és cselekvése szempontjából hasznosnak tart, másként fogalmazva: életben maradását, túlélését biztosítják, vagyis viábilisak. Az egyén képes individuális valóságkonstrukcióit másokkal megosztani, de egymás teljes megértése

nem lehetséges, azt az agy „operációs zártsága” akadályozza. A megismerés határait tudomásul kell venni. A konstruktivista felnőttoktatás termékeny hatásának tartja a résztvevők véleménykülönbségeit, a különbségek megtapasztalását, a témáról alkotott magyarázataik és gondolkodási sémáik eltérő voltát. A tanítás a „tanulás kereső mozgásának” segítése, nem pedig valóságkonstrukciók „átadása”. A tanítás alkalmat teremt a felnőtteknek, hogy értelmezéseiket szembesíthessék érdekes, szokatlan, idegen felfogásokkal, érzékeljék az eltéréseket, ítélik meg, vajon megszerzett ismereteik, készségeik adaptívak-e. Az ilyen találkozások „perturbációt”, zavart idéznek elő, és a valóságmagyarázatok módosítását, korrekcióját segítik. Az a felnőtt, aki ezzel szemben csak meglévő tudásának, nézeteinek a megerősítését keresi, nem tanul. A konstruktivizmus hangsúlyozza a türelem és felelősség fontosságát a társas elsajátítás folyamatában, a mások valóságaival való találkozásban. Feketéné Szakos Éva a konstruktivizmus elkötelezett, ugyanakkor kritikus képviselője, aki saját munkájában is érvényre juttatja a konstruktivista gondolkodásmódot és értő, de tudományos érzékenységgel végzi el az irányzatot bíráló nézetek bemutatását is.

Különösen inspiráló lehet a kutatók számára könyvnek az a fejezete, melyben a szerző azt vizsgálja, hogy a konstruktivizmus és a magyar andragógiai elmélet utóbbi évtizedekben született eredményei között milyen kapcsolódási pontok mutathatók ki, vagyis lehetséges-e a magyar andragógia „konstruktivizálása”? A szerző állást foglal amellett, hogy a magyar felnőttoktatás elméletében több olyan elvi meglátás is jelen van (résztvevő-központúság, életvilágra-orientáltság, tanulásközpontúság, tanácsadás-típusú, nyitott felnőttoktatás stb.), melyek a behelyezhetők konstruktivizmus kínálta új értelmezési keretbe, és az andragógiai praxisból származó tapasztalatok is továbbgondolhatók az új koncepcionális bázison.

A kutatásmetodológia iránt érdeklődő szakemberek számára különösen figyelemreméltó a könyv második fő része, melyben egy Delfi technikával végzett empirikus kutatás leírását és eredményeit olvashatjuk. A szerzői igen alaposan mutatja be a hazánkban alig ismert és kutatási célra még nem alkalmazott metodikát, valamint konstruktivista szellemben ad elemzést a módszer hatékonyságáról, működéséről és érvényességéről. A kutatás során hazai felnőttoktatási szakembereket kérdezett ki andragógiai nézeteikről és a felnőttoktatással kapcsolatos attitűdjeikről kérdőívek segítségével két fordulóban. A szakértőktől gyűjtött nézeteket koherens értelmezésbe foglalja és felmutatja a konstruktivizmussal kompatibilis gondolatokat, elveket, fogalmakat. A válaszok kvalitatív és statisztikai elemzése nyomán a magyar felnőttoktatás gyakorlata számára fontos eredmények születtek, melyek lehetséges fejlesztési irányokat világítanak meg, és lényeges témákat kínálnak a tudományos diskurzus számára, például az felnőttoktatás elméletének és gyakorlatának viszonyáról, terminológiai kérdésekről vagy az andragógiai elmélet specifikumairól. A könyv gazdag, informatív ábraanyaga jól segíti a szöveg megértését.

Összegzésként elmondható, hogy Feketéné Szakos Éva könyvével a magyar felnőttoktatás számára nagy jelentőségű munkát alkotott, melynek tudományos jelentőségét nemcsak eredményei – a konstruktivista andragógia sokszempontú, árnyalt bemutatása, újszerű kutatásmetodológia alkalmazása, a hazai andragógiai vélemények empirikus kutatása – és azok gyakorlati alkalmazhatósága adják, hanem a konklúziók által inspirált további, remélhetőleg mielőbb meginduló viták és kutatások is. A kötet értékét tovább növeli a gazdag bibliográfia.

Feketéné Szakos Éva (2002): *A felnőttek tanulása és oktatása – új felfogásban.* (Philosophiae Doctores sorozat) Akadémiai Kiadó, Budapest. 149 p.

Contents—Abstract

IVAN ZADORI: No limits to learning? The article is focusing on the possibilities and effects of learning in connection with the sustainable development. Humanity is entering a period of extreme alternatives. Unprecedented human fulfilment and ultimate catastrophe are both possible. What will actually happen, depends on two major factors: human understanding and action. The article contains the mainpoints and tendencies of the international attempts, theories and actions what could be possible solutions for the humanity with the help of learning. **p.3.**

GIZELLA ADERMANN CSER: Dilemmas in Research Methods. It is quite frequent that students who are newcomers to the research process would propose correlations seen by themselves inevitable as the end-result of their analysis however they are wrong and biased. The article is focussing on the epistemological problem arisen from being a fact that the researcher is part of the researched, i.e. the society. The researcher is one of those human beings a research project wants to state on something relevant. Typical methodological mistakes are described which seriously affect validity. **p.11.**

ZOLTÁN KOLTAI: Strating from classical economics up to theories of modern economies it is concluded that their views on international division of labour correspond, namely that specialization is a force which promotes economic development and contributes to the growth of social prosperity. The article describes the interpretations regarding the concept of division of labour and competitiveness in the first period of economic theoretical thinking which phase will end by the appearance of classical economics. **p.19.**

SÁNDOR OROSZI: Capital Flow and Economic Growth. Most of the recently joined (2004) member states to the EU have got national economies which share a common feature with the so called emerging societies, i.e. typically lacking sufficient capital to grow. Without the gain of external capital there is no realistic chance of adapting themselves succesfully to the globalized world economy. The article draws conclusions of the spillover effects induced by branches of multinational companies settling in the region. **p.29.**

TAMÁS JAKAB: Quality Insurance in Higher Education – International Scope in Post-Millennium Era. Quite a mixed picture is out there internationally if accreditation of higher education is mapped in its function of validating quality. From the comparative angle it safely can be said that the Hungarian way of accreditation (its compulsory nature, extensivity, and having longterm effects on the future of faculties) is elsewhere not the case. The introduction of the accreditation system wasn't welcomed with enthusiasm in Hungary but gradually it has been accepted as form of necessary and now it is followed accordingly. Nowadays there are certain international opinions which favour the Hungarian way. **p.41.**

MIHÁLY SÁRI: Bridges of Borderline Cultures and the Bridge-Builders. Such titles are ambivalent, on one side there is an optimistic and hopeful aspect: there are builders of bridges who are doing this activity between segments of culture continuously and without a break. On the other side there is also a threat -aspect which reflects on the issue that what happens with a specific cultural pattern if it is divided spatially, if it is split by several borders. What happens with the segments after a considerable time, how do they develop, unite or disintegrate? **p.59.**

PÉTER AGÁRDI: The previous 15 years of the Hungarian Radio. Recently we have accustomed to the pluralized and business-logic oriented media scene which couldn't carve its autonomy from the political battle forces either. In the present climate the voices of the responsibility of the media as public service seem to be unheard, especially in comparison with the period a decade ago when it was a serious and worrying issue to be tackled. Looking back to the elementary solidarity gestures shown in the 90s against the cabinet's mediapolitics (which were extended by streetpolitics of the emerging extreme right) now seem to be a definite element of the past, it is history now, not more than -at its positive - an object of nostalgia. The protest movement in the 90s generated for example the so called Democratic Charta and for a short period it seemed that victory was achieved. But it is not the case. Hungarian Radio seems to be in the way of slowly experiencing death as a democratic public service provider. **p.69.**

CSILLA FILÓ: Local Investments into Human Resources in the Ormánság Region. The article describes local development projects and analyses how the potentials those have opened were or were not utilized by the residents. **p.87.**

LILLA GÁCS: Gender Battles in HRD. The student does an article analysis in English language periodicals with the aim of describing women's position in the world of work. What are the perceived advantages and disadvantages in the gender field, what are the trends how employers changed their attitudes and practices. **p. 97.**

BOROSÁN LÍVIA: Although the concept of personality is widely used in the determination of educational aims, it lacks the precision and systematic force required of scientific concepts. This means that, to a large extent, educational practice has to function in a theoretical vacuum while aiming at many-sided personality development. An extensive scientific research programme as the co-operative effort of various scientific disciplines is required to remedy this anomaly. **p.104.**

ÁGOTA FÓRIS: The author states that what happens in the field of lexicography is nothing but a paradigm shift. Not only sciences are heavily involved in redefining their terminology, research goals and methods but the application of scientific results is totally changing, new contexts keep arising which demand a new role of dictionaries. Dictionaries' role is dramatically changing in the information society with the challenges to construct and use them differently. The special need of educational science is to develop its theoretical basis, therefore the aim of this paper is to define personality in the 21. Century and outline the pedagogical piece of work of constructive individuals. **p.111.**

ZSUZSA KOLTAI– SZILVIA SÁRI– IVÁN ZÁDORI: Report on the Summer school in Olomouc 2004. The authors would like to introduce the summer school programme and the mainpoints of the conference „Education in Democratic Citizenship and Tolerance in Multicultural Society”which was taken between 22-26th of August, 2004. and organized by the Pedagogy Faculty of the František Palacký University of Olomouc, Czech Republic. The article contains further information about the history of Olomouc and the Palacký University, and additional details of the connections of the University of Pécs and the University of Olomouc and includes the new tendencies of the multicultural pedagogy. **p.123.**

ANNA SZ. MOLNÁR: New Direction in the Theory of Adult Education
The author gives an informed opinion and writes a resume of a recently published book in the field of andragogical research: (Adult Learning and a Adult Education – In New Perspective) **p.128.**